57779

VILÁGTÖRTÉNET

'82/3

VILÁGTÖRTÉNET
Új folyam 1982 3. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

GAZDASÁGTÖRTÉNETI VILÁGKONGRESSZUS

A Világtörténet 1982/3-as száma a budapesti Gazdaságtörténeti Világkongresszus „A" szekciójának három fő referátumát / és az első referátum egy kiegészítését/ tartalmazza. Az 1982 augusztusban lezajló kongresszus három fő témát vitat majd meg. Választásunk az előzetes magyar közlés számára azért esett éppen az „A" szekcióra, mert a lap nyomdába adása szempontjából számításba jövő időpontig, 1982. március végéig egyedül ennek a szekciónak az anyaga állt rendelkezésünkre. Felhívjuk viszont T. Olvasóink figyelmét arra, hogy a kongresszus anyagából egyes cikkeket, illetve a problematikájához kapcsolódó néhány más tanulmányt a közeljövőben az Acta Historica, a Századok és a Történelmi Szemle hasábjain is találhatnak majd és hogy a Világkongresszus tematikájára a Világtörténet is visszatér még.

A Címlap az „Oskolai Uj Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800." c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál /Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900/ közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8213089 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

TARTALOMJEGYZÉK

Makkai László: Nagybirtok és kis gazdaságok, földesúr és parasztok Európában a közép és újkorban 5

Zimányi Vera: Uradalom és jobbágytelek Kelet-Közép-Európában /14–17. század/ 61

Franklin Mendels: Proto-indusztrializáció: elmélet és gyakorlat 80

Nathan Rosenberg: Technológiai fejlődés és gazdasági növekedés... 118

MAKKAI LÁSZLÓ:

NAGYBIRTOK ÉS KIS GAZDASÁGOK, FÖLDESÚR ÉS PARASZTOK EURÓPÁBAN A KÖZÉP- ÉS ÚJKORBAN

Előzetes megállapítások és az előkészítés munkája

Tárgyunk az edinburghi kongresszus A 3 témájához kapcsolódik: „Paraszti szolgáltatások, dézsma és az agrártermelés mozgásai az iparosodás előtti korszak társadalmaiban", és bizonyos szempontból folytatása is annak. Talán nem lesz haszontalan feleleveníteni az ottani eredményeket, melyeket most újra előveszünk, Le Roy Ladurie előadását idézve. „Kezdjük azzal a gondolattal, hogy a paraszti termelés több századon keresztül tartó magas szintje tetőfokát a 14. század elején, a pestisjárvány előtti korszakban érte el... ez a tetőzés jellemző a világ sűrűn lakott részeire a 13. század végén ... Észak-Franciaországra, talán Észak-Itáliára, és Toszkánára, Németország különböző vidékeire ... Nagyon valószínűtlen azonban, hogy e többszázados magasszintű termelés 14. századi tetőfokának megfelelőjét megtaláljuk pl. olyan országokban, mint Lengyelország, vagy általában Kelet-Európa, mely az 1300-as évek körül még igen gyér lakosságú volt ... A bekövetkező visszaesés kezdetei – melyet jóval később különböző, hosszabb lélegzetű fellendülések egyenlítenek ki, mint a 16. századi, vagy akár csak a 18. századi –, nagyjából egybeesnek a pestisjárvány elérkezésével... 1320 körül a gabonatermelés tetőfokát éri el, 1450 körül 2/3-ra visszaesik, gyors felfejlődés következik be 1450 után, majd lassabb emelkedés, legmagasabb szintjére 1500 és 1560 között jutva. Úgy tűnik, hogy 1560 táján a pestisjárvány előtti termelési rendszer visszaállításával nagyjából elérték az 1320-as szintet... A 16. század képe minden országban, melyre vonatkozólag görbék állnak rendelkezésünkre, a terjeszkedés és fejlődés szempontjából bizonyos egységességet mutat, legalábbis ami az 1500–1560-as, vagy az 1500–1570 közötti korszakot illeti ... Ez a Lengyelországtól és Magyarországtól egészen Spanyolországig tapasztalható egységesség valóban feltűnő, megfelelőjét már nem találjuk meg a második fejlődési hullám idején a 18. században ... Ez a 16. századi fejlődés nem kapitalista jellegű... Az önfenntartó, kis családi gazdaságban megy végbe, amely bizonyos árumennyiséget azért piacra tud bocsátani... A 17. század krízise európai jelenség... 1640–1650 körül mindenütt a krízis jelei észlelhetők."[1]

Itt tehát két alapvető megállapításról van szó: a. a gabonatermelés konjunktúrájának egységes voltáról először Nyugat-Európában, majd később egész Európában, b. melynek fejlődési és visszaesési szakaszait a kis paraszti gazdaságok gabonatermelésében a kereskedelmi célokra fordított mennyiségek változásai határozták meg. Ebből következhetne, hogy a középkortól kezdődőleg, feltételezhetnénk egy egységes európai gazdasági rendszer folytatólagos kialakulását és elterjedését, melynek alapsejtje a családi paraszti gazdaság és melynek összetartozását egy piachálózat biztosítja, gabonafölöslegük elnyelésével hatókörébe vonva a kis gazdaságokat.

Ez a gazdasági rendszer tehát pontosan megfelel a Fernand Braudel által leírt „első európai világgazdaságnak", mely a városok fellendüléséből áll, „általános lökést adva az európai fejlődésnek, mint a kovász egy dús tésztának". De hogy ezt a szerepet a városok eljátszhassák, az csak egy „előzőleg már megszervezett agrárvilágban történhetett meg, légüres térben nem mehetett végbe", megvoltak tehát az előfeltételei, és „ezek közül a legfontosabb volt a mezőgazdasági többlettermelés és a többlet újraelosztása." De milyen többleté? Eleinte a városok a „földesúri uradalmak növekvő többletével, a természetben fizetett járadékokból felhalmozódott hatalmas mennyiségekkel gazdálkodtak."[2]

Semmi újat nem mondunk azzal az állítással, hogy ez az „első európai világgazdaság" első fázisában azonos a feudális gazdasági rendszerrel, melyet Witold Kula úgy határoz meg, mint egy elsősorban agrárjellegű társadalmi-gazdasági rendszert, közepes termelőerőkkel, gyenge piaci értékesítéssel, cséhes szervezettel, melyben a termelés alapvető egységét a nagybirtok képezi; az ezt körülvevő kis gazdaságok gazdaságilag és jogilag tőle függő helyzetben vannak és a neki fizetett szolgáltatásokkal hatalmától függnek."[3] Erre válaszol Guy Bois ellentmondó meghatározása: „A rendszer jellegzetes termelési formája, vagyis az, mely a vezető szerepet játssza és mely a gazdaság növekedési ritmusát meghatározza, a kis paraszti termelés. Ezt a tényt néha elleplezte egy kizárólag intézményes szemlélet a termelés alapvető egysége /a paraszti termelés/ fölé helyezve a termelés jogi kereteit, /az uradalmat/."[4] Itt közbevethetnők azt a pontosítást, hogy Kula a feudalizmust a lengyel 16–18. század oldaláról vizsgálja, míg Bois ezt a jelenséget a 14–16. századi normandiai helyzetből kiindulva elemzi, tehát más időben, más területet tanulmányoznak, és ez megmagyarázza az uradalom és a kis gazdaságok viszonyáról kialakított ellentétes szemléletüket. Szerencsére maga Guy Bois hárítja el a két koncepció egymással szembenálló voltának megtévesztő látszatát: Trierben tartott előadásában megállapítja, hogy „a feudális társadalom

nem csupán az elszigetelve szemlélt kis termelésből fejlődik tovább, hanem egy termelési forma és egy kizsákmányolás kapcsolatának összefonódásából... A rendszeren belüli termelőerők értékelésének a legmérvadóbb ismérve az, hogy milyen helyet foglal el a nagybirtok keretei között a kistermelés... A feudalizmust ... a nagybirtok és a kistermelés kombinációjával lehet meghatározni." Ugyanakkor a világgazdaság koncepcióját alkalmazza a feudális rendszerre, ami a közös gazdasági, demográfiai, konjunkturális és kereskedelmi tendenciákat illeti.[5]

Egy összefüggő feudális európai világgazdaság eszméje, ahol a központi helyet a kis termelés foglalja el a nagybirtok keretein belül: ez az előzetes tételek lényege, melyet Edinburgh után tárgyunk kidolgozásánál felhasználhatunk. A H. Van Der Wee által megszervezett előkészületek nemzeti jelentéseket irányoztak elő, hogy a jelen általános összefoglalás szerzőjének támaszul szolgáljanak,[6] továbbá előzetes megbeszéléseket, mint a Debrecenben, Balatonalmádiban, Párizsban és Poznańban megrendezett összejövetelek. Kérdőíveket dolgoztak ki, hogy a kutatásokat a legfontosabbnak látszó problémákra koncentrálják. Az érdeklődés középpontjában nyilvánvalóan a nagybirtok és a kis gazdaságok közötti kapcsolatok keletkezése és változásai álltak, részben egymással szembenálló, részben egymást kiegészítő vonatkozásban, kapcsolatok, melyeket az európai világgazdaság egységes rendszere alapmechanizmusát irányító erőnek, és egységes konjunktúráját tápláló dinamizmusa forrásának tekintenek. E feltevések igazolását keresve, meg kell vizsgálni, milyen része volt az uradalomnak és a kis gazdaságoknak a mezőgazdasági termelés termelékenységében, az újratermelésben, a társadalmi elosztásban, továbbá milyen lehetséges szerepe volt kapcsolatuknak az általános gazdasági rendszer növekedésének gyorsításában vagy fékezésében.

Fogalmak és meghatározások

A két fogalom, nagybirtok és kis gazdaság, ha különválasztjuk őket, üresek, önmagukban nincs meghatározott történelmi tartalmuk. Ez a két agrárgazdálkodási rendszer egymástól függetlenül és nagyon eltérő történelmi korszakokban a legkülönbözőbb gazdasági és társadalmi feltételek között, együtt tudna élni. Specifikus jelentőségüket időben és térben csak mint egyazon rendszer alkotó elemei kapják meg. Európa feudális rendszerében a kis gazdaságok beletartoznak a nagybirtok kereteibe és bennünket csak e beletartozás vonatkozásában érdekelnek. Meg kell vizsgálni e keretek természe-

tét, keletkezését, fejlődését és széthullását, ahogy e történelmi folyamat összetevőit és dinamizmusát is.

„A nagybirtok és a kis termelés kombinációja" – a feudalizmusnak e fentebb idézett meghatározása hozzásegít bennünket ahhoz, hogy megértsük a nagybirtok és a kis gazdaság közötti kapcsolatot, a feudális rendszer kebelén belül. Ami összeköti őket, az a földesúri adó, másképp a feudális járadék. A nagybirtok a termelésnek és a feudális járadék elsajátításának intézményesített kerete, sőt, a feudális járadék termelése a feudális gazdasági rendszer létértelme. Itt azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy a járadéknál és a profitnál előbbrevaló a család önfenntartása és a családi gazdaság újratermelésének fenntartása, ill. a fizetett munkaerő újratermelése. De ezek a szempontok minden termelési módra érvényesek, míg a járadék és a profit csak közülük néhányra jellemzők. A jogilag szabad paraszt, avagy a termelőeszközökkel nem rendelkező rabszolga, azaz a feudalizmus előtti termelési módok tipikus dolgozói, nem szolgáltatnak járadékot, mert ők nem egy adott földesúrtól függő egyéni termelők, míg egy kapitalista vállalkozó bérmunkása a rabszolgaság állapotán csak annyiban jutott túl, hogy forma szerint szabadon rendelkezik saját munkaerejével, tehát ő sem szolgáltat járadékot. A feudális járadék mindig egy, a kezelését tekintve független kis gazdaság adója, mely azonban a megművelt föld tulajdonjoga szempontjából függő helyzetben van. Ez azt jelenti, hogy a feudális termelési mód a feudális járadék megjelenésével kezdődik és annak eltűnésével szűnik meg. Egyetértünk Rodney Hiltonnal /bár más kérdésben mondanivalóját kiegészítjük és olykor ellentmondunk neki/, aki a „járadékért való küzdelmet" és a „járadék elleni küzdelmet" a feudális rendszer belső dinamizmusa kettős mozgatóiként határozza meg,[7] és Guy Bois-val együtt azt tartjuk, hogy a feudális gazdaság hosszútávú dinamizmusát a feudális járadék arányának és mennyiségének változásai irányítják.[8] E meghatározások közelről érintik a nagybirtok és a kis gazdaságok kapcsolatainak fejlődésére vonatkozó elemzésünket.

A feudális nagybirtok keletkezésének gyökereit joggal kereshetjük „a 6. század végétől kezdve új birtokstruktúrát meghonosító átalakulásban, mely egy földesúri magánbirtok és több kis gazdaság egymás mellé rendelésén alapszik, és az utóbbiak részvételén az előbbi megművelésében."[9] Ugyanakkor óhatatlanul észre kell vennünk a nagybirtok kettős összetételének összefüggését a feudális járadék keletkezésének kettősségével: „a földesúri birtoknak és jövedelmeinek ez a kettős összetétele volt a tipikus uradalom valódi jellemzője."[10] Valójában a járadék keletkezése kettős: a földesúr saját kezelésében tartott birtokain a robot előzménye az antik villa vagy a barbár

főnökök praediumán dolgozó rabszolga kényszermunkája, míg a járadék visszavezethető a hajdan szabad kisbirtokosok katonai szolgálatának termékben vagy pénzben való megváltására, akiknek szabadsága az évenkénti hadbavonulás kötelezettségén alapult. A 6. században ez az új típusú földesúri birtok még Gallia északi részén is[11] csak kivételt jelenthetett, noha a rabszolgatartó „villák" mellett szabados parasztoknak kiosztott telkek sorakoztak, ezek függetlenül művelték földjeiket és a földesúr saját kezelésben tartott földjein csak a nagy mezőgazdasági idénymunkák során voltak kötelesek robotot teljesíteni, ha elegendő rabszolga-munkaerő nem állt rendelkezésre. Egyébként nagyszámú szabad kisbirtokost kell feltételeznünk, számuk csak akkor kezdett csökkenni, amikor katonai szolgálatuk egy számukra előnyös jogból hátrányos kötelezettséggé alakult át. Ez attól függött, milyen lehetőség nyílott rabszolgák szerzésére a római földesurak és a barbár vezérek réservejei megműveléséhez.

Tévedés lenne azt képzelni, hogy az antik korszak rabszolgarendszere a belső ellentétek végső összeütközése során szinte magától felbomlott. Tény, hogy ezek az ellentétek gyengítették a rendszert, de végső összeomlása csak annak tudható be, hogy immár lehetetlenné vált a rabszolgák utánpótlása. A Római Birodalmat elözönlő germán barbárok még a limes átlépése és a római villák egy részének birtokba vétele előtt is használtak már rabszolgákat mezőgazdasági munkára. B. F. Porsnevnek igaza volt, amikor a rabszolgatartó Római Birodalmat és a rabszolgákat szolgáltató barbár világot szoros szimbiózisban, sőt mint egymás kiegészítőit mutatta be. Ez a kiegészítő jelleg nem statikus helyzetet jelentett, hanem dinamikus folyamatot. A barbárok a rómaiak elleni harcaik során nem elégedtek meg azzal, hogy csupán fejlesszék először a védelem, később a támadás katonai feltételeit, hanem ezen túl átvették a rabszolgatartó termelési módot, rabszolgákat szerezve a fejletlenebb barbár törzsek köréből, hogy velük műveltessék meg a közös tulajdonból kiszakított földjeiket.[12] A katonai vezéreket és fegyveres kíséretüket, akik olyan katonai erőt képeztek, amely alkalmas volt rá, hogy felvegye a harcot a római légiókkal, majd felváltsa azokat, nem lehetett pusztán adókból eltartani, melyeket bizonyos mértékig nyilván kiróttak a szabad parasztokra, mert ezeket kímélni kellett katonai szolgálataik miatt, nélkülözhetetlenek lévén a hivatásos harcosokból álló, korlátozott számú vezéri /fejedelmi/ kíséret mellett. Ha nem is képzelhető el olyan szilárd rabszolgarendszer, mint amilyen a Római Birodalomé volt, mégis fel kell tételezni, hogy a Nyugati Római Birodalom romjain alapított barbár királyságok nem nélkülözhették a rabszolgamunkát, mivel szükségük volt a szabad pa-

rasztok katonai szolgálatára. A szabad paraszt épp azzal váltotta meg szabadságát, hogy rabszolgákat szerzett, ha nem is önmaga, legalább vezérei számára.

A római tartományok meghódítása után a barbár királyok, fegyveres kíséreteik és paraszt harcosaik több századon keresztül folytonos portyákat vezettek szomszédaik ellen, hogy zsákmányt szerezzenek és főleg rabszolgákat ejtsenek foglyul. A legeredményesebben harcoló frankok végül is területi hódításaikkal oda jutottak, hogy rabszolgaszerző hadjárataikkal felhagyjanak, azokban a tartományokban, ahol a lakosságot ezen túl meg kellett védeni a többi hódítóval szemben. A Birodalom határai messze kitolódtak, a paraszt harcosok évi mozgósítása egyre nehézkesebbé vált. Sokan közülük katonai szolgálatukat az „ost"-nak nevezett adóval váltották meg, és egyre nagyobb számban akadtak olyanok, akik gazdasági szabadságukról lemondva, mint katonák, vagy mint szolgák, a gazdagokhoz csatlakoztak, néha pedig mint a hajdan birtokukban levő, de másnak felajánlott földjeik után szolgáltatást teljesítők.

A Karolingok látványos katonai sikerei az utolsó erőfeszítést jelentették a „frank" gyalogosok tömeges előállítására. Mindazonáltal ezek számának gyors csökkenését nem tudta megfelelő gyorsasággal ellensúlyozni a középkori lovasság megalakítása, akkor, amikor az elit fenntartását csak rabszolgák folytonos szerzésével lehetett biztosítani, vagy a szabad parasztok tömeges szolgasorba juttatásával – e két lehetőség egyikét sem lehetett végrehajtani egy külső hódításra, vagy belső elnyomásra alkalmas hadsereg nélkül.

Néhány tétova lépés történt a réserve megművelésének új, termelékenyebb formája felé, elismerve /az alemán törvényhozásban a 8. század elején/ a „házas" rabszolga jogát arra, hogy munkája felét a neki kiosztott telekre fordítsa, vagy azzal, hogy a réserven élő rabszolgák mellett a szabad parasztokra robotot vetettek ki /a bajor törvényhozásban kicsit későbbi időpontban/, ami valójában bizonyos közeledést jelentett a rabszolgák és a szabad parasztok helyzete között. E közeledés kétségtelenül az új birtoktípus felé vezető irányzat jelentkezése volt, de ez az irányzat önmagában nem képviselt elég hathatós erőket ahhoz, hogy létrehozza a különféle típusú földművelő parasztok összeolvadását, a rabszolgától a kisbirtokosig. Ha bebizonyosodott, hogy nem tartható tovább az az elmélet, amely szerint a feudalizmus születése két termelési mód, a primitív barbár és a rabszolgatartó római összeütközésének az eredménye, azzal is tisztában kell lennünk, hogy egy, pusztán az új gazdasági rendszer összetevőinek folytonos felhalmozódásából kialakuló fejlődési folyamat a végtelenségig elhúzódhatott volna. A termelők rétegének kizsákmányoltakká való radikális átalakulása csak olyan mértékű

specifikus történelmi körülmények között mehetett végbe, melyek hatóerejükkel egyesíteni tudták az összetevőket és tendenciákat a nagybirtok újraszervezéséhez vezető erővonalak körül – e nagybirtok ura egyszersmind lovag is, aki kezében tartja a fegyverek monopóliumát, a termelők pedig a felszabadított rabszolgákból, vagy a lefegyverzett és szolgává tett szabad parasztokból alakult jobbágyok, akik saját telkeik, kis családi járadékszolgáltató gazdaságaik mellett megmunkálták a földesúr azelőtt rabszolgamunkával művelt réserve-jét is.

Keletkezés és struktúrák

A feudális nagybirtok kialakulási folyamatát két fontos történeti tényező határozta meg. Az egyik a hatalmas erejű muzulmán nyomás volt észak felé; utolsó általános támadásukat tartós visszaverés követte, ütközeteit jól ismert nevek jelzik: Poitiers /732/, Bizánc /717/, Talas /Turkesztánban, 751/, Multan /az Indusnál, 711/. Ezek közé az egyetemes történeti fontosságú események közé kell sorolnunk a Kazár birodalom fővárosa, Itil ellen 737-ben intézett arab támadás kudarcát, a Volga torkolatánál. Ahogy Gallia vagy a Balkán félsziget megvédése, Itil megtartása is hozzájárult, hogy a muzulmánokat megakadályozzák rabszolgaszedő hadjárataiknak a Loiretól, az Alpoktól, a Dunától, a Fekete tengertől, vagy a Kaukázustól északra eső területek felé való kiterjesztésében. Ez a mérsékelt éghajlatú, erdőkből és steppékből álló zóna természetes lehetőségeket kínált egy szervezett munkán alapuló mezőgazdasági termelés kialakítására a földesúri birtok keretein belül.

Bizonyos, hogy a 0 fokos januári hőmérsékletű vidékektől nyugatra és délre, a Rajna, a Duna-mentén, a Fekete-tenger északi partjain, a Kaukázusban a mezőgazdaságnak jobb feltételei voltak, és az sokkal régebbi időkre nyúlt már vissza. A nyugati maggal és a bükkerdők kivágásával nyert „szürke" földön a gabonatermelésnek többezer éves előnye volt a kelet tölgy- és nyírfaerdei alatt talált „barna" talajokkal szemben. Ezek kihasználását sokáig nemcsak a kedvezőtlen földrajzi feltételek akadályozták, hanem a steppevidékek nomád népei is, akik észak felé szorították a földművelőket. A kazár hatalom megszilárdulása a Volga, a Kaukázus és a Don között, 650 körül, két évszázadra elzárta a nomád népek beözönlésének útját, ennek következménye volt a 8. században az ekés gazdálkodás bevezetése, mely a Volga mentén hamarosan a Káma torkolatáig terjedt, továbbá behatolt a Dnyeper völgyébe, meghódítva a bulgár-török, finn-ugor és szláv népeket, akik eddig csak állattenyésztést és kapás földművelést folytattak. A kazárok

emellett feljebb tolták a szőlőtermelés határait észak felé, egészen az 50°-ig, ahogy germán területen a rómaiak is tették. A Kazár birdalom nem alakított ki feudális termelési módot, az elit a leigázott népekre kivetett adón és az átmenő kereskedelem megvámolásán kívül a szabad parasztokra kirótt szolgáltatásokból és a rabszolgákkal megművelt réservek termékeiből élt. A termelésnek azt a két fajtáját gyakorolták tehát, melyek később a jobbágyság formájába összeolvadva eltüntek. A kazárok azonban mégis megvetették a feudalizmus felé irányuló fejlődés alapjait nemcsak azzal, hogy mezőgazdasági termelést vezettek be a steppéken, hanem főképp hatalmas birodalmuk bekapcsolásával muzulmánok által bonyolított nemzetközi nagykereskedelem hálózatába, akik a varégekkel, a bulgár-török birodalom fővárosában, Bulgarban találkoztak, mely adót fizetett a kazároknak és a 10. század közepén vált részévé az iszlám birodalomnak.[13]

Az erdők és steppék zónáit átszelő nagy folyamokon és az eddig nagyobb forgalom nélküli „keskeny tengereken" bonyolított kereskedelem szálai a Karoling birodalmat összekötötték Bizánccal és a muzulmán világgal. Látni fogjuk, hogy a luxuscikkek mellett, amilyenek pl. a kínai vagy bizánci selyemkelmék, vagy az iráni bronztárgyak, ezen az úton érkeztek meg a feudális gazdaság kialakításához nélkülözhetetlen technikai találmányok is.
A frankok birodalma Észak-Nyugat Európában abban a korszakban született meg, amikor a Földközi-tenger szerepe, mint a hajdani világgazdaság színtere, megszűnt, a két római császárság szétválásával egysége felbomlott, majd a Bizánc és az Iszlám birodalom közötti konfliktus során egyre jobban megbénult. A Földközi-tengeren keresztül valaha luxuscikkeket szolgáltató Közel-Kelettől szinte teljesen elszigetelve a Frank birodalom teljesen magára lett volna utalva, ha a varégek útja nem kárpótolta volna a Földközi-tengeri piacok elsorvadásáért. Így kezdtek kirajzolódni egy új európai világgazdaság körvonalai, a két „földközi tenger", az Észak-Balti és az Égei-Adriai-Tyrrhéniai között. Technikailag még nem volt rá lehetőség, hogy az Atlanti-óceán partjai mentén összetalálkozzanak, a Karoling uralkodók ezt az új rend eljöveteléig az Aix-la-Chapelle-Róma közti politikai tengellyel hozták létre – ez egybeesett a kereskedelem tengelyével is, a kézművesség legaktívabb művelőit, a frizeket és a flamandokat kapcsolatba hozva a lombardokkal és a toszkánokkal. E tengely lesz a nagy feudális birtok szülőhelye és e tengelyről ágaznak le a gazdasági-társadalmi szervezet modelljének terjeszkedési útjai. A nagy feudális birtok klasszikus korszaka egybeesik ennek az Európán keresztül vezető tengelynek legelevenebb korszakával, századokon keresztül,

amikor ez az ütőér táplálni tudta a nagybirtokrendszert a számára elérhető vidékeken felhalmozódott anyagi és szellemi erők áradásával.

A feudális nagybirtok keletkezéséért felelős második nagy történelmi tényező a 9–10. század volt. A korszak anarchikus, fejlődése eléggé kétértelmű, demográfiai növekedés az egyik vidéken, visszaesés a másikon, koncentráció északon, bomlás délen. Ez volt az a kor, amikor „a francia és az olasz délvidék szerepe a kereszténység életében háttérbe szorult az északi vidékekkel szemben."[14] Ez azt jelentette, hogy az életképes, új társadalmi struktúrák kialakulásának területe, vagyis a feudális uradalomé, a Karoling birodalom francia és német tartományaira koncentrálódott. Az egykorú irodalom, az ezredik év közeledtének hatására, az Apokalipszist kezdi idézni a négy lovas pusztításaival, akik közül az egyiket a Földközi-tengeri kereskedelmet és az Alpok hágóin átvezető szárazföldi közlekedést megbénító szaracén kalózokkal azonosítják, a másodikat a Galliáig és Itáliáig kalandozó magyar lovasokkal, akik becsapásaikkal főleg Németországot és szláv szomszédaikat sújtották, a harmadikat a Balti, az Északi-tenger és az Atlanti-óceán partjait, továbbá az e tengerekbe ömlő folyók völgyeit elözönlő varégekkel, a negyediket végül magával a birodalom lovagjaival, akik rablókká alacsonyodtak, és támadásaikkal állandó megpróbáltatást jelentettek a fegyvertelen egyháziak és világiak számára. A birodalom elitjét érezhetően sújtotta az a tény, hogy a cseh, magyar, lengyel és orosz állam kialakulása a továbbiakban gátat vetett a rabszolgaszedésnek az Elbától keletre eső területen. Sőt, a birodalom lakóinak védekezniük kellett, hogy maguk is rabszolgává ne essenek, és erődítményeket emeltek a különböző támadók ellen, először uralkodói engedéllyel, később anélkül – a középkor vidékeinek ezek a létesítmények lesznek legjellemzőbb vonásai, főleg pedig az uradalmak központjaivá válnak.

Hogy a kívülről jövő csapásokat visszaverje és a belső anarchiát megfékezze, az ezredik év fordulójáig kialakult az új társadalmi rend, melyben a főszerepet a lovag és egyben földesúr vitte, aki fegyver- és földmonopóliumát személyes kíséretével egészítette ki, a rabszolga-rendszer meghosszabbításaként, egyrészt a réserve-jén dolgozókból, másrészt gyakorlatilag korlátlan helyi adminisztratív és jogi hatalma segítségével, melyet a hierarchikus struktúrájú feudális monarchia biztosított számára. A katonai szolgálat és a pusztítások következtében tönkrement kisbirtokos kényszer útján, vagy saját elhatározásából az uradalom egyik jobbágytelkének a megművelője lett, ahogy a házas, majd felszabadított rabszolga is. A szabadok és rabszolgák valaha különböző helyzete kiegyenlítődött a jobbágy státusában, aki szemé-

lyében a földesúrtól függő helyzetben lévő paraszt volt, megművelte saját telkét, és ugyanakkor a földesúri réserve-n is dolgozott. A lovag-földesúr és a robotoltatható jobbágy közötti viszony a nagybirtok és a kistermelés gazdasági kapcsolatának a társadalmi vetülete.[15]

Ami a birtokstruktúra gyökereit illeti, a legrégibb rész a réserve, a rabszolgákkal művelt római „villa" vagy a barbár „praedium" folytatása. Ezzel szemben úgy tűnik, közvetlen folytatólagosság nincs a tenure és a római szabad parasztnak kiosztott parcellák között. Megfelelő formája a mansió lehet, /a germán nyelvű országokban hufe, hide, stb./, mely a 7. század forrásaiban olyan földterületként jelenik meg, melynek szántható része megfelel egy eke szántási kapacitásának és egy parasztcsalád eltartására alkalmas. A 6. század nagy pestisjárványai[16] utáni demográfiai felfutás idején a mansio mint családi megművelési keret megszűnik és jogi helyzete olyan különböző formákban változik meg, hogy a 9. század káptalani kiadványai és lajstromai kaleidoszkop-szerű képet mutatnak: több család egy mansión, egy mansió több családnak kiosztva, mansiók szerint különböző járadékformák, és -mennyiségek, és főleg a mansiók és művelőik eltérő jogi helyzete. A szabad parasztok szabad mansiói és a házas rabszolgák szolgálatköteles mansiói összekeverednek a felszabadított rabszolgák szabados mansióinak egyre gyakoribb szabaddá tétele következtében. Gyakran találkozunk rabszolgákkal szabad mansiókon, szabad parasztokkal szolgálatköteles mansiókon, legtöbbször a szabad és szolgaállapotú személyek közötti házasság következtében. A Karoling birodalom földesúri uradalmainak nagy többségében a szabad parasztok, a szabadok és a házas rabszolgák mellett a 10. század végéig találkozunk nem házas belső szolgálatot végző rabszolgákkal, akik az uradalom ökreivel és ekéivel dolgoznak, továbbá allodiális szabad kisbirtokosokkal, /aldiones vagy hospites Itáliában/, akik a földesúr körül teljesítenek szolgálatot. A szolgáló parasztok, a szabad parasztok és néha a szabadosok, ost-ot fizetnek, katonai szolgálatuk megváltásául, személyes szabadságuk megőrzésének jeleként.

E tradicionális rétegződést azonban keresztezte a gazdasági differenciálódás, a kisparaszti gazdálkodás belső mechanizmusa következtében a parasztságnak kisbirtokosra és napszámosokra való szétválásával. E megosztás lehetséges gyökereit visszavezethetjük a szabad mansiók és a szolgáló mansiók robotja közti különbségre; az elsők ekével dolgoztak, az utóbbiak a kezükkel, a szabad parasztoknak meglévén saját munkaeszközeik, mely a rabszolgáknak /még a házasoknak sem/ nem állt rendelkezésükre. Idővel ez a különbség egyfajta munkamegosztássá fejlődött: egy 6–8–10 ökrös nehéz

ekét csak egy segédmunkaerő segítségével lehetett működtetni, a zsellérével, a jövő képzetlen munkásának ősével, ahogy a jobbágy kisbirtokos, a vonóiga tulajdonosa, a képzett munkás, a jövő szakmunkása. A paraszti munkaerő e kettősségének képlete minden országban, minden korszakban megjelent, ahol a kisparaszti gazdálkodás a gabonatermelésen alapult.[17]

Uradalom, paraszti birtok, réserve

A 10. századtól kezdve a gazdasági fejlődés forrása a földesúri magángazdaság és a paraszti kisbirtok /a réserve és a tenure/ együttese, a feudális nagybirtok keretein belül. A földesúri birtok kezdeti formájára ráépül a földesúri banalitások rendszere, mint a monarchia politikai hatalmának a letéteményese és mint egy új termelési technika bevezetésének a kerete, szerves egységük a termelés és a feudális járadék kisajátítása legjobb formájának bizonyult.

A szolgáló kisbirtok a munkaerő és a termelési eszközök szoros egysége, a családi gazdálkodás leghathatósabb formája, autonómiája munkakedvet ébreszt, munkaereje rugalmasan mozgatható. Ezért tud jól alkalmazkodni a különböző konjunkturális megszorításokhoz. Ezzel szemben a szolgáltató kisbirtok léte csak a nagybirtok keretei közé való beépülésével biztosított. Amikor a szabad kisbirtokosokat mindig fenyegette a veszély, hogy a hatalmasok kisajátítják, a szolgáltató kisbirtok abban az előnyös helyzetben volt, hogy megvédte az a földesúr, akihez tartozott.[18] A szolgáltató kisbirtok másik hovatartozása, a falu paraszti közösségébe való beépülése bizonyos ellenállási lehetőséget biztosított a túlzott járadékkövetelések ellen, ugyanakkor azonban, konzervativizmusa és egyenlősítő jellege folytán a termelőerők fejlődésének az akadályává is vált.

Az uradalom születésének korszakában, 700 és 1000 között, éhinség idején a földesúri réserve tartotta el csürjéből a szolgákat, és vetőmag előlegezésével biztosította számukra a termelés folyamatosságát. Csak a réserve beruházási lehetőségei engedhették meg az új igát, 8—10 ökör vagy egy pár ló befogását a nehéz eke elé, csak a földesúri kényszernek sikerült bevezetni a háromnyomásos rendszert, csak a réserve anyagi erői lehettek elegendők malmok építésére, melyek még a parasztok kezében is rendkívül hathatós munkaeszköznek és módszernek bizonyultak, mióta a réserven, robotmunkájuk közben megismerkedtek velük. Átvették és lekicsinyítették őket a kis gazdaság használatára. Földesúri létesítmények egész sora, malom, kemence, prés, sörfőzde biztosította a parasztok munkaidejének takarékosabb felhasz-

nálását, a vízszintes szövőszék és a rokka pedig, melyeket először az uradalmakban használtak, később hozzásegítették a parasztokat ahhoz, hogy a mezőgazdasági munka holtidejét is tudják értékesíteni.[19]

Kialakulása idején tehát a nagybirtok hatalmas mezőgazdasági-kézműves vállalkozást jelentett, nem csupán a robotoltatható szolgák munkahelye volt, de iskola is számukra a technikai újítások befogadására.

A termelési technikák szorosan összefonódtak a kényszerítés apparátusának új technikáival. Ahogy a fordítós eke ötszörösévé fokozta az elvetett mag hozamát, ahogy a keleti fogatolási mód megötszörözte a ló húzóképességét, ugyanúgy a kengyel megötszörözte a lovag ütőképességét, aki ütése lendületénél az állat erejét is felhasználta. A lovak etetésénél nélkülözhetetlen zabbal, a kengyellel, ahogy a patkolással is a lovasok katonai technikája a hármas nyomáshoz kapcsolódott és az uradalmi műhelyekben alkalmazott paraszt kovácsok munkájának hatékonyságához. Csak az új fegyverzet tette lehetővé, hogy a katonák számát kicsi, de rendkívül hatékony lovascsapattá csökkentse, és ezzel szabad parasztok tömegeit fegyverezze le és állítsa be a termelő munkába. Az ezredik év körül a katona /miles/ szó a lovag-földesurat jelöli és a szolga /servus/ a kistermelő és robotoltatható parasztot. A legkülönbözőbb korok és területek különböző közvetítőkön /varégok, arabok/ keresztül érkezett találmányai /a római korszak előtti Galliából, a Földközi-tenger vidékéről, Közép-Ázsiából, Kínából, Iránból /speciális történelmi körülmények kényszerítő hatására, nem pedig valami titokzatos technikai alkotókészség spontán kirobbanására elegyedtek egymással és alakultak át ezzel párhuzamosan – behatoltak az uradalmak réserve-jeibe, hogy onnan az egész paraszti világot elárasszák.[20]

Ezért van az, hogy a „gazdaságon kívüli kényszer" terminusát nem tartjuk megfelelőnek a feudális járadék kisajátítási módjának meghatározására, még kevésbé akkor, ha a kényszer a föld monopóliuma volt. A földesúr elsősorban szolgája személyével rendelkezik, akinek a földön való elhelyezése nem más, mint függő állapotának gazdasági realizációja. Helyesebb lenne Guy Bois-val egyetértve a földesúrnak szolgája fölött gyakorolt közvetlen uralmáról beszélni. Ez a felfogás hajlékonyabb, mint a „gazdaságon kívüli kényszer" meghatározása és alkalmasabb a parasztok feudális függése sokrétű átalakulásának magyarázatára.

A parasztok leigázására szolgáló rendelkezéseket az egyház szentesítette. Hozzászoktunk ahhoz, hogy az egyháznak csak ideológiai szerepét lássuk, a gazdasági életben pedig csak nagybirtokosi minőségét. Anélkül, hogy tagadnánk e kettős vonatkozást /az egyistenhivőségen keresztül a monarchia

létjogosultságának megerősítése, az ősök tiszteletének kultuszára alapuló és primitív szabadságtörekvéseket fenntartó, törzsi vallás szétrombolása, továbbá az „oratores, bellatores, laboratores" formula funkcionális, egymást kiegészítő voltának elméleti és morális megalapozása egyrészt, másrészt a ciszterciták uradalmi szervezetének remekműve a szolgáló fráterek, a kohók és a hatalmas csürök dolgozóival, mint példák/, hangsúlyozni kell az egyház szervezői és szabályozói funkcióját is a paraszti élet alapjaiban, elsősorban a plébániában, amely a paraszti közösség életének a keretét adta, ahol a családi, közösségi és gazdasági élet ciklusainak állomásait az ünnepek jelölik, ahogy a paraszti munka ritmusához alkalmazkodó kötelező pihenőnapok is, a bőjtök, hasznos korlátozók lesznek abban a világban, ahol állandó fenyegetést jelent az éhség, vagy a gazdasági újratermelés meggondolatlan elfogyasztása, a naptár jelzi a mezőgazdasági munkák megfelelő idejét, végül a „fehér mágia" szertartásai szolgálnak a természet váratlan csapásainak az elhárítására.[21]

Világi és egyházi uradalom, földesúri és egyházi szabályozók egymástól nem választhatók el, szerves egységet alkotnak, keretet, melyen belül a kis családi parasztgazdaság eszközöket és módszereket kapott a kenyér és szeszesital /bor, sör/ termelésére alapozott középkori vegyes gazdasági rendszere fejlesztésére, ahol azonban viszonylag kisebb volt a hústermelés, mivel az állatot elsősorban mint vonóerőt, vagy gyapjúszolgáltatót tenyésztették. Ezt a mezőgazdasági rendszert, noha sokkal fejlettebb és termelékenyebb volt, mint az előzőek, zsákutcába szorították a terméseredmények gyakori és szélsőséges ingadozásainak a szűk keretei, ahol a maghozam felső határa 1:5 volt, főleg pedig a szántóföld és legelők közti arány bizonytalan egyensúlya. Ez az oka annak, hogy a kis gazdaságok termelése függő viszonyban volt attól a védelemtől, melyet számára a nagybirtok keretei közé, vagy a falusi közösségbe való beépülése biztosított. Paradox módon, vagy talán inkább, dialektikusan, azt mondhatjuk, hogy a járadékért és a járadék ellen és a közösségbe tartozásért és az az ellen folytatott harc a feszültség erőinek olyan együttesévé vált, mely idővel a nagybirtok eredeti szervezeti formájának a felbomlására vezetett, megalakulásának és virágzásának hosszú, 700-tól egészen a 14. századig tartó korszaka után.

Hódítás útján való terjeszkedés

Az uradalom, amely saját kezelésű gazdaságát a megélhetésüket biztosító kisbirtokokon élő jobbágyok robotjával műveltette meg, a legjobb meg-

oldásnak bizonyult egy olyan helyzetben, ahol a földesúr már nem volt többé képes rabszolgákat szerezni. Másrészt azonban a szabad parasztok lefegyverezésére és szolgasorba juttatására szolgáló kényszerítő eszközök birtoklása mellett a földrajzi körülmények könnyítették, vagy akadályozták a nagybirtokstruktúra elterjedését. Azok a földek, melyeknél az éghajlati és talajviszonyok lehetővé tették a tavaszi vetésre koncentrált gazdálkodást, voltak a legalkalmasabbak a hármas vetésforgó bevezetésére /eleinte rendszertelenül, a 13. századtól kezdve rendszeresen/, a fordítóeke, a lóval való vontatás alkalmazása mellett – ezek voltak a technikai feltételei egy gabonatermelésre alapított mezőgazdaságnak. A feudális nagybirtok szülőföldje, a Loire és a Rajna közötti terület tökéletesen megfelelt ezeknek a feltételeknek. A rabszolgák és a szabad parasztok jobbágyokká való összeolvadása e területen lényegében az ezredik év beköszöntése előtt végbement. Noha a „serf" kifejezés, ahogy a jobbágysággal járó szolgáltatások is /fejadó, házasságkötési megszorítások, a jobbágytelkeknek a földesúrra háramlása kihalás esetén/ megőrizték még a rabszolgaság emlékét, ez már csak a Karoling birodalom legszélső déli és keleti területein élt tovább, továbbá a szláv Európa új keresztény államaiban, Csehországban, Magyarországon /a vele egyesült Horvátországgal/, Lengyelországban és Oroszországban, de ez utóbbiak belső fejlődése már elindította a felbomlás folyamatát.

A rabszolgák mellett a feudalizmus előtti kor többi maradványai, pl. a szabad kisbirtokosok ugyanúgy tovább éltek ezeken a vidékeken. Fennmaradásuk elég makacs volt ahhoz, hogy helyenként krízisekhez vezessen, következésképp a földesúri nagybirtokrendszer képtelen volt őket beolvasztani. Ez elsősorban a Karoling birodalom északi és keleti határvidékeire volt érvényes. Akkor, amikor Hainault, Flandria, Brabant, Limburg tartományaiban a feudális nagybirtokrendszer és a jobbágyság a Karoling korszak óta meghonosult, az északabbra eső vidékeken mindez ismeretlen maradt, ahogy a rabszolgarendszer sem jutott el ide, kivéve a dán hódítás egy rövid korszakát. A friz parasztok állattenyésztést folytattak és a már Nagy Károly óta híres posztóikkal kereskedtek. Minden földesúri fennhatóság alól szabadok maradtak egészen a középkor végéig. A Drenthe partjain élő szomszédaik lemészárolták a lovagokat, akik a 13. században rájuk akarták kényszeríteni az utrechti püspök fennhatóságát.[22] Nem meglepő tehát, hogy azoknak a telepeseknek a szabadságjogai, akik a földesúri rendszer kötelékeit kikerülendő, a 11. század óta kelet felé húzódtak, a friz szabadság bélyegét viselték magukon. A szabad parasztok ellenállása mellett annak szükségessége is fenntartotta a szabad kisbirtokosok létét, hogy a Karoling birodalom széleire

minden földesúri függéstől mentes határőr-kolóniákat kellett telepíteni, ilyenek voltak a „Königsfreien" a szlávokkal szomszédos különböző német vidékeken az „aprisionarii" Aquitaniában a mórokkal szemben, vagy az Alpok hágóinak bejáratánál elhelyezett őrök. Szabadságjogaik fontos ösztönző erőt jelentettek a jobbágyság felbomlásának a folyamatában. Főleg azonban archaizmust képviseltek, akadályt a korszaknak megfelelő földesúri rendszer kifejlődésének útján, ahogy igéretet is a jobbágyok jövőbeni tömeges felszabadulására.[23]

A Karoling birodalom déli területein az uradalmi struktúra létrejötte a 11. században a kor szükséglete volt. Délen, Catalániát is ide értve, a rabszolgarendszer még fennmaradt a 10. század végéig és mindenfelé hemzsegett a szabad kisbirtokosok sokasága. E visszahúzó tényezőkhöz járult még az északitól eltérő agrárstruktúra: az egyik oldalon nyitott mezők, kerítetlen földek, nagy települések, lovak-vontatta eke, háromnyomásos rendszer, búzaföldek váltakozása szőlőkkel – a másikon ligetek, kerítések, szétszórt tanyák, ökrökkel huzatott ekék, kétnyomásos rendszer, fejlett erdőgazdálkodás a gabona- és szőlőtermelés mellett, azt kiegészítően, sokszor annak versenytársaként. Ez az eltérő jelleg megmaradt egészen az Ancien Régime végéig és már sokkal előbb, a 11. században erős hangsúlyt kellett kapnia, tekintettel az északról jövő erős hatásokra, amelyek bizonyos mértékig halványították azt. A lakóhelyek elszórtsága és a szőlőkben és a kertekben folyamatosan szükséges munka komoly akadályát képezték annak, hogy a parasztokat a néha nagyon távol fekvő réserveken dolgoztassák.

Végülis azonban a rabszolgák hiánya rákényszerítette a helyi arisztokráciát, hogy bevezesse a hűbéri uradalmi rendszert, kiépítve ugyanakkor a várak hálózatát és a földesúri szervezetet, ami nem ment végbe a szabad parasztok és a régi társadalmi elit fölött gyakorolt erőszak nélkül, ezek az antik kor óta fejlett urbanizmussal rendelkező vidék városaiban csoportosultak, nevezetesen a püspökök körül, akiket régi idők óta a városok és a környékbeli lakóik természetes vezetőinek tekintettek. A Loire és az Ebro között „fegyverek csörgése és a társadalom szövetének szétszaggatása közepette ment végbe a feudális-hűbéres struktúrák megszületése"... „Languedoc némileg más körülmények között születhetett meg, mint Catalánia; nem éles, de rövid küzdelmek során, hanem hosszú és nehéz, évtizedeken át húzódó vajudással" 1030 és 1080 között.[24] E zaklatott korszak következményeként megállapítható, hogy „még ha Languedoc késve kapcsolódott is bele a feudalizmus rendszerébe, megőrizve jellegzetes vonásait, átvette annak a termelési módnak általános formáit, ahol a földesúr mint a termelés és a társadalmi élet egész folyamatának szervezője és ura jelenik meg."[25]

Ugyanez a fejlődési folyamat ment végbe Provence-ban, ahol a 10. század első felében eltünt a rabszolgaság, de tovább éltek a szabad kisbirtokosok tömegei, akiknek száma még növekedett az egyház részéről az úrbéri szolgáltatás alól részlegesen mentesített, örökölhető földek kiosztásával. Catalániára „a feudalizmus jobban rányomta bélyegét, mint Spanyolország többi részére", „a korán lezajlott visszahódítás lehetővé tette a földesuraknak, hogy törvényeiket erősebben rákényszerítsék bérlőikre" – ezek a törvények annyira meggyökeresedtek, hogy a tartomány a mansiók igazi földje lett." „Egy teljes család dolgozott és élt a mansión. A paraszt-földművelő a 12–13. század óta gyakorlatilag tulajdonossá válik, még ha földesúrtól függő is, és ha földjével együtt írták is össze. De kisbirtoka örökölhető és nem osztják meg.[26]

Arra, hogy az uradalmi rendszer katonai hódítás útján való bevezetése nem mehet végbe megfelelő társadalmi előfeltételek, vagyis egy rabszolgarendszeren alapuló réserve korábbi létezése nélkül, szabad parasztok hozzá csatolt birtokaival, a legékesszólóbb példát a normann lovagok angliai és szicíliai hadjáratai nyújtják. Angliában az őslakó breton népesség részben rabszolgasorba kényszerült, részben a Meroving-kori szabadosokhoz hasonló helyzetbe került. Azon angolszász szabad parasztok társadalmi helyzete, akik már nem voltak képesek elviselni a katonai szolgálat terheit, a szabadosok helyzetét közelítette meg. A 8 ökör vontatta fordítóeke használatát már bevezették és a felszabadított rabszolgák és a szolgaságra vetett szabadok összeolvadása már folyamatban volt, amikor az 1066-os hódítás meggyorsította a feudális nagybirtok kialakulásának folyamatát, erőszakkal biztosítva a réservek számára a jobbágyok alávetését és robotmunkáját. Vagy száz püspökség és apátság kb. 170 báró vazallusaival együtt földesurává lett a réservek-re és jobbágygazdaságokra osztott uradalmaknak, a parasztok jobbágyokká /villain/ és zsellérekké /border, cottar/ váltak. Az oklevelekben szereplő servus-ok, a házas rabszolgák a század végére eltűnnek, összeolvadnak a zsellérekkel, ezzel szemben a szabad parasztok elég nagy csoportja, a „sokemen" fenntartotta magát, bár őket is ugyanúgy a nagybirtokokhoz csatolták. A kedvező előzmények és az idegen kényszerrel szembeni ellenállás teljes kudarca azzal az eredménnyel járt, hogy az uradalmi rendszer legjellegzetesebb formája honosult itt meg.

A normann lovagok másik hadjárata csaknem ugyanebben az időben /1071/ elszakította a muzulmánoktól Sziciliát, Dél-Itáliát pedig a bizánciaktól. Eleinte a muzulmán népesség akadály nélkül folytatta fejlett mezőgazdasági termelését, a búzával bevetett területeket kiegészítve szőlőműveléssel,

olajfa, gyapot, rizs, cukornád, a selyemhernyók számára szeder és színező növények termesztésével, melyeknek termékei a tengerparti nagyvárosok piacaira voltak szánva. Kezdetben a normann hódítók beérték a tradicionális járadékokkal és még a muzulmán közösségek autonómiáját is fenntartották. 1180 után azonban az egykori Római birodalom országaiból menekülők áradata általánossá tette a robotot, a réserven kialakult a földesúri szervezet, és a klasszikus uradalmi struktúra olyan mértékben meggyökeresedett, hogy a gabona- és szőlőtermelés visszaszorította az ültetvényes- és kertgazdálkodást. Ennek következményeképp kifejlődött a latifundium formájú nagybirtok, célja a föld tulajdonjogának teljes megőrzése, a telkek parasztoknak csak rövid időtartamra való kiadása, ebből adódóan elejét vették a feles művelés, vagy olajfákkal való beültetés által intenzívebbé tett gazdálkodásnak – a fő törekvés a járadék megvédésére irányult, a földesúrnak az uradalom megművelésében való részvételével, aki magát „massaro"-vá teszi, a gazdálkodást a szegényparasztság köréből kiváló, fizetett munkaerő segítségével szervezi meg és finanszírozza, akiknek sem állandó lakóhelyük, sem kommunális szervezetük nincs, és akiknek a piacba való mindennemű bekapcsolódását megakadályozzák a tilalmak, a földesúr monopóliuma a bor és a sajt eladására.[27] Másrészt igaz, hogy szerepet játszott ebben a folyamatban a dél-itáliai városok lehanyatlása is az északiak fejlődésével szemben, megfosztva piacától a specializált mezőgazdaságot.

Ilyesfajta összeütközések zajlottak le a gabonatermelésre koncentrált nagybirtokrendszerhez szokott nyugati lovagok és a kertgazdálkodást folytató muzulmán lakosság között az ibériai félszigeten a visszahódítás különböző szakaszaiban, hasonlóan negatív kimenetellel. Az arab uralom alá került ibériai tartományokban rendkívül specializált, minőségi mezőgazdaság fejlődött ki, alkalmazkodva az éghajlati adottságokhoz és a terület urbánus jellegű struktúrájához. A félsziget északi részén, a kis keresztény királyságok területén a 11. században még rabszolgarendszer uralkodott, ahogy megmaradt a kis allodiumok tömege is, a muzulmánok elleni háborúzások fenntartották a dél felé állandó előnyomulásban levő, harcoló parasztok szabadságát. Csak a Tajo völgyének elérése után, amikor egy almoravida ellentámadás megállította az előretörést, kezdett a castiliai királyság a nyugati feudalizmushoz asszimilálódni. Először eltűnt a mezőgazdasági rabszolgaság, a régi szabad parasztság függő kapcsolatba került az arisztokráciával, majd életbelépett a *señorio* intézménye, a francia földesúri szervezethez hasonlóan, „anélkül azonban, hogy a társadalmi-politikai szervezetnek az alapjává lett volna, tekintettel a szabad gazdálkodó parasztok nagy számára, akik

személyes járadékszolgáltatásoknak nem voltak alávetve." A határvárosokat egy középső réteg, a *caballeros villanos* lakta, amely visszatért a legeltető juhtenyésztéshez, fizetett munkaerő alkalmazásával, de spanyol textilipar hiányában nem tudott polgári vállalkozóvá fejlődni és végül is összeolvadt a nemességgel.[28]

Ha a kasztiliai *señorio* jobban hasonlított a francia földesúri szervezethez, mint a réserve nélküli hűbéri uradalomhoz, az Aragonia /Valencia/ és Portugália /Algarve/ által elfoglalt területeken még kevésbé követték a feudális uradalom klasszikus modelljét. A hódítás utáni viszonyoknak megfelelően a helyben maradt muzulmán lakosságot földesúri birtokokon szervezték meg és a kert- és ültetvényes gazdálkodás tradicionális járadékai mellett egész sor adót vetettek ki rájuk az életbeléptetett monopóliumok alapján. Ha viszont az eredeti lakosságot kiirtották vagy az elmenekült, a hódítók, többnyire lovagrendek tagjai, latifundiumaikon keresztény parasztokat telepítettek le északról, akik a kiosztott telkek révén *minifundisták* lettek. Elsősorban gabonaneműeket és bort termeltek, mely után pénzben vagy természetben fizettek járadékot. A legelnéptelenedettebb vidékeken „az állattenyésztés túlsúlya szükségessé tette a vándorló legeltetést, és a *dehesas* létesítését, az elsősorban nyájak számára biztosított pásztor rezervátumokat... A főfoglalkozás az állattenyésztés volt, mert a *dehesas* legelői az extenzív művelés során októbertől júniusig táplálni tudták a jószágot, ha az év eléggé esős volt. Nyáron a *dehesas* állatállományának a hegyekbe kellett húzódnia", és az elhagyott legelőket a parasztoknak osztották ki, akik azokat feles, vagy járadékra kötelezett kis gazdaságokban művelték meg. Az állattenyésztés kezdeteitől fogva fizetett munkaerőt alkalmazott. A Közép-Spanyolországra jellemző *dehesas* rendszerén kívül ehhez hasonló szerepet játszottak az andalúziai *cortijos*, ezek a kis gazdálkodóknak, de elsősorban nagy nyájak tartóinak bérbeadott nagybirtokok.[29] A helyi tradíciók befolyására és a hajdani Karoling császárságétól eltérő klimatikus viszonyok következtében a klasszikus típusú feudális nagybirtokra jellemző munkajáradék egyre inkább eltűnik.

A feudális járadék átalakulása

A feudális járadék három formája, a munka-, a termény- és a pénzjáradék, eredetét tekintve visszavezethető a munka formájára, de a történelmi realitások között az egyikből a másikba való átmenet távolról sem követi a fent vázolt, látszólag logikus rendet. A Karoling uradalmakban a három for-

ma együtt élt és bár Nyugaton a 11—13. században hol az egyik, hol a másik jutott túlsúlyra, a logikus egymásrakövetkezés kronologikus rendjében ez csak esetlegességet jelentett, mert a rend felborítható volt, vagy egymás között felcserélődhetett a feudális nagybirtok struktúrájának fejlődése során.

A mezőgazdaság történetében a gabona- és szőlőtermelés ritkán tud akkora kiterjedést felmutatni, mint az 1000 és 1300 közötti. Nyugat-Európa minden megművelhető földjét bevetették és a szőlőművelés északi határa nemcsak római kori kiterjedését lépte túl észak felé, hanem a mai határokat is. Főleg a korszak első fázisa, az 1000—1500 közötti évek mutatnak hatalmas ugrást, egyrészt a réserven a robotoltatható jobbágyok által elsajátított technikáknak köszönhetően, másrészt ezek többletmunkájával, egyszerre művelve meg saját telkeiket és a földesúr kezelésében tartott földeket. Nyugat agrárkultúrájában teljesen kivételes korszakról van itt szó, ahol a talaj birtokbavétele és termelékenysége, ahogy a járadék mértéke és mennyisége /a 19. századig egyébként fordított fejlődési tendenciával/ teljesen párhuzamosan haladtak egymás mellett. A szántható földek kiterjedése nőtt, anélkül, hogy gyengítette volna az új technikák hathatós voltát, mert a jobb táplálkozásnak köszönhető demográfiai felfutás egyre több munkaerőt szolgáltatott, amely a még bőségben lévő legelőkön, vagy a tavaszi vetések zabjával jól táplált igásállatokkal rendelkezett. A földesúr emelni tudta az egy jobbágyfőre eső szolgáltatások mértékét azzal, hogy jobbágyait réserve-jén dolgoztatta, anélkül, hogy közben csökkentette volna az egyre jobban megművelt telkek szolgáltatásainak a mennyiségét. A korábbi korszakok megaláztatásaihoz és viszontagságaihoz képest a hajdani felszabadított rabszolgákból és a leigázott kis szabad parasztokból alakult jobbágyok élete kevésbé volt nehéz, vagy bizonytalan. Egyre érdekeltebbé váltak a munkában, ahogy a háziipar eszközeinek /szövőszék, rokka, stb./ tökéletesedése és változatosabbá válása hozzájárult a mezőgazdasági holtszezon jobb felhasználásához, melyet még fokozott a földesúri létesítmények egyébként kötelező igénybevétele, ezek taksája nem haladta túl az általuk megtakarított idő értékét, feltéve, hogy mód volt annak jobb értékesítésére. A kis parasztgazdaságok termékeinek piaci értékesítési lehetősége utat nyitott a munkaidő értékesebbé tételére.

A nagy gabona- és szőlőtermelés, mely a réserveken és paraszti gazdaságokban kifejlődött, magával hozta a piaci értékesítés lehetőségét, sőt kényszerített arra, a terméseredmények gyakori és szélsőséges fluktuációja révén, mely ugyanazon időben bőséget mutatott az egyik helyen, inséget a másikon. A gabonafélék és a bor helyi kiskereskedelme az esetleges kínálat helyéről

az esetleges kereslet helyére való szállítással kezdődött. Az efajta forgalom jelei már nagyon korán mutatkoznak. A helyi piacok száma a 9. századtól kezdődőleg rohamosan növekedett, az élelmiszerfelesleg koncentrációjával véget vetve a keresgélés szükségességének, és annak a lehetőségnek, hogy a kívánt időben nem találják meg a nélkülözhetetlen árucikket. Úgy tűnik, a földesúri réserveken felgyűlt többlettermelés talált legelőször utat a piacra, mert a lovag-földesurak nem nélkülözhették a minőségi textil- és fegyveripar termékeit, amelyek szintjét a jobbágy-kézművesek nem tudták elérni. De a *Capitulare de villis* előírásai alapján toborzott ügyes parasztok idővel a specializálódás olyan fokát érték el, hogy teljesen a kötelezőleg rájuk osztott mesterségüknek tudták magukat szentelni a vásárhelyeken, melyek hamarosan városokká fejlődtek. Követte őket ide régi agrárklientúrájuk, a parasztok, akik kénytelenek voltak termésük egy részét eladni, hogy megszerezzék azt a pénzösszeget, amelyet a földesúr ost-ként vagy censusként követelt tőlük. Ez a kényszer a Karoling korszak kezdetei óta jelentkezett és olyan erővel, hogy egy 806-os capitularium elrendelte: „mindazok, akik aratás vagy szüret idején gabonát és bort vásárolnak maguknak, anélkül, hogy szükségük lenne rá, a kapzsiság hátsó gondolatával – becstelennek minősülő nyereséget szereznek maguknak", egy 809-es rendszabály pedig védelmezi azokat, akik „az /új/ termés előtt bort vagy gabonát adnak el és ezzel elszegényednek".[30] Az inségre való spekuláció tehát már a feudális nagybirtok kialakulása előtt megjelenik és attól kezdve állandó kísérője lesz a nagybani gabona- és szőlőtermelésnek.

E tények alapján felvetődik a kérdés, milyen helyet foglalnak el a városok a feudális világgazdaságban, melynek „gazdasági elmélete még kidolgozásra vár" – mondja G. Bois előbb idézett trieri előadásában. Megállapítja, a különböző iskolákat követő középkoros történészekkel teljes egyetértésben, hogy „a feudális növekedés urbánus növekedést hozott magával"... mivel „az agrárnövekedés két módon növelte a piacitevékenység fellendülését... fejlesztette a földesúrnak különböző áruk, nevezetesen a luxusáruk vásárlására szánt jövedelmét... /és/ egyre jobban bekapcsolta a parasztot az árutermelés körébe", olyan mértékben, hogy idővel „a város újra visszakapja a kézműves-termelés majdnem-monopóliumát, majd különböző módokon behatol a vidék életébe: hitel útján, árucserék megszervezésével, földbirtok szerzésével". „A városok fejlődése gyorsabb ritmust követ, mint a vidéké... /és/ a két fejlődés eltérő ritmusa... arra vezet, hogy elviselhetetlen teherré váljék a városok ellátása és terméslecsapoló tevékenysége... Így a városok okozta túlterhelés általánossá válik egész Európában a 13. század végén és

az ebből eredő feszültségben a 14. század krízisének egyik tényezőjét kell látnunk." Figyelemreméltó megállapítások, a legtöbbjük helytáll, kivéve talán azt, mely a városokban a 14. század krízisének közvetlen elindítóját látja. Anélkül, hogy most megoldani próbálnánk a középkori város elméleti problémáit, kénytelenek vagyunk néhány, az uradalom és a feudális járadék fejlesztésével kapcsolatos vonatkozását érinteni.

Tudomásul kell elsősorban vennünk, mennyire haszontalan azon vitatkozni, endogén vagy exogén volt-e a város jelensége a feudális világgazdaságban. A város, akárcsak az urbanizmus általában, az antik kor öröksége volt, épp úgy, ahogy az egyház is. A két szervezet e kezdetektől fogva szerves része volt a feudális társadalom globális struktúrájának. Ahogy az egyház, a város is asszimilálódott a feudalizmushoz és fejlődésében kiemelkedő szerepet játszott, antik múltjához viszonyítva teljesen megváltozott formában: az antik város és a középkori város közti kontinuitás hangsúlyozása csak arra szolgál, hogy még jobban aláhúzzuk az alapvető különbségeket: az antik város a vidéki nagybirtokosok lakóhelye volt, míg a középkori város a gazdasági tevékenység többé-kevésbé független középpontjává vált, ez mindenképpen különbözött a feudális nagybirtok kezelésétől, és ugyanakkor kiegészítője volt annak. Döntő szerepét a feudalizmusban a feudális járadéknak kereskedőtőkévé való átváltoztatása jelentette, hogy ezzel majd befolyásolja a nagybirtok és a feudális járadék sorsát.

A kezdő forma – ahogy már Marx megállapította /Das Kapital III/IV. 20/ – a nagykereskedelem, „közvetítő mozgás két véglet között, melyeket nem ural, olyan előfeltételek közepette, melyeket nem ő hozott létre." Az e közvetítő mozgás következtében felhalmozódott kereskedőtőke „megszerzi a többlet döntő részét", véleményem szerint elsősorban a feudális járadékét, vagyis azt a részt, amelyet közvetlenül ő hozott létre a természetbeni járadék eladásával, vagy közvetetten a jobbágyok censusával, melyet termékek piaci eladásával szereztek, és amely ugyanúgy luxuscikkek vásárlására szolgál. Fölösleges külön hangsúlyozni itt az európai nagykereskedelem Flandria-Toszkána közötti tengelyének a kialakulását, a friz, később flamand posztó és a frank kardok közti közlekedés útját, a nyugati kézművesség első minőségi termékeiét, amelyek fel tudták venni a versenyt Bizánc és a muzulmán kelet selyemkelméivel és dísztárgyaival, – ezek nyugati ellenértéke valaha csak a rabszolga volt. Ami a két földrajzi végpont cserébe adható nyersanyagait illeti, ezt az egyik oldalon a fűszerek és a festőanyagok jelentették, a másikon a fa és a vas. Az európai nemzetek árucikkeinek legrégibb találkozási pontjára most csak utalhatunk, ez a 8. század óta St. Denis, ké-

sőbb a Champagne-i vásárok követték. Röviden említést kell tennünk a pénzforgalom felélénküléséről, különösen a 794-es Karoling reform után, majd az új keleteurópai államok pénzveréséről, mely 1000 óta rendszeressé vált Magyarországon, 1100 óta Csehországban és Lengyelországban, egészen a genovai és firenzei aranypénzek 1250 táján történt első megjelenéséig. E megjegyzésekkel csak alá akarjuk húzni a tényt, hogy a nagykereskedelem valóban megszerezte magának a „többlet túlnyomó részét" az 1000 után teljes virágzásban levő európai mezőgazdaságtól, és hogy a többletnek ez a része csak a földesúri járadékból folyhatott be, mert a földesurak voltak a luxuscikkek egyedüli vásárlói és vásárlóerejük egyetlen forrása az uradalmi vagy földesúri járadék volt. A nagykereskedelem mértéke tehát visszatükrözi a járadék mértékét és a korhoz viszonyítva mindkettő mennyisége jelentős.

Ebben az összefüggésben teljesen érthetőnek tartjuk azt a következtetést, melyre Marx jutott a kereskedőtőke történetére vonatkozó elemzésében: bár ez csak élősdi szerepet játszott, nem érintve az adott termelési módot, annak csak termékeit és jövedelmeit szerezve meg, mégis „bomlasztó befolyást gyakorolt a termelés fennálló szervezetére". Ez a szervezet pedig a feudális nagybirtok volt, az ezredik év után kifejlődött formájában. Hogy a kereskedőtőke és székhelye, a város hogyan gyakoroltak bomlasztó befolyást a nagybirtok-szervezetre, ez a középkori Európa gazdaságtörténetének kulcskérdése.

Nézzük meg először az európai kereskedelem tengelyének két erősen urbanizált pólusát, vagyis Észak-Itáliát /a Pó és az Arno völgyét/ és Walloniát /a Somme és Meuse közé eső francianyelvű tartományokat/. A feudális nagybirtok a Karoling korszak óta mindkét vidéken meggyökeresedett, ahogy urbanizációjuk is ugyanabból az időből származik. A feudalizmus és a városfejlődés tehát egymás mellett haladt északon és délen, de nagyon eltérő viszonyok közepette és ez az eltérés itt is, ott is mélyen befolyásolta a feudális nagybirtok sorsát.

A város és az uradalmi rendszer felbomlása

A 1000 és 1300 közé eső korszakot Észak-Itáliában általában a communák korszakának nevezik, noha ugyanúgy e vidék egyedül feudálisnak mondható időszakaként is jelölhetnénk. Valójában a feudalizmus és az urbanizáció párhuzamos fejlődésének a korszaka volt, egymást kiegészítve és egymással szemben állva – erősebbnek a szembenállás bizonyult és ez végül a feudalizmus klasszikus formái, különösképpen pedig a feudális nagybirtok

felbomlásához vezetett. A 9–10. században úgy látszott, hogy a társadalmi fejlődést a frank feudalizmus behatolása fogja meghatározni. A hármas veszedelem, a varég – szaracén – magyar támadások elleni védekezés során a legfőbb tényező a várakba húzódás /*incastellamento*/ lett, a népességet a földesúri várak és a megerősített püspöki városok oltalma alá tömörítve. Ugyanebben az időben indul meg a gazdasági élet újraéledése, elsősorban a gabonatermelés hatalmas fellendülésével, túlsúlyát az állattenyésztésről a mezőgazdaságra helyezve át, a föld kimerüléséig művelt irtásföldek használata helyett újra elővették a kétnyomású művelést, elterjesztve a forgató ekét és a lovas igák használatát, valamint a háromnyomású rendszert egészen Toszkánáig. Megindulnak a benedekrendiek által elkezdett és a városok által folytatott „javító" műveletek, ezek eredménye lett a Pó síkság csatornázásának hatalmas munkája a 12–13. században, melyet a szántható földek, sőt a legelők rendszeres öntözése követett, és az erdők kiirtása az Appeninnek csúcsáig s a mocsarak lecsapolása. Mindez demográfiai emelkedéssel járt, 5 millióról 10 millióra duplázva a lakosság számát, és ezerről háromezerre triplázva meg a települések számát 1000 és 1300 között.

A gabonatermelés fejlődése és a demográfiai felfutás függvénye volt az uradalmi szervezet bevezetésének. A hajdani rabszolgák és szabad parasztok jobbágyok lettek, *massari*, örökölhető bérletekkel, és ideiglenes tulajdonjogokkal rendelkező *livellari*, ezek azonban általában életfogytiglan voltak rögzítve az írott *livello*-ban. Mindkettő robotra volt kötelezve a réserven, de Itália urbánus tradíciói hamar érvényre kezdtek jutni a robotnak feles viszonyra való átváltoztatásával /pl. Bobbio, 9. sz./, vagy akár pénzben fizetett censusra való cseréjével /pl. Lucca, 10. sz./. Az urbánus hagyományok újraéledésének még hangsúlyosabb jele a kommunális mozgalmak korai megindulása, az elsőt Cremonában tartották számon, a püspök elleni, 924-es lázadással; /a felkelők/ kommunális szabadságukat egy 991-es császári határozattal kapják meg. A kommunális mozgalmak sajátos vonása volt szoros kapcsolatuk a parasztok felkeléseivel uraik ellen. Az ediktumok, így az I. Ottó által 973-ban kiadott „de servis libertatem anhelantibus", nem voltak képesek ezeknek véget vetni, tekintettel a városoknak a parasztság részére nyújtott támogatására. A 11. században egyre gyakoribb városi és parasztlázadások a városok püspöki fennhatóság alól való felszabadítására vezettek, majd arra, hogy kikerültek a „contado" urainak a hegemóniája alól, akiket többnyire köteleztek, hogy a városban lakjanak és alávessék magukat a városi törvényeknek – végül eljutottak a parasztok jobbágysorának nagyjából a 13. században végbement megszüntetéséhez – ez elszakította a jobbágyok-

nak a réserve-hez fűződő kötelékeit, anélkül azonban, hogy felmentette volna őket a járadék alól, melynek jellege radikális változásokon ment keresztül.[31]

„Közép-Észak-Itália vonatkozásában már a 12. század végétől, a 13. század elejétől kezdve nehéz nagybirtokról beszélni... Általánossá vált egy szabad birtoklási forma, a függés kötelékei, vagy a munkaszolgáltatásoknak való alávetettség nélkül", ami a réserve és a bérletek kettősségére alapult uradalmi szervezet felbomlására vezetett. Az átalakulás „haszonélvezői a kistermelő parasztok voltak, akiknek koncessziójuk volt földjeikre és így meg tudták szerezni a maradéktalan fennhatóságot, birtoklási jogaikat teljes tulajdonjoggá változtatva át." De „különböző kategóriájú városi lakosok is számos földvételt hajtottak végre... ezek vétele védelmet élvezett, tekintettel a városoknak contado"-ik fölé egyre jobban kiterjesztett politikai fennhatóságára." A városoknak a vidék fölött gyakorolt hegemóniája rövidesen a parasztok elnyomásának új formáit juttatta érvényre. „A szerződéseket, amelyek a birtoklási jogok meghatározásánál a bérlőnek kedveztek, újabb rövid távú /vagy csak néhány évre szóló/ szerződések váltották fel, magas bérleti díjakat írva elő... Két fajtájukat különböztetjük meg: a. meghatározott bérhez kötött haszonbérbeadás, melyet általában természetben /gabonában, borban/, ritkábban pénzben kellett fizetni; b. részbeni bérbeadás, a termékek egy részének leadásával, általában a bor, a gyümölcsök felével." /*Mezzadria*, felesrendszer a mezőgazdaságban, *soccida* az állattenyésztés területén. „Ezek a kereskedelmi jellegű szerződések /ahogy sokszor meghatározzák őket/ megfeleltek a tulajdonos érdekeinek, aki a kiadás időtartamának rövid lejáratával meg akarta őrizni a föld teljes tulajdonjogát és a fölötte való maradéktalan rendelkezést." Mindez együtt járt „a parasztok munkájának az intenzívebbé tételével, melyet a szerződések segítségével, sőt normák megállapításával értek el", előírva a munkálatokat, a termelési módokat, a szolgáltatások mennyiségét." A kis agrárgazdaság alapjaiban erőtlen marad: függvénye az önellátás szükségleteinek, az elégtelen tartalékok korlátainak, a befektetések lehetetlenné válásának, a hitel hiányának: ez a gyengeség súlyos tehertétel a parasztok kis gazdaságain, sújtja és fokozatosan tönkreteszi e gazdálkodási formákat, amelyek nagyon bizonytalan körülményektől függtek.[32] Sokszor odáig jutnak, hogy elhagyják a fordítós ekét és visszatérnek az egyszerű ekéhez, sőt, néha már csak az ásóhoz.

A közép-észak-itáliai parasztság nem sokat nyert a feudális nagybirtokrendszer felbomlásával, személyes szabadsága nem érte meg, hogy elveszítse földje birtoklásának biztonságát, még kevésbé a földesúri réserve fejlett

technikái révén nyert ötleteket, melyek a robotmunkája közben nyert tapasztalatain alapultak és melyeket aztán saját földje megművelésénél értékesített. Az olasz város látszólag visszatért antik tradícióihoz, újra nagybirtokosok lakóhelye lett, akik nem törődtek parasztjaikkal azon túl, hogy súlyos kényszert gyakoroltak rájuk a szolgáltatások beszedésénél. A jobbágyság kötelékei alól felszabadult paraszt lényegében az antik földműves bizonytalanabb helyzetébe került vissza. Azonban nem szabad eltúloznunk annak jelentőségét, hogy az antik város „eredeti" jellegzetességeinek ilyen reneszánsza mutatkozik a középkori Itáliában, mert a város válik a kereskedelem és a feudális földesúr közvetlen fennhatósága alól felszabadult kézművesség központjává, sőt, ez utóbbiak fölé emelkedik azzal, hogy megszerzi a feudális járadékot és ezt kereskedő- és banktőkévé változtatja át, hogy az irányítsa aztán a város és a vidék közötti kapcsolatokat a felbomlott feudális kényszer helyén.

A város és az uradalmi rendszer átalakulása

A feudális járadéknak városok által történő birtokbavétele, és a földesúri nagybirtok és az uradalom elgyengülése Walloniában is végbement, de ez a folyamat itt nem tudott olyan határozott formákat ölteni, mint Itáliában. A város a falvakban nem tudta átvenni a földesúr uralmát, ezek feudális fennhatóság alatt maradtak és a város kénytelen volt megkeresni a gazdasági kényszerítés eszközeit, hogy be tudjon oda is hatolni és a parasztgazdaságot meg tudja csapolni. A város-vidék kapcsolatának ez a modellje többékevésbé Európának az Alpoktól és a Pyréneusoktól északra fekvő egészére érvényes, de klasszikus formája, mely a kis parasztgazdaságoknak leginkább kedvezett, Walloniában fejlődött ki. E vidék városainak gyökerei nem az antik korszakra nyúlnak vissza, Gand például szabad parasztok településéből született a 10. században, a St. Pierre apátság mellett, mely még rabszolgák felett rendelkezett réservje megmunkálásánál; számukat a flandiriai gróf hatalmas várának védelme alá érkezett új jövevényekkel növelte. A munkajáradéknak termék- és pénzjáradékká való átalakulása korán jelentkezik az urbanizációs lendület teljében fejlődő vidéken. A Prüm-i apátság mansiói Arnheimben 893-ban még évi néhány hét robotot teljesítettek, de szolgáltatásaikat hamarosan termékekre és pénzre váltották fel.

A fejlődés leglátványosabb jelensége a réserve hanyatlása volt. A robotja során elsajátított technikák birtokában a parasztság a termelés természetadta nehézségei miatt eddig még lakatlan vidékek felé nyomult. Az erdőirtá-

sok, a mocsarak lecsapolása, a *polderek* visszahódítása a tengertől, a szántóföldek, szőlőterületek kiterjesztésére vezettek. Az ilyen vidékek feudális birtokosai olyan szolgáltatási könnyebbségeket, olyan személyes és kommunális szabadságjogokat ajánlottak fel az újonnan jötteknek, hogy a jobbágyok tömegesen hagyták ott régi uraikat, hogy kedvezőbb körülményeket keressenek maguknak. 1150 körül százával jöttek létre a privilégiumokat élvező települések, melyek bizonyos belső autonómiát élveztek, és csak természetbeni szolgáltatásokra vagy pénzadóra voltak kötelezve. Az itáliai „villafranca", a „sauvetés", „bastides", „villeneuves", „bourgs", „bourgades" Franciaország különböző tartományaiban, a német tartományok „Freistift"-jei és egyéb változatok jelölik ezeket a városokéhoz hasonló kommunális intézményekkel rendelkező új településeket, melyek mindenfelé elburjánzottak nyugaton a hajdani uradalmak területein, ahol a lakosság maga is hasonló privilégiumokat kapott, vagy ellenkező esetben szétszéledt.

Ez adta meg a kegyelemdöfést a földesúri réservenek. Kísérletek történtek megmentésére, csökkentve kiterjedését és következőleg munkaerőszükségletét, de ez csak időhúzás volt, minden kilátás nélkül. Legjobb megoldásnak az látszott, ha a réservet egészében haszonbérbe adják a polgári vállalkozóknak, vagy telkekre felparcellázva földműveseknek, mert így különálló helyzetét megőrizték egy esetleges saját kezelésbe való visszavétel reményében. Az angol földesurak a bérletdíjaknak a pénz inflálódása miatt bekövetkezett elértéktelenedésétől indíttatva, nyúltak ehhez az utolsó lehetőséghez, és 1180 után újra elkezdték réservjeik megművelését a bérlők robotjával, a járadékot természetben szedve be. A posztóipar és a városfejlődés fellendülését kísérő gazdasági növekedés lehetőséget adott számukra a réserve nyereséges megművelésére, ennek igazgatását olyan típusú gazdatisztekre bízták, mint pl. Walter of Henley volt, egy ismert mezőgazdasági értekezés szerzője. Mindenesetre az e megreformált réserveken alkalmazott technikák nem jelentettek alapvető újításokat, pusztán körültekintőbben alkalmazták az erre a korra már általánossá vált háromnyomásos gazdálkodás gyakorlatában kipróbált módszereket. A munkaerő kézben tartását megkönnyítette a fizetett béresek fokozott alkalmazása, ezek száma a hatalmas demográfiai felfutás következtében növekedett. A mezőgazdasági munkában és állattenyésztésben állandó béreseket alkalmaztak, továbbá robotoló, de fizetett jobbágyokat, később alkalmi földesúri napszámosokat az idénymunkákra. Az uradalom régi formáihoz való teljes visszatérés tehát Angliában sem sikerült, ott azonban a réserve megmentését szolgáló kísérletek olyan művelési módszerek bevezetésére vezettek, melyek a modern mezőgazdaság előfutáraivá váltak.[33]

A réserve fizetett munkaerővel való megmunkálását egyébként Németalföldön még előbb próbálták meg, mint Angliában. A St. Truiden-i apátság például már 1100 körül ezt a gyakorlatot folytatta. Wallonia korai urbanizációja állandó és a paraszti terményekhez közel eső piacokat teremtett és ezzel a földesúri réserve elvesztette a konjunktúra mozgásaira való reagálásokkal és a nagybani szállítással eddig élvezett előnyeit. Ilyen körülmények között a réservet nem lehetett fizetett munkaerők alkalmazásával fenntartani, ez az eljárás túl költségesnek bizonyult ahhoz, hogy versenyképes legyen a kis családi gazdaságokkal szemben, ahol az energiákat mindig mozgósítani lehetett a növekvő erőfeszítések szolgálatára. A réserveket, ahogy a telkeket is, haszonbérbe adták a gyakorlatilag szabad parasztoknak, akik azonban járadékra voltak kötelezve, természetben vagy pénzben fizetett bér adására, meghatározott időtartamra, többnyire 12 évre, ritkán egy egész életre szólóan. Még azokon a vidékeken is, ahol az uradalom a Karoling korszak óta meggyökeresedett, a 12–13. században a rendszer a haszonbérlet felé fejlődött tovább. A paraszt gazdasági függetlensége teljessé vált, de a járadék nem tűnt el, sőt elég súlyos volt, a paraszti termelés jövedelmének 25 – 30 %-át tette ki. „Egy bérlet megművelése nem jelentett gazdagsághoz vezető utat. A rövid lejárati idő alatt a természet vagy a piac viszontagságai sokszor gátlólag hatottak rá, míg hosszútávon a kedvező körülmények arra késztették a tulajdonost, hogy a járadékot emelje." Hangsúlyoznunk kell, hogy a tulajdonosok általában elég bölcsek voltak ahhoz, hogy ne éljenek vissza bérlőik időszaki nehézségeivel, a birtokból való kiforgatások, amelyek egyébként törvény szerint lehetségesek voltak, ritkán fordultak elő, sőt, a pénzzavarban szenvedő parasztok haladékot kaptak, néha még kölcsönöket is.
A németalföldi bérlők helyzetét a középkorban viszonylag kedvezőnek ítélhetjük meg, anélkül, hogy teljesen egyetértenénk azzal a véleménnyel, amely szerint a tulajdonos és a bérlő közötti viszony jellege „inkább társulásra, mint függő helyzetre vallott." Még több szabadságjogot élveztek azok a parasztok Németalföld északi részén, akik a tengertől kiszorított területeket, *polder*eket vették birtokba és oda telepedtek le a 11–13. század folyamán Hollandia grófjának fennhatósága alatt, tized és valamennyi földesúri taksa fizetése mellett.[34]

A nyugat két urbanizált pólusa, vagyis Franciaország és Németországnak az Elbáig terjedő része közötti feudalizált területen a városok kialakulása, a piacgazdálkodás fejlődése, a pénzforgalom és a demográfiai növekedés ugyanazt a hatást gyakorolták a feudális járadék formáira és a földesúri birtokrendszerre, mint Walloniában, mert az arisztokrácia, a nemesség és az

egyház mindenütt megőrizték tulajdonjogaikat, viszonylag kevés városi elem jutott el földek teljes tulajdonjogának megszerzéséig, és ez a kis térhódítás is csak azon az áron sikerült, ha asszimilálódtak a feudális urakhoz. A jobbágyság felbomlása /sokszor a hozzá fűződő terhek megváltásával/ megfosztotta a réserveket a robotoló elemektől és ez változtatta meg gyökeresen az uradalmi rendszert.

Igaz, hogy a réserve sehol nem tűnt el teljesen, egy kertövezet, néha épp egy vadászterület a földesúr közvetlen birtokában maradt, de a szántóföldeket és a szőlőket ritkán tartották saját kezelésben, robot vagy fizetett munkaerő segítségével, általánossá vált bérbeadásuk a bérlőknek, egy tagban, vagy kisebb birtoktestekre felosztva. A legrégebben feudalizálódott vidékeken, ideértve a Rajna jobb partjának nagy részét, szélsőséges felaprózódás is végbement a telkek területén; a földesurak szorgalmazták ezt a folyamatot, tekintettel a járadékemelkedésekre, melyet a bérlőcserék, vagy az új bérlők belépése esetén kivetett taksák jelentettek. 1150 óta a gabonaneműek árában egész Nyugat-Európában bekövetkező emelkedés során /Angliában pl. 150 év alatt az árak háromszorosukra emelkedtek/, az addigra általánossá vált pénzadó értékét vesztette és a földesuraknak új intézkedéseket kellett hozniuk, hogy a járadékot olyan szinten tudják tartani, mely a rangjukhoz méltó életmódot biztosított a számukra. A hűbéri uradalom fokozatos beolvadása a földesúri magánbirtokba indította el ezt a folyamatot, mely még a legkisebb falusi nemesnek is lehetővé tette, hogy bérlőitől robotot követeljen, és az alávetett állapothoz kötött taksákat. A jól felszerelt uradalmak keretein belül emelték a földesúri taksákat. Egyre gyakrabban követelt és felemelt rendkívüli adókat vezettek be. Még hathatósabbnak bizonyult ezeknél a földek felhasználási időhatárának korlátozása akár a bérbeadott réserve, akár a /kis/ bérletek esetében, melyeket rövid határidőre adtak ki a parasztoknak, egy évtől kezdődőleg a legtovább élethossziglan, és a járadékot minden lejárat alkalmával emelték. Azokon a vidékeken, ahol a feudális uralom csak 1100 körül gyökeresedett meg, így Dél-Németországban /Bajorország/ és Észak-Kelet Németországban /Szászország, Schleswig-Holstein/ a földesurak elkerülték a járadék csökkenésének kockázatát, egy tagban adva bérbe a réserveket a gazdag parasztoknak, akár rövid időhatárra, sokszor igen felemelt pénzjáradék ellenében, akár örökös feles bérletben, vagy természetbeni szolgáltatásokban rögzített járadékért. Ennek következtében a kisbérlő gazdálkodók a nagy parasztgazdaságok fizetett kisegítő munkaerői lettek.[35]

A feudális nagybirtok tehát noha erősen átalakult és megváltozott

struktúrákkal valamilyen formában fenntartotta magát, mint a más-más formát öltő feudális járadék behajtásának a kerete. Tévedés lenne azt képzelni, hogy a pénzjáradék általánossá válása és az írott bérszerződések önmagukban átváltoztatták a feudális járadékot földjáradékká. Az előbbiekben hangsúlyoztuk, mennyire változhattak a feudális járadékformák egymásrakövetkezésének a sorrendjei és ez a változékonyság alapszabály maradt a feudalizmus egész fennmaradása idején, társadalmi és politikai vonatkozásban is. Ezt nemcsak a kelet-közép-európai „második jobbágyság" legkiemelkedőbb esete bizonyítja, hanem ugyanúgy a járadék különböző formáinak gyakori visszaváltoztatásai is, a terményé robotra, a pénzjáradéké terményjáradékra a kora középkor nyugati világában. Csak a feudális rendszernek a teljes egészében való gyökeres átalakulása biztosítja azt, hogy a feudális járadék minden formája visszafordíthatatlanul földjáradékká változzon át. Tehát mindaddig, amíg a feudális járadékot bármely formában behajtották, a feudális uradalom ilyen, vagy olyan módon tovább élt.

Kolonizáció útján való terjedés

Az előbbiekben láttuk, hogy a földtulajdon nagybirtok-struktúrája dél és nyugat felé főleg a hódító lovagok fegyverei segítségével terjedt, mindazonáltal a paraszti települések is fontos szerepet játszottak ebben. Másrészt említeni kell a hódításokat is, amikor, mint rendesen, arról beszélünk, hogy az uradalmi szervezet Kelet-Európába való átültetése telepítések útján ment végbe. Igaz, hogy ez a kolonizáció a nyugat túlnépesedett vidékeinek a belső terjeszkedéseként kezdődött, az addig megműveletlen földek művelés alá vételével, először a Szajna és a Rajna közti vidéken, később, a 11. században, a Rajna, a Moselle és a Meuse között. A terjeszkedés az urbanizáció folyamatával párhuzamosan haladt, de erősen agrárjellege is volt, kritériumait a személyes szabadság, az öröklődő bérlet, a /természetben vagy pénzben/ meghatározott census és bizonyos autonómia jelentették, egy választott bíró vagy a kolonizáció engedményezettje /locator/ fennhatósága alatt, ez utóbbi gyakran kisebb földesúri jogokat is élvezett /malom, stb./. Nem volt tehát réserven teljesítendő robot, mivel az új kisbirtokok, bár részét képezték egy világi vagy egyházi földesúr földtulajdonának, nem olvadtak be a nagybirtok szervezetébe. Legjellemzőbb példák erre Németalföld *polder*-jei, a friz és holland parasztok által a tengertől elhódított területek, akiknek szolgáltatásai a grófnak /Flandria vagy Hollandia grófjának/ fizetett censusra és az illetékes püspöknek járó tizedre korlátozódtak. Hol-

land és flamand parasztokat telepítettek le a 11. század végén a Weser mentén, privilégiumaik híre kelet felé mint „a hollandok, vagy a flamandok jogai" terjedt, idővel mint Franconia jogai-t emlegették, hogy aztán Kelet-Európába a „ius Theutonicum" gyűjtőnév alatt érkezzen meg. A csaknem szabad kis gazdaságok e formája, mely csak annyiban függ a földesúri uradalomtól, hogy feudális járadék címén census fizetésére köteles számára, a 12. és 13. században nemcsak a mecklenburgi, brandenburgi vagy poroszországi szláv területekre erőszakkal kihelyezett német települések modellje lesz, hanem a német emigránsok és Kelet-Közép-Európa keresztény államaiban az autochton parasztok berendezkedéseié is.

A feudális nagybirtok kialakulása Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban hosszú folyamat eredménye volt, melyben a külső és belső tényezők olyan mértékben összekeveredtek, hogy nehéz egyenként meghatározni reális súlyukat. A cseh és lengyel történészeknek az a véleménye, hogy „a 10. és a 12–13. század között a föld az államé volt, vagyis a fejedelemé vagy a királyé. A látszólag szabad egyéni földművesek gyakorlatilag az állam szolgái voltak... A nemesek birtokai nem voltak nagyok... művelésükre a hadifoglyok rabszolga-jellegű munkáját használták fel." Csak a 13. században következett be, hogy „az állam már nem volt rá képes, hogy a hatalmasok... nyugati példáktól befolyásolt igényeit kielégítse"... akik a várak és az uralkodó udvarai köré csoportosított szabad parasztok szolgáltatásaiból csak annyiban részesültek, amennyiben mint ezen intézmények igazgatói részesedtek a jövedelmekből. „A *dominium* felosztása az állam és a nemesek között /mentességek útján/ együtt haladt a feudális uradalom, vagyis a főnemesek és a kisebb lovagok birtokainak a megszerzésével...a feudális urak a beszolgáltatások és a paraszti robot új rendszerét állították fel... Nyugat-Európa befolyására, mindenekelőtt azonban a német tartományok közvetítésével e szervezet fejlettebb rendszerré változott, amelyen belül a földművesek egyéb engedmények mellett örökölhető jogot kaptak a földre és autonómiát a falvak igazgatásában. Ezt a jogrendszert nevezték a lengyelek német jognak."[36]

A gazdasági és társadalmi fejlődés képének a lengyel történetírás alapján történt rekonstrukciója ugyanígy alkalmazható Csehországra és Magyarországra is, de a bőségesebb és differenciáltabb magyarországi források hozzásegítenek a pontosabb vonalak megrajzolásához, egyrészt a Nyugat- és Kelet-Európa feudális fejlődése közötti különbségre vonatkozóan, másrészt a feudalizációs folyamat belső irányvonalai és a külső befolyás, elsősorban a kolonizáció közötti arányok igazi megoszlására. Elsősorban meg kell je-

gyezni, hogy a feudális nagybirtok nyugati és keleti típusai közötti különbség nem éles válaszvonallal jelentkezik, hanem inkább átmeneti formák között, bizonyos kronológiai késéssel.

Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint a házi rabszolgaság fokozatos csökkenése nyugattól keletig, századról századra. Németország keleti részében a 11. században még megvan, de lehanyatlik a cseh, magyar és lengyel állam megalakulásával, melyek megannyi sorompót jelentenek a rabszolgavadászat útjában. A Baltikum vidékén a német lovagrendeknek még sikerült a 13. században rabszolgaságba kényszeríteni bizonyos számú pogány poroszt /*holop*/ de a hozzájuk csatlakozott Frères de L'Epée /a kard fivéreinek rendje/ csak odáig jutott, hogy Litvánia népeire szolgáltatásokat és robotot rójon ki. Délkeleten a bajorok már a késő Karoling korszakban meghonosították a rabszolgaságon alapuló uradalmi rendszert a mai Dél-Ausztriában /Stájerország, Karinthia/ a földesúri curtis-hoz csatolva a *mansi serviles slavonici*-t, a *mansi liberi bawarici* mellett, ez utóbbit mint az újonnan jött németek településeit. E régi típusú uradalmi rendszer csak 1150 után bomlott fel, megőrizve azonban vagy 10 százaléknyi réserve-maradékot, a jobbágyokká lett, felszabadított rabszolgák művelésében.[37] A magyarok már nem voltak képesek rabszolgákat szerezni maguknak a második bulgár birodalom 13. század eleji kialakulása óta, ami véget vetett a bogumilek elleni „keresztes hadjáratoknak", ahogy a kunok 1220 körüli megtérése is. Csaknem ugyanabban az időben a német lovagrendek terjeszkedése a Balti-tenger vidékén megfosztotta a lengyeleket a pogány rabszolgák utáni vadászatok lehetőségeitől. A csehek ezt már korábban elszenvedték, Prága a 12. században nem volt más, mint a szomszéd országokból hozott rabszolgák piaca. A rabszolga utánpótlás kiapadása tehát nyugatról kelet felé haladt a 10. századtól kezdve a 13. századig; ez azzal a szükségszerűséggel járt, hogy a rabszolgatartó réservet roboton alapuló réserve-vé alakítsák át. De ezt az elkerülhetetlen átalakulást sokáig visszafogta Kelet-Közép Európa sajátos földbirtokstruktúrája.

Ahogy nyugaton, a központi hatalom csírája itt is a fejedelem fegyveres kísérete volt, melyet a külföldi hadjáratok zsákmányai és a leigázott törzsek adói tartottak el. A keresztény államok 10. századi megalakulása után szabad parasztok nagy tömegeit csatolták földjeikkel együtt az uralkodó váraihoz és udvaraihoz és az azelőtt szabad munkaerő központosítása arra kényszerítette a fejedelmi kíséret tagjait, akik a királyság fő tisztségviselőivé lettek, beérjék némi, szerényebb kiterjedésű, elszórtan fekvő, „preadium"-nak nevezett birtokkal – ezek mindegyikét maroknyi házi rabszolga művel-

te, az úr ekéihez kötve. Ehhez járult még, hogy feudális nagybirtokká való koncentrációjukat megakadályozta az uralkodó várépítési monopóliuma: az arisztokrácia birtokában egészen a 13. századig csak alig megerősített udvarok voltak. A belső erőviszonyok eltolódása, az arisztokrácia megerősödése az uralkodó várai és udvarai igazgatása révén nyert jövedelmek útján a 12. század óta a központi hatalom gazdasági alapjai felbomlásához vezetett, a földmonopólium újrafelosztásához a katonai arisztokrácia tagjai között, és az immunitással felruházott feudális nagybirtok kialakulásához.

Ahhoz, hogy ide eljussanak, az arisztokrácia nyomásához hozzájárult még a három említett országban az uralkodók udvari- és várszervezetének belső átalakulása is. E szervezetek népessége nagyon összetett volt, bizonyos számú házi rabszolga tartozott hozzá, akik nagyon hamar házas rabszolgákká alakultak át, gyakorlatilag robotoló jobbágyokká, lévén, hogy az uralkodó alattvalói nagy többségét szabad parasztok tették ki, részben a fejedelmi törzs tagjai, tehát társadalmi helyzetüket és szolgáltatási kötelezettségeiket tekintve privilégiumokat élveztek. A rabszolgákat asszimiláló társadalmi réteg csak a törzseké és a fejedelem és kísérete által leigázott idegen népeké lehetett, melyet a következőkben a központi szervezethez kapcsoltak és tízes és százas rendekbe osztottak be, ezeket a magyar források gyakran említik és Lengyelországban „decimi" néven ismerik. E korlátozott szabadságjogokkal rendelkező elemek köréből választották ki a különböző helységekre kirótt specializált szolgáltatások teljesítőit, akiknek neve /Pék, Szakács, Kocsmáros, Kovács, Halász, stb. – vagy harminc név/ még ma is őrzi Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban régi lakóhelyük emlékét. A Karoling-kori *Capitulare de villis*-ben találkozunk először a különböző kézművességekre és specializált szolgálatokra való toborzással az uradalom alattvalói között, majd a királyi és egyházi uradalmak 9. századi leltáraiban megjelennek a „gynécéek" /munkahelyiségek/ a szövő-fonónők számára, ahogy a földesúri réserve-hez csatolt műhelyek is, ahová a környező falvak telkeire letelepült kézművesek időről időre dolgozni jönnek.

Ez a réserve számára történő kézműves-toborzás a feudális Nyugaton is sokkal hosszabb ideig fennmaradt, mint ahogy gondolnánk. A konstanzi püspök, monostort alapítva az ezredik év körül, „összehívja a rabszolgákat, kiválasztja legjobbjaikat, és ezeket mint szakácsokat, pékeket, kocsmárosokat telepíti le... és minden mesterségre mestereket."[38] Ez a rendszer már a 10. század közepe óta virágzott Magyarországon, vagyis gyakorlata nyugaton és keleten egyidejű volt. A privilegizált rétegek, amelyekről az előbb beszéltünk, egyrészt katonai szolgálatra kényszerültek, másrészt munkában

és természetben való szolgáltatásokra, ez utóbbiakat katonai szolgálatuk megváltásaként a Karoling ost-hoz hasonlóan – ezt Csehországban tributum pacis-nak, Magyarországon liberi denarii-nak és Lengyelországban /ugyanilyen értelemmel/ powolowe-nak nevezik. Negyedik rétegként az uralkodó közvetlen fennhatósága alatt kezdetektől fogva megjelentek a hospesek, a 11. században külföldi lovagok és kereskedők, többnyire vallon és német eredettel, a 12. századtól kezdve parasztok is, kézművesek és idegen bányászok. Az első privilegizált városokat nyugati mintára ugyancsak az uralkodók alapították Kelet-Közép Európa országaiban.

Ezen országokban a földtulajdon központi szervezetében első pillantásra a legfeltünőbb a Karoling korszak és az egykorú feudális nyugat intézményeinek egyidejű együttélése. Nem egy azonos fejlődési vonal különböző szakaszaiból kölcsönzött elemek statikus egymás mellé rendeléséről van itt szó, sem Kelet-Közép Európa egyfajta kulturális hasonulásáról a Karoling modellhez, hanem egy belső fejlődésről, mely alapjaiban azonos a nyugatiéval, és bár késedelemben van, mégis gyorsulólag hat rá az utóbbival való kapcsolat.

A késedelem és ugyanakkor a felgyorsulás e viszonyát főleg az egyházi javak gazdasági fejlődésében figyelhetjük meg a három említett országban. A középkori Európa legfőbb integrációs ereje, az egyház az élen haladt az uradalmi szervezet kialakításában is. Az apátsági uradalmak Magyarországon nemcsak abban követték a királyi birtokokat, hogy a rabszolgák szolgálatait átalakították jobbágyi kötelezettségekké, hanem azon is igyekeztek, hogy a királyi donációk révén kapott, függő helyzetben levő szabad parasztokra robotot vessenek ki, melyet a rabszolgaság megszűnése csökkenéssel fenyegetett. Következésképp bevezették a nyugati jobbágyrendszert. A benedekrendiek legnagyobb magyarországi apátsága, Pannonhalma 1000 táján népei között 75 % saját termelő eszközök nélküli rabszolgát számolt, száz évvel később már csak saját gazdaságokkal rendelkező jobbágyai voltak, de mind köteles volt különféle robotszolgálatra, végül 1220 táján már csak 12 %-ot tettek ki a jobbágyok, akikre mezei munkákat, szántást, szőlőművelést, és a házi munkákat róttak ki, melyet hajdan a rabszolgák végeztek, a többi csak természetbeni szolgáltatásokra volt kötelezve, vagy szezonmunkákra. Az 1226 és 1240 közötti tiltakozó mozgalmak eredményeképp még e robotokat is csökkentették. Ugyanígy a parasztok nyugtalansága volt a fő indítéka a királyi uradalmakban a szolgáltatások reformjának, ahol 1235–1240 között a minden korlát nélküli szolgálatot, a rabszolgaság továbbélését meghatározott szolgáltatásra változtatták át, a jobbágyokat magukat pedig

„conditionáriusokká", vagy szerződéses jobbágyokká, bérlőkké tették. A csehországi és lengyelországi források alapján, amelyeket a magyar források tanúságtétele is támogat, hasonló eredményeket tételezhetünk fel.

A világi urak, kis kiterjedésű, kevésbé népes, rabszolgákkal, a 12. század vége felé legalább is házas rabszolgákkal művelt uradalmai nem tudtak lépést tartani az uralkodóval és az egyházzal csak az egész régi társadalmi-politikai rendszer megingása árán. A 13. század második felében a királyok feloszlatták a várak és udvarok szervezetét, földjeik nagyobb részét kiosztották a főurak és a nemességet kapott főtisztek között, akik a maguk részéről újraszervezték és újratelepítették ezeket a földdarabokat a belföldi szökött jobbágyokkal és a külföldről menekülőkkel, ezúttal kifejezetten a „more hospitum" nyugati modellje alapján, azaz a parasztok számára biztosítva a szabad helyváltoztatást, a telkek öröklődő birtoklását, a megszabott járadékot és a belső autonómiát.

Bár az első vallon és német menekülők a 11. századtól kezdtek az országba érkezni, elszigeteltek maradtak státusukra és privilegizált településeikre nézve, és /ennek az állapotnak/ üdvös befolyása csak azután kezdett a hazai parasztság helyzetében érvényesülni, hogy a központi munkerő-monopólium felbomlott – a felbomlást az idézte elő, hogy a mágnások és nemesek maguknak szerezték meg a királyi birtokok nagy részét, továbbá, hogy az ellenszegülő parasztság szabadságjogokat vívott ki magának. A 13. század végén a királyi és egyházi uradalmak kénytelenek voltak a parasztjaik számára megadni ugyanazokat a privilégiumokat, melyeket a világi magánbirtokok népessége élvezett. Ez az állapot már nagyon közel esett a nyugati cenzitárius rendszerhez, kivéve, hogy bizonyos mennyiségű robot évi néhány nap, továbbra is megmaradt, a jobbágyi állapot egy fokozatának a jeleként, mely állapot látszólag szétesett, de valójában fejletlen formában szinte a föld alatt tovább élt Kelet-Közép-Európa fejlődésében, hogy a megfelelő idők elérkezésével annál erősebbé váljon. A feudális uradalom Kelet-Közép-Európába kései formájában érkezett meg, cenzitárius /készpénz járadékot fizető/ rendszerrel, így módja sem volt rá, hogy a katonai és jogi védelem pozitív befolyását gyakorolja, továbbá, hogy tökéletesítse a technikákat, ahogy az a nyugati országokban történt. A közvetítés szerepe a nyugati bevándorlókra várt, akik technikai újításokat és képzett munkaerőket hoztak magukkal.[39]

Itt kell beszélnünk Oroszország kivételes esetéről. Az orosz társadalom kialakulása klasszikus formáját képviseli Kelet-Európa autochton fejlődésének, melyet a feudális irányzatok erősítenek. A fejedelemnek alávetett és a

várak köré csoportosított szabad parasztok szolgáltatásainak kisajátítása /*gorod*, legalábbis a 10. század vége óta, amikor Vladimir fejedelem új falvakat alapított Kijev körül és ezeket a távolabbi törzsekből származó harcosokra bízta, hogy jobban felügyelhessenek a népre, ahogy ez ugyan e kor Magyarországán is történt, a régi feloszlott törzsek harcosaiból verbuvált katonák letelepítésével a specializált szolgálónépek telepei körül/, a katonai elit e jövedelmekben való részesülése az „ellátás" közvetett útján /*na kormlenie*/ és nem közvetlenül, földesúri igény alapján, a *bojárok* öröklődő birtokainak /*votchina*/ rabszolga-munkaerővel való megművelése, vagy a szolgaságba kényszerített szabadokkal /*zakupy*/, ahogy a katonai hűbérbirtokok /*pomestie*/ és a szabad katonák intézménye is, amely katonák a fejedelem szolgálatába álltak /*volnie slughi*/, ezek mind a Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban kialakult rendszer jelenségei. De akkor, amikor ugyanezek az irányvonalak az említett országokban a feudális uradalom kialakulásához vezettek, a nyugati szomszédok néha békés, néha ellenséges látogatásai miatt, akikhez közös vallásuk, a római katolikus kapcsolta őket, és akik ellen védekezniük is kellett, a bizánci egyházhoz csatlakozott Oroszországban, mely /a ritka kivételektől eltekintve/ kimaradt a nyugati lovagokkal való fegyveres összeütközésekből, sokáig hiányzott az ösztönző kényszer,hogy a nyugati modellhez alkalmazkodjék.

Sokszor hajlunk arra, hogy túlbecsüljük az európai feudalizmus különböző regionális vagy nemzeti vonásainak „eredeti jellegzetességeit" – R. H. Hilton felfogása megalapozottabb, amikor azt állítja, hogy a rendszer alapvető egysége szembeszökőbb, mint változatainak gazdagsága.

Az alapvető egység a közös kiindulópontig nyúlik vissza: a rabszolgamunkával művelt réserve-ig, mely idővel feudális uradalommá fejlődik, és hatókörébe vonzza, mint egy szerelmes, az elszegényedett, és szolgasorba juttatott szabad parasztokat, hogy a telkeken letelepedjenek és a réserven teljesített robotjukkal hozzájáruljanak a rabszolgák felszabadításához és velük együtt egyesüljenek a jobbágyok többé-kevésbé egységes tömegében. A feudális nagybirtok kialakulási folyamatának ez volt az autochton formája és a Karoling modell csak gyorsította fejlődését. Az első lökőerőt mindenütt a rabszolgaszerzési lehetőségek megszűnése adta.

A közép-kelet-európai államok fentiekben idézett példája mellett a skandináv történelem nyújtja e folyamat legjobb bizonyítékát. Dániában Nagybirtannia politikai megszilárdulása, majd a Balti-tenger déli partjainak német lovagok által történt elfoglalása volt a rabszolgahiány előidézője. A társadalom erre királyi várszervezet kiépítésével reagált a 13. században,

ezekhez csatolták a járadékszolgáltatásokra kötelezett parasztokat, akik formailag szabadok maradtak, a katonai szolgálatukat megváltó taksa ellenében, a régi rabszolgatartók /thral/ számára pedig lehetőség nyílt, hogy földjeikre elszegényedett szabad parasztokat telepítsenek és ezzel a királyi lovagok rangjára emelkedjenek, beleolvadva a királyi gárdát képező katonai elitbe /*hira*/. Az új lovag-földesurak, akik a királyi kísérethez csatlakoztak, hatalmas földbirtokok tulajdonosai lettek, uradalmaikat a leigázott parasztokból és a felszabadított rabszolgákból alakult jobbágyok művelték, akiket parasztokra /coloni/ és napszámosokra /*inquillini*/ osztottak fel. Mivel a német támadásoknak csak az ország déli részei voltak kitéve, az északabbra eső vidékeken a szabad parasztok elég nagy tömegei maradtak fenn. Ilyen módon, vagy még hangsúlyozottabban így alakult a helyzet Svédországban, ahol a rabszolgaságot formálisan csak 1325-ben oszlatták fel, akkor, amikor Magyarországon az utolsó rabszolgafelszabadítások végbementek.[40]

Krízis és átszervezés

Bárhova nézünk Európában 1300 körül, a réserve-vel rendelkező nagybirtok, melyet a telkekhez kötött jobbágyok robotjával műveltek meg, legalábbis ahol ez valóban létezett, teljes felbomlásban volt, vagy a gyökeres átszervezés állapotában. Mivel a réservet haszonbérbe adták, vagy fizetett munkásokkal művelték meg, a jobbágyok pénz- vagy természetbeni járadékot szolgáltató kisbirtokosokká alakultak át, a hajdani mezőgazdasági-kézműves vállalkozása, melyet klasszikus formájában a feudális nagybirtok képviselt, és amelynek az volt a rendeltetése, hogy eltartsa a földesurat és katonai és paraszti „familiáját", örökre megszűnt. Sajnálatos, hogy a nemzeti jelentéseket tartalmazó kötetünk, kevés kivétellel, csak a nagybirtok nagyon hosszú 1300 után bekövetkező utókorára terjed ki, amikor a kis parasztgazdaságot már nem fűzték szerves kötelékek az uradalomhoz, mivel a robot, mely a cenzitárius jobbágyokat a réservehez kapcsolta, a jelentéktelenségig elsorvadt.

Hogy a kezdeteket és a feudális nagybirtok és a kis családi gazdaságok közti szoros kötelékek fejlődését felvázoló körképben maradt hiányosságokat pótoljuk, kénytelenek voltunk arra, hogy a Karoling korszak előtti időkhöz nyúljunk vissza, ami értekezésünk előirányzott terjedelmének nagy részét felemésztette. Mindazonáltal talán felmentést kapunk a fenti aránytalanság miatt bennünket érő vád alól, mivel abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy rendelkezésünkre áll csaknem két tucat nemzeti jelentés,

legtöbbjük az 1300 utáni korszakra vonatkozik, íróik a legkiválóbb szakemberek, akiknek téziseit már a kongresszus előtt olvashatják az érdeklődők. E sorok írója tehát úgy érzi, joggal szorítkozhat arra, amit a leglényegesebbnek érez és a részletekre vonatkozóan az olvasónak a nemzeti jelentéseket ajánlja. Ez a magyarázata az első látásra szokatlan ténynek, hogy a nagybirtok és a kis gazdaságok közti kapcsolat 1300 utáni, sok évszázadot felölelő történetére értekezésünk kisebbik része szorítkozik.

Mindenesetre ez a kisebb terjedelem semmiképpen nem akarja azt jelenteni, hogy a 14. század óta a feudális nagybirtok gazdasági és társadalmi szerepe csökkent volna. Pusztán formákat változtatott, de a feudális rendszer végéig fennmaradt. Magyarországon pl. a jobbágygazdaságok csak 1848 után kerültek a parasztok birtokába, a réservek csak 1945 után. Mindenesetre a 13. század történéseit döntő jelentőségűnek kell tekintenünk: a kis parasztgazdaság leszakadt a nagybirtok járószalagjáról, és akár tetszett neki, akár nem, vállalnia kellett az önálló autonóm gazdálkodás választásának kockázatát. Igaz ugyan, hogy a nagybirtok gazdasága eddig is a kis gazdaságokon alapult, de a kis családi termelés hegemóniája, a feudalizmus alapvető jellegzetessége csak a paraszt szabadságával tudott teljesen kifejlődni, amikor az már a földesúr előírásaitól független termelést tudott folytatni, vagyis a pénzjáradék elterjedésével. Ez a függetlenség azonban sokba került, az eredetileg a puszta önellátásra irányuló paraszti gazdálkodást alávetette a piaci mechanizmusok váratlan eshetőségeinek, és mi több, megfosztotta a nagybirtok szervezetének meglehetősen terhes, de gyakran nélkülözhetetlen gyámságától.

Idővel kiderült, hogy a paraszti kisgazdaság, az uradalmi múltjától örökölt felszerelésével, nem volt képes, még a faluközösség támogatásával sem, olyan gazdaságot folytatni, mely önmagában kifejleszthetett volna egy olyan technikát, amely a földesúr növekvő igényeivel és a szüntelen népességnövekedéssel lépést tudott volna tartani. A családi sejt keretei áthághatatlan korlátokat szabtak a parasztgazdaságok bővített újratermelésének, ideértve a fizetett munkaerők alkalmazását. A feltörhető földek elfogyásával, ami a nyugaton 1300 körül következett be, a földműves és a napszámos tradicionális együttműködése is lehetetlenné vált. A szántóföldek, szőlők, mezők és legelők közti ingatag egyensúly felborult, gabonaföldek terjedtek el mindenfelé, még a marginális földeken is, ahol a terméseredmények sokszor még a vetőmagot sem adták vissza, miközben elvonták a trágyát a jobb földektől, melyek eddigre szintén kimerültek. Takarmány hiányában az állatállomány kipusztult és a fehérjék eltüntek az emberek étrendjéből. A rosszul táplált emberi szervezet elvesztette a fertőzésekkel szembeni ellenállóképességét, a

14. század kezdetétől a 15. század közepéig járványok hosszú sora pusztította el Európa népességének nagy részét, még a kelet-közép-európai nem túlnépesedett országokban is.

Feltehetnénk a kérdést, a nyugati parasztok föld hiányában miért nem követték 12. századi elődjeik példáját, akik betelepítették Csehországot, Magyarországot, ezeket a 14–15. században még közepes népsűrűségű országokat. Talán az lehet az oka, hogy míg az első bevándorlók némi befektethető tőkét hoztak magukkal, legalábbis technikai újításokat, később azok indultak útnak, akik új hazájuknak csak munkájukat tudták nyújtani, és végül csak a nyomorultak maradtak, akik már a kelet felé menetelésre sem voltak képesek. A pestistől megritkított, a városi munkalehetőségek által helyéről kimozdított parasztság elég helyet találhatott volna még a 14. század második felében ahhoz, hogy a már előzőleg kisebbre osztott földdarabjait újra egyesítse /de a technikai és társadalmi feltételek csak ritkán tették lehetővé életképes paraszti gazdaságok kialakítását. Ilyen vállalkozásokat azokon a vidékeken találunk, amelyeken a földesúr vagy a parasztcsalád ragaszkodott a birtoktest egybenmaradásához és a fiatalabb gyermekeket megfosztotta az örökség jogától. Az előbbiekben már utaltunk ilyen vidékekre Németországban, de Európa általános képe kicsi és nagyon kicsi parasztgazdaságokból álló mozaik maradt.

Számítások szerint egy család-sejt eltartására szolgáló szántóföld-minimum, közepes termést számítva, ahol a mag négyszerese térült vissza, melynek felét a járadékra és a vetésre kellett fordítani, 3 hektárnál nem lehetett kevesebb. A 14–15. századra vonatkozó elszórt adatok szerint valójában a paraszti kisbirtokok átlaga 2,9 hektár volt Portugáliában, 4,3 és 6,3 között Franciaországban, Németalföldön és Németország nyugati részén. Angliában viszont ugyanakkor az ismert bérletek fele nem haladta meg a 4 ha-t, sokan ezek közül arra sem voltak alkalmasak, hogy eltartsanak egy családot, és csak 30 %-uk volt 4–6 ha közötti terjedelmű. Egyéb Angliára, Franciaországra és Németalföldre vonatkozó forrásadatok 2–4 ha-os bérletekről beszélnek, sőt, 1369 és 1603 között a flandriai és brabanti királyi parasztok többsége 0,75 – 7,5 ha földdel rendelkezett, tehát a fele 3,75 ha alatt volt.
A történész joggal csodálkozhat: „Az agrárnépesség életnívója ismeretlen tényező marad."[41]

Mindazonáltal nem a földhiány szabott határt a parasztgazdaság kiterjesztésének, és nem is az állatállomány szegénysége, hanem a technikai tehetetlenség. Sokat vitatták a 14. századi katasztrófa természetét és okait, melyet „a feudalizmus első krízise"-ként határoztak meg, míg a 17. század vál-

ságai „általános krízist" jelentettek, legalábbis a nyugati feudalizmus vonatkozásában. Egyesek véleménye szerint a munkajáradéknak pénzjáradékká való átváltoztatása következményeiről volt itt szó, arról, hogy a parasztok a piac rizikóival szemben kiszolgáltatott helyzetbe kerültek, mások a parasztgazdaság összeomlását a robotoltató és földesúri uradalom felbomlásának tulajdonítják, amely addig a parasztság gazdasági tevékenységének a szabályozója volt. Mindkét érvelést vizsgálat tárgyává tettük, a szükséges fenntartások mellett. A probléma lényegére R. Hilton mutatott rá vagy harminc évvel ezelőtt, amikor megállapította: „A termelékenység e pangása abból eredt, hogy a feudális gazdaság képtelen volt rá, hogy befektetéseket tegyen a technikai tökéletesítések céljára... Épp a technika holtponton veszteglése állt útjába a 12–13. századi demográfiai növekedés folytatásának."[42] Természetesen nem arról van itt szó, mintha a technikát tekintenénk a történeti fejlődést egyedül meghatározó erőnek. Épp ellenkezőleg: számba kell venni a technikai haladással szembeszegülő társadalmi tendenciákat. A járadékfelvevő szervvé vagy rosszabb esetben, a parasztgazdasággal a piacon és a föld elfoglalásában versenytárssá váló, gazdasági vállalkozássá átalakult nagybirtok volt az, mely hatalmas akadályt jelentett a technikai fejlődés útjában. Ellentétben története első fél évezredével, amikor az új technikák kialakítója és terjesztője volt, e második félévezredben, a 18. század közepéig, a feudális nagybirtok megszűnt mezőgazdasági újításokat kezdeményezni vagy bevezetni, sőt, ha kivételképpen folytatta is azt, a mezőgazdaság legkülterjesebb ágai, elsősorban az állattenyésztés felé fordult. Igaz, hogy a technikai pangás nemcsak a mezőgazdaságra korlátozódott, de lefékezte a városi céhrendszer szűk keretei közé beszorított ipart is, megengedve a kisembereknek, hogy fenntartsák magukat, de gátat szabva annak, hogy termelési eszközeik dimenzióit kitágítsák a ciszterciták 13. századi kohóinak és óriási csürjeinek a mértékéig. A városok, noha a fejlődés teljes lendületében éltek, túl fiatalok, vagy túl elszigeteltek voltak még ahhoz, hogy széles skálájú termelésre alkalmas, új technikákat kezdeményezzenek. A beauvais-i szentély boltíveinek összeomlása, valamint az, hogy a beauvaisi és a siennai székesegyházak nagyszabású középső hajóinak az építését véglegesen abbahagyták, szimbolizálja azt a tényt, hogy a 14. század eredetében agrár jellegű krízise a kor feudális rendszerének a krízisévé szélesült. Tudvalevő, hogy csupán a feudális járadék nagy részének állami szintű centralizációja, és ezzel együtt a földesurak parasztság fölötti hatalmának megszilárdulása menthette meg a társadalmi és politikai rendszert egy további fél évezredre.

Az agrárrendszer szintén gyökeres változásokon ment keresztül.

Ez nem vezetett „a feketehimlő előtti gazdálkodási mód valamilyen fajta visszaállításához", ahogy arra a gabonaáraknak a 15. század közepe utáni emelkedéséből következtethetnénk,[43] inkább a termelés változatosabbá válásához. Igaz, hogy a gabona- és szőlőtermelés maradt a parasztság gazdasági tevékenységének a központjában, mivel a bor vagy a sör mellett a kenyér biztosította a legkönnyebben a szükséges kalóriamennyiséget. A kötelező vetésforgó-rendszer és a természetben előírt járadék erősítették a tradíciók súlyát. A paraszt függése a faluközösségtől és az uradalmi szervezettől hosszabbította a gabonatermelés túlsúlyának a tovább élését, mely még századokon keresztül „valóságos kalodát képezett, olyan struktúrát, melyet csak nehezen, kockázatok árán lehetett kikerülni."[44]

A legegyszerűbb kikerülési forma a szántóföldek legelővé változtatása volt. A pestis pusztításai, a falvak tömeges elnéptelenedése felélesztették a legeltető gazdálkodásnak a nagy irtások által visszaszorított tradícióit és új állattenyésztési központok létesítését segítették elő. A 14. századi Európa szélein pásztor-övezet alakult ki. A dél-itáliai és spanyolországi vándorló legeltetés az ókorba nyúlik vissza; a muzulmánok által bevezetett ültetvényes és kertgazdálkodás csökkentette kiterjedését, a visszahódítással párhuzamosan viszont újra teret hódított. Spanyolországban, Szicíliában, Puliában a 14. század óta az irtások letiltásával a legelőknek kedveztek, a vállalkozó földesurak privilegizált társaságokba tömörültek, hogy a nyájak átvonulását biztosítsák /Mesta, Dogana/. Spanyolországban félvad marhacsordák tenyésztek a „ranch" rendszer keretein belül, melyeket később Amerikába ültettek át. A nagy városoktól távol csak bőrük és faggyújuk volt értékesíthető, amint Magyarországon is, ahol a 14. század közepéig a dél-német városok és Velence kereslete szinte korlátlan felvevőképességű piacot biztosított a vágóállatok számára, melyeket a hegyeken keresztül lábon hajtottak. A piaccal való közvetlen kapcsolat kedvezett a kistermelőknek; Magyarországon a marhacsordák módosabb parasztok birtokában voltak, és a nagybirtokok nem kapcsolódtak be az export céljaira szolgáló állattenyésztésbe, mely aranykorában, a 16. században, évi 200.000 darabot ért el. Ezzel szemben Kelet-Lengyelország szarvasmarhái, melyeket szintén a német piacokra neveltek, a mágnások réserve-jeiről kerültek ki. Ily módon kezdték el a dán arisztokraták is az állattenyésztést és a marhakereskedelmet és a parasztok csak később kapcsolódtak be ebbe. A Habsburgok és az apátságok alapították Svájcban és Tirolban az első hegyvidéki legelőgazdaságokat, /Schwaighöfe/ de a 14. századtól kezdve a parasztoknak sikerült ezeket átvenni és tejgazdaságokká átalakítani. Németalföldön a vágó- és tejgazdasági célokra

szolgáló állattenyésztés kezdettől fogva a parasztok foglalkozása volt, kapcsolódva az ugaroknak takarmánynövényekkel való bevetéséhez, az agrárforradalom előfutáraként. A marhák mellett a juhoknak volt hasonlóan fontos szerepük az európai mezőgazdaság változatosabbá tételében. Anglia, mely addig exportálta saját gyapjúját, a 14. század közepétől kezdve megtartja azt, hogy saját posztóiparát táplálja vele és ugyanakkor elindítja a hirhedt bekerítéseket /„enclosures"/, mely századokon át folytatódik és hozzájárul majd az ország mezőgazdaságának radikális átalakulásához. Németalföldön az angol gyapjú hiánya indítja el a következőkben a spanyolországi merino-juhok tenyésztésének a fellendülését, melyeket Afrikából importáltak a 13. században, ezek ugyanolyan „emberevőkké" váltak, mint angliai megfelelőjük. A 15. században Spanyolországban 2,5 millió juh legelt, Dél-Itáliában 6 millió. Sokkal ártalmatlanabbnak bizonyultak a román népek juhai, e törzsek hosszú, a 12. században a Balkánon megindult és a 16. században Morvaországban végződő migrációjuk során megtanították a dunai vidékek népeit a tömegek mindennapi táplálékává lett juhsajt tartósítására.[45]

Azok a nagy paraszti tömegek, amelyek vállalták a gabonafélék egykorú árcsökkenésével járó nehézségeket, és megmaradtak a tradicionális búza- és szőlőtermelés mellett, még az 1450 után elinduló és 1550 körül tetőző áremelkedések hasznából sem tudtak profitálni és másfél évszázadon keresztül változatlan helyzetben maradtak 1600 után. Annak ellenére, hogy a 14. századi Európában a robotoltató uradalmak szinte teljesen eltüntek, a földesúri szervezet, a jobbmódú parasztság, a polgárság vagy a kisnemesség köréből kikerülő intézői vagy ispánjai segítségével mindig megtalálta a legmegfelelőbb gazdálkodási formákat, hogy alkalmazkodjon a konjunktúrához és átállítsa a járadékot, az alacsony árak korszakaiban pénzben, az emelkedő árak idején terményben követelve azt. A nagybirtok jelenléte a paraszti életben a földesúri igazságszolgáltatás és a földesúri monopóliumok fenntartásán keresztül is érezhető volt. A kis paraszti gazdaságok általánossá váltak, a paraszt gyakorlatilag bérlő volt, de gazdasági szabadsága korlátozott maradt, nemcsak a földesurak törvényszékétől vagy monopóliumaitól való függése, vagy a termelésre vonatkozó szerződések előírásai miatt, de a bérletek határidejének többé-kevésbé rövid lejáratra való korlátozása következtében is. Ez a földesúri rendszer, mely látszólag szinte teljes szabadságot enged a parasztnak, de közben minden módon megköti és ellenőrzi azt, német formájára a „megkövesült földesúri rendszer" nevet kapta. Noha saját érdekeinek az előmozdításában rendkívül aktív volt, ez a 14. századtól egészen az Ancien Régime végéig tartó kései földesúri rendszer szívós makacssága miatt megérdemli ezt a jelzőt.

A parasztok ellenállása a járadékkövetelések újrakezdésével és emelésével szemben, ahogy ismeretes, a középkor e két utolsó században nagy parasztháborúkban jutott kifejezésre Svájcban, Olaszországban, Angliában, Csehországban, Aragoniában, Magyarországon, Németországban, Dániában, a „megkövesült feudalizmus" Európájának talán minden országában. E felkelések elemzésével egy olyan osztály öntudatraébredése tárul elénk, mely feljogosítva érzi magát arra, hogy a politikai hatalmat kiragadja a méltatlanná vált földesúri osztály kezéből. Ez az ideológia, melyet gyakran nemes, vagy polgári származású írástudó emberek fogalmaztak meg, utopisztikus formában tükrözi a tényt, hogy a feudális nagybirtok többé már nem játszik irányító szerepet a gazdasági életben, sőt, parazita lett belőle. Ez volt az a korszak, amikor a paraszti gazdaságot már nem kötötték szerves kötelékek a nagybirtokhoz, de még nem volt teljesen kiszolgáltatva a kapitalista kereskedőknek sem, ahogy ez a 16. századtól kezdve bekövetkezik, amikor egy szabad paraszti közösség elérésének a célkitűzéseit az a törekvés váltja fel, hogy a központi hatalomban való részesülés privilégiumait elnyerjék.[46]

Végeredményben a város volt az, élelmiszer- és nyersanyagszükségleteivel, pénzgazdálkodásával és fizetett munkán alapuló szervezetével, mely a parasztságnak a legtöbb lehetőséget nyújtotta a menekülésre és a gabonatermelő földművelés és a megkövesedett nagybirtokszervezet béklyóiból való függetlenülésére. Európában mindenütt, ahol a 12. század óta városok születtek és még a krízis-korszakban is tovább fejlődtek, a parasztság még kis földdarabokon is fenn tudta magát tartani, a bortermeléssel, a zöldség- és gyümölcstermesztéssel, az ipari növények segítségével, a piac számára való szövéssel, fonással, végső esetben saját keze munkájának napszámosként való eladásával, vagy a városba történő végleges letelepedésével. Ez a korszak, amikor a város átvette a nagybirtoktól a parasztság gazdasági szabályozójának a szerepét, egybeesik a kereskedőtőke aranykorával, nagyjából a Medicik élre kerülésétől egészen a Fuggerek bukásáig, az európai gazdaság fejlődésének abban a szakaszában, amikor a kereskedők és bankárok pénzügyileg támogatni kezdték a termelőtevékenységet az iparban és részben a mezőgazdaságban is. Ezen az úton Európa három vidéke járt az élen, ezek ugyanakkor új kapcsolatokat képviseltek a nagybirtok és a kis gazdaságok között. Nem meglepő, hogy ezek Európa tradicionális gazdasági tengelyének a két végpontján helyezkednek el: az egyik Közép-Észak-Itália, a másik Németalföld, továbbá annak észak felé eső folytatása, Anglia.

Közép-Észak-Itáliában „a középkor utolsó századai folyamán a parasztgazdaságok területén jelentős csere megy végbe, nagy mennyiségű parasztbir-

tok városi lakók tulajdonába való átkerülésével... a parasztföldek gyakran csak egész kis százaléknyira szorulnak vissza... ez a folyamat, a közép- vagy nagy földbirtok újra egyesítése... a gazdálkodási mód racionális formák között való újjászervezéséhez van kötve... Toszkánában egyre több a nagybirtok, ezeket *poderi*-kre osztják fel, melyek mindegyikén legalább egy család dolgozik. Lombardiában, főleg az öntözött síkságon, ahol hatalmas szabályozási munkálatok mentek végbe nagy pénzbefektetések kitünő technikai ismeretek felhasználásával, „kiterjedt *possessioni* /birtoktestek/ jöttek létre, mindegyiket egy gazdának adták bérbe, ez fizetett munkaerőket alkalmazott, jelentős befektetéseket tudott eszközölni, intenzív állattenyésztést folytatott, a piac számára gabonafélét, bort, sőt takarmányt, sajtot és vajat termelt... Alá kell azonban húznunk, hogy még e kiterjedt és újra tagosított nagybirtokok esetében sem beszélhetünk az itáliai agrártörténetben „uradalomról". A földeket már nem a feudális urak, földesurak birtokolják, hanem többnyire a város lakói... szabad birtoklási joggal, parasztoknak, bérlőknek adva ki őket, határidős haszonbérért, emelt bérösszegekkel, kereskedelmi alapokon. A bérlők nem tudnak olyan jogokat szerezni a földjükre, mint a régi *dominium utile*; a tulajdonosok nem követelhetnek vagy hajthatnak be olyan szolgáltatásokat, mint a robot, rendkívüli adók, stb., fiskális jogokat nem élvezhetnek, igazságszolgáltatást nem gyakorolhatnak... Itáliában sok formája volt a paraszti kis gazdaságoknak: felesség a toszkán *poderi*-n, a *massarizio* formái Lombardiában és Venetoban... csak itt az agrárgazdaság rendszerét, melyre hivatkoznunk kell, hogy meg tudjuk érteni a kis parasztgazdaságok felaprózódásának és fejlődésének a feltételeit, nem az uradalom jelenti, hanem a város által létrehozott... A város rombolta le a nagybirtokrendszert; de a város lakói... bizonyos mértékig átvették a földesurak szerepét a contado földjeinek kézben tartásával. És ez nemcsak azért történt, mert a földtulajdon nagy részt a városlakók kezébe ment át, hanem mert ezeknek különleges gazdaságon kívüli jogaik voltak, melyekkel fennhatóságot tudtak saját földjeik fölött gyakorolni, néha nagyon szorosat."[47] Ehhez a világos okfejtéshez még felsorolhatjuk a termékeken és új technikák útján elért nyereséget, mint amilyenek a rizsültetvények Lombardiában, a selyemtermelés és az ipari növények termesztésének a bevezetése /festőfű, len, kender/ Közép-Északon a 15. század végén, és főleg az ugar hasznosítása, gyakorlatilag megszüntetése a takarmánynövények termesztésével – ez a nagy jelentőségű újítás itt ugyanakkor lépett életbe, mint Németalföldön. Joggal állapíthatjuk meg, hogy Közép-Észak-Itália mezőgazdasága nem gabonatermelése révén vált jelentőssé, hanem mezőgazdasági újításaival a kert- és ül-

tetvényes gazdálkodásban, még ha ez a fellendülés a termelési módoknak délről északra való áthelyezése következtében jött is létre. Dél-Itáliát magára hagyva egy késői gabonatermelő nagybirtokrendszer fullasztó uralma alatt.[48]

Abban az időben, amikor Közép-Észak-Itáliában a város vette át a feudális földesúr szerepét, a gazdasági életben sokkal pozitívebb formában, de mint uralkodó osztály, ugyanolyan elnyomó jelleggel, Németalföld városai soha nem gyakoroltak politikai hatalmat a falvak fölött, melyek a feudális nagybirtokok minden bizonnyal kevésbé „megkövesedett" fennhatósága alatt maradtak, mint Európa más részeiben. A feudális birtok beékelődése a paraszt és a város közé mindenképpen terhekkel és akadályokkal járt, bonyolulttá téve a város és falu közötti érintkezést, mindamellett megakadályozta a parasztság közvetlen alávettetését a patriciusoknak, itáliai mintára. A parasztnak mindez bizonyos mozgási szabadságot engedett, több lehetőséget az egyenlő esélyekre a piacon, és ez lett a vidék híres mezőgazdasági fellendülésének forrása. „A 14. század folyamán Németalföld teljes északi és nyugati területei felszabadultak az uradalmi rendszer alól és elsősorban szabad parasztokkal népesültek be... Az uradalom csak a keleti vidékeken létezett, de leggyengébb formájában... és a körülmények megváltozásával az egész rendszer lehanyatlott... ez segítette elő az uradalmi rendszernek bérlő-rendszerré való átalakulását." Mindez annak eredménye volt, hogy „Németalföld egész területén idejében súlypontba került a pénzgazdaság. Az, hogy az állattenyésztés bizonyos vidékek gazdaságában fontos szerepet játszott, bizonyára hozzájárult ehhez a fejlődéshez, mert az állattenyésztés mindig erősen a pénzgazdálkodás irányába mutat... Még döntőbb volt a Németalföld főbb részein végbement korai, intenzív urbanizáció. Anélkül, hogy uralkodó szerepre jutott volna a gazdasági életben, a kereskedelem és a kézművesség mégis igen erős befolyást gyakorolt rá. Hollandiában pl., ahol a városi lakosság az összlakosságnak már kb. 45 %-át tette ki, minden szolgáltatást pénzben fizettek, és a többi tartományban sem tért el nagyon a gyakorlat... Elsősorban a parasztok egyik vagy másik piacot könnyen elérték... és a piac közelsége lehetőséget adott a parasztnak, hogy a gabonatermelésről állattenyésztésre térjen át. A pénzgazdaságnak a fejlődésre gyakorolt e befolyása mellett egy piac felé igyekvő parasztság létrehozása, általában a városi magatartások behatolása a falvakba, a magasfokú urbanizáció Németalföld sok sűrűn lakott vidékén más fontos jelenséget hozott létre:... a nagyszámú város által életrehívott migrációnak minden bizonnyal fontos szerep jutott. A városi zónákban való könnyű letelepedés lehetősége csodálatos biztonsági szelepet jelentett a parasztok számára, és a földesúr minden

olyan törekvésével szemben, mellyel bérlői jogi és intézményes helyzetét alapjaiban rontani akarta volna, tökéletes akadályt képezett."[49]

Az intenzív urbanizáció még az európai konjunktúra általános trendjét is módosítani tudta Németalföldön. A pestis ellenére, mely ezt a vidéket sem kímélte meg, a mezőgazdasági árak nem estek le a 14. században és az új demográfiai felfutás itt előbb megindult, mint másutt, mert a nagy számú posztómunkás állandó piacot biztosított a mezőgazdasági termékek számára. Ebben a korszakban, amikor Európa nagyobb részében egész falvak néptelenedtek el és az erdők sok szántóföldet visszahódítottak maguknak, Németalföldön újabb *poldereket* vettek művelés alá. Látszólag ellentmondásosan, de a történelmi realitások teljes igazolása mellett, a 15. század közepére eső években, amikor kezdetét vette az európai mezőgazdaság újjászervezése, a posztópiac krízise Németalföldön átterjedt a mezőgazdaságra is. A falvak népessége kevesbedett, az agrárárak csökkentek, a járadékok viszont emelkedtek. E nehézségeken azonban felülkerekedett a mezőgazdaság csodálatos újjáéledése, hasonló az Észak-Közép-Itáliában végbementtel, bár teljesen más társadalmi alapokon, vagyis a parasztok kezdeményezésére, akiknek közvetlen lehetőségeik voltak a piacokhoz jutásra és függetlenek voltak a termelés módszereire és kiválasztására vonatkozó földesúri előírásoktól. A piaci kereslet újításokat hívott életre, ezek közül a legfontosabb az ugar megszüntetése volt, melyet minden évben, néha évente kétszer is takarmánynövényekkel vetettek be, vagy főzelékfélékkel. A gabonafélék és egyéb növények sokszoros, igen találékony rotációját vezették be, ez fenntartotta az egyébként is bőségesen trágyázott talaj termékenységét, az állattenyésztés fellendülésének köszönhetően, melyet tejgazdaságok formájában űztek a városok közelében, a távolabbi vidékeken pedig hústermelés céljaira. A gazdálkodási módok sokfélesége alakult ki; az elég földdel rendelkező parasztok az állattenyésztésre álltak rá és a gabonatermelésre, fizetett munkaerőket is alkalmazva, a kis parcellák megművelői ipari növényeket állítottak elő, zöldségféléket, néha virágokat is, családi gazdálkodással, a föld nélküliek pedig fizetett mezőgazdasági munkát kerestek, vagy háziipari formában szövéssel, fonással foglalkoztak, akár saját rezsiben, akár a városi posztókereskedők finanszírozása mellett. Ez a nagy jelentőségű fejlődés a város és falu közötti közvetlen kapcsolatnak tudható be: a földesurak ebben nem vettek részt, csak bölcs tartózkodást tanúsítottak, melynek eredménye a járadék 50 %-kal való emelkedése volt 1500 és 1550 körül. Meg kell azonban jegyezni, hogy csak úgy vált lehetségessé minőségi, sőt luxus élelmiszerek termelése, hogy olcsó gabonát importáltak a Balti-tenger vidékéről.[50]

Az európai feudális rendszer fennállása folyamán a kis parasztgazdaság soha nem jutott el az újításokra való képesség és a termelékenység olyan fokára, mint Németalföldön a 15–16. században. De ez csak azoknak a speciális feltételeknek köszönhető, amelyek között a város ellensúlyozta az uradalmat, a járadék megkaparintásáért folyó versengés kiegyenlítésével. Ilyen körülmények között a fizetett munka teret kapott a városokban és falvakban, ahogy a város és falu közötti kapcsolatban is. Csak ilyen alkalmazási formák között „lehetett hasznosítani az intenzívebb termelési módok eredményeként, vagy számos kis agrárgazdaságban a kézműves munka tömeges bevezetése miatt a vidéken rendelkezésre álló óriási munkaerőtartalékot... A városokban a telített foglalkoztatás az iparban, és a fokozódó lehetőségek, hogy az emberek a nem szakmunka területéről a szakmunka területére menjenek át, enyhítette a munkanélküliséget... Az idénymunkák idején még a városi kézművesek is a földekre vonultak, hogy mezőgazdasági munkával fizetésüket kiegészítsék."[51] Bármilyen fontos szerep jutott is a fizetett munkának a városok életében a középkor vége óta, nem tudta felváltani a kis parasztgazdaságok struktúrájához hozzátartozó családi munka túlsúlyát. Az uradalom új típusa, a kapitalista gazdaságra való áttérés átmeneti formájában tudta teljesen kihasználni a fizetett munka előnyeit, ugyanakkor felhasználva a kis gazdaságok termelésében már kipróbált újításokat. Ez új kapcsolati formát hozott létre a nagybirtok és a kis gazdaságok között: az új képlet Angliában alakult ki.

Bár a feudális uradalom fenntartásáért folyó harc itt a legtovább tartott, a 14. század második felében felbomlása meggyorsult és a bérletekre osztás folyamata olyan általánossá vált, hogy „1420 körül az uradalmak réserve-jeinek nagy része bérlők kezében volt. Néhány földesúr a 15. században fenntartott magának egy-egy réservet háztartása ellátására, és sok uradalom saját kezelésben tartott juhnyájakat... 1400 után a réserveket kezelő intézők nagy része a parasztság felső rétegeiből került ki, vagy a *gentry* köréből, néha polgári eredetűek voltak, vagy falusi papok ivadékai. A földesurak néha gazdasági előírásokat is beiktattak a haszonbérleti szerződésekbe, de a bérlők nagy részének /*lessees*/ szabadságában állt saját gazdálkodási módját megválasztani... Voltak, akik erősen a piacra termelés felé orientálódtak, mások újítottak, pl. az elkerítéssel /*enclosure*/ és a földhasználat átalakításával. Befolyásolták vajon a nagybirtokok a parasztbérletek művelési módjait? Általában azt kell mondanunk, befolyásuk minimális volt... A mezőgazdasági módszereket a falusi közösség határozta meg...

Úgy látszik, hogy a földesurak a 16. században reagáltak először az új

ösztönzésekre. A gabonaárak emelkedése, az élelmiszerek és a föld iránti növekvő kereslet arra késztette őket, hogy több szántóföldet vegyenek vissza a réserve számára /szemben a 15. század trendjével, amikor sok szántóföldet hagytak elfüvesedni/, és a járadékot is emeljék... Feltételezhetjük, hogy a gazdálkodó parasztok követték földesuraik példáját. A termelékenység helyenként a soknyomásos gazdálkodás /*convertible husbandry*/ bevezetésével emelkedett, ez a szántóföldek termelékenységét a váltás során éveken át való takarmánynövényvetésekkel fokozta. Ugyanakkor voltak vidékek, ahol a 15. század viszonyai az állattenyésztés termékeire való specializálódást hívták életre, támogatta ezt a kereskedelmi értékesítés lehetőségeinek hathatóssága és növekedése is... És ahogy az uradalmak földesurai elsők voltak fölöslegeik eladásában, valószínű, hogy a bérlőik is követték példájukat. A földesurak befolyása más vonatkozásokban is megmutatkozik. A földesurak vezették be az elkerítéseket /*enclosures*/. A 16. század második felében a hagyományos gabonatermelést folytató vidékek parasztsága körében szintén elkezdődött az elkerítési tevékenység, gyakrabban, mint a korábbi korszakban."[52]

Egy pillanatra meg kell állnunk az „enclosures" kérdésénél. Az egykorú források és a történetírás egybehangzó véleménye szerint azon parasztok száma, akik az „enclosures" során veszítettek, sokkal nagyobb volt azokénál, mint akik nyertek ezzel, és hogy az angol parasztság tömeges proletarizálódása erre az időre nyúlik vissza, ez vetette meg alapjait egy kapitalista mezőgazdasági rendszer kialakulásának, a kiforgatások áldozataivá vált parasztok fizetett munkáját használva fel. Ilyen körülmények között csak a tehetősebb parasztok elég kis számú csoportja, élükön a *yeoman*-ekkel volt képes az újító földesurak példáját követni, – mindkét réteg a piacra termelő kapitalista vállalkozóvá alakult. E határok között elfogadható a vidéken élő *gentry* kedvezőbb megítélése, akiknek száma az 1502. évi 17 %-ról 1642-re 60 %-ra nőtt. Egyébként kétségtelen, hogy „az ott élő földesúr... befolyást gyakorolt bérlőire. Amikor a külföldi eredetű új növények iránti kereslet (új és jobb zöldségfajták, gyümölcs, színező növények, repce (repceolaj), terjedni kezdett a 16. század második felében, a piac nyomása egyre több felé kezdett érezhetővé válni, elsősorban azonban azokban a falvakban érvényesült, ahol helyben lakó földesúr volt. Ezek voltak pl. a gyümölcsök és zöldségfélék termesztésének első és leghathatósabb terjesztői... A földesúr és bérlői baráti szövetsége másik ipari növényt is bevezetett, a dohányt,... e növény termesztése kifejezetten a szegény parasztság körülményeihez alkalmazkodott, kevés helyet igényelt és sok munkát." A földesúr és paraszt kap-

csolatát erősítette ebben az időben a parasztságnak szánt „humanista ihletésű" mezőgazdaságtani irodalom, és ez a paternalizmus vörös fonálként húzódik végig a puritanizmus irodalmán, melyben a gentry gyakorlati példákkal mutatja be a 16. század végén és a 17. század elején igényes növények /festőfű, dohány, kender és len/ terjesztésének módszereit azzal a céllal, hogy munkát biztosítson a szegények számára."[53]

Nem célunk itt nyomon követni az angol mezőgazdaság fejlődésének útját a kapitalizmus felé, melynek nyomán eltűnik majd az agrárgazdálkodásból az önellátó kis paraszt gazdaság és vele a feudális termelési mód. A nagybirtok és a kis gazdaságok kapcsolata gyökeres változáson megy keresztül. Amellett, hogy a piacon egymás versenytársaivá válnak, munkameg osztás fejlődik ki közöttük, sőt bizonyos kiegészítő jelleg is kialakul. Átvéve a németalföldi mezőgazdasági módszereket, alkalmazva ezeket a kapitalista munkafeltételekhez, az angol gazdaságnak sikerült elsőnek Európában túljutnia a késő középkor mezőgazdasági nyomorszintjén. Könnyen ki tudta elégíteni az iparosodás teljes lendületében fejlődő ország a gabonaszükségleteit és ugyanakkor arra is képes volt, hogy búzát exportáljon olyan országokba, amelyek lényegesen mezőgazdaságibb jellegűek voltak, de az angol példát csak sokkal később tudták követni.

A kapitalizmus és a mezőgazdaság

A 15. század második felével elkezdődött, és a 16. század közepe táján tetőfokára ért demográfiai felfutásból következett a gabona- és szőlőtermelés régi mechanizmusa szerint a szántóföldek növelése, mely együtt járt a föld termelékenységének csökkenésével. A parasztok mérhetetlenül sokat dolgoztak egyre kisebbedő parcelláikon és a föld termelékenysége óhatatlanul lecsökkent. Ha csak „a pestis előtti gazdasági rendszer bizonyos fajta visszaállításáról" lett volna szó, ahogy az előbb idézett szakvélemény kifejtette, ez a fejlemény kétségtelenül ugyanahhoz a biológiai és társadalmi katasztrófához vezetett volna, mint a 13. századi volt, és talán még rosszabb következményekkel, mert a kis paraszti gazdálkodás, az egyetlen mezőgazdasági szervezet a saját kezelésben tartott réservek felbomlása után, nem tudott volna tovább jutni a munka és a föld termelékenysége terén a struktúrájából következő határokon. Az a tény, hogy a 16. század demográfiai és mezőgazdasági felfutása nem általános nyomorba torkollott, hanem inkább valamiféle elviselhető pangássá változott át, a kapitalista világgazdaság kialakulásának tulajdonítható, melyen belül átviteli mechanizmusok fejlődtek ki,

alkalmasak az élelmiszer-feleslegek és a munkaerő-tartalékok mobilizálására, hogy ott használják fel azokat, ahol szükség volt rájuk. Ezen az átviteli mechanizmuson keresztül kapcsolódtak az európai gazdasági élet fő áramlatához olyan távoli vidékek, melyek addig jobbára elérhetetlenek voltak a nemzetközi kereskedelem számára és következésképp alkalmatlanok arra, hogy saját termelési kapacitásukat teljesen kihasználják. Látni fogjuk, hogy elsősorban Kelet- és Dél-Európáról van itt szó, később a tengerentúli gyarmatokról.

Ezek nélkül az új források nélkül az iparosodó Európa élelmiszer- és nyersanyagszükségleteinek utánpótlása lehetetlen lett volna, mert nemcsak hogy a kedvező konjunktúra következtében újraéledt, ám technikai korlátait túllépni képtelen tradicionális gabonatermelés, de még Észak-Közép Itália és Németalföld megújított mezőgazdasága, amelyeket a kis parasztgazdaságok elképzelhetően legnagyobb és leghathatósabb erőfeszítése után elért a stagnáció hulláma, sem lett volna képes rá, hogy az európai gazdaság mindig növekvő szükségleteivel szembenézzen.

Legmeggyőzőbb példa erre a francia mezőgazdaság, a gabonatermelőrendszer kialakításának és teljes kifejlődésének a klasszikus vidéke. A 17. és 18. században a mezőgazdasági technika és szervezés zsákutcába jutott. Megállapítható, hogy ebben a korszakban „a földbirtokos osztály vezető szerepet játszik a gazdasági és kulturális irányításban, hogy a földterület kb. 50 %-a a francia lakosság kevesebb mint 10 %-ának a tulajdonában van, hogy a franciák 2 %-nál kevesebb hányada birtokolja a földbirtokok egyharmadát, hogy 5–8 %-a bírja a földbirtoktőke közel 50 %-át és a haszonbérleteiknek, felesbérleteknek, a tizedeknek és a különböző földesúri jogoknak csaknem az összességét... A földtulajdonos-tőkés és a bérlő-kereskedő közötti játékban hol az egyik, hol a másik nyer, míg a tényleges gazdálkodó, akár bérlő, feles, telepes, vagy tulajdonos, stagnáló helyzetben van... A földesúr, vagy tágabban véve, a nagybirtokosok osztálya a paraszt gazdasági konkurrenseként tűnik fel, ez utóbbi általában passzivitással védekezik, ritkábban felkeléssel."[54] A stagnálás bélyege 1600 után az egész gabonatermelő Európára rányomódik, kivéve Angliát, még a két legfejlettebb vidéken, azaz Németalföldön és Közép-Észak-Itáliában is. „A 18. század folyamán Németalföld tradicionális gabonatermelésében nem emelkedett a termelékenység...", az északi vidék pedig „sokáig ragaszkodott a tradicionális gabonafélékhez, olyan mértékben, hogy a termelékenység valódi értelmében nem terjedt ki a tradicionális gabonatermelésre, csak a 19–20. században, a gépeknek és a természetes- és műtrágyáknak köszönhetően."[55] Ez azzal a ténnyel magya-

rázható, hogy Németalföldön nem volt meg az Angliáéhoz hasonló, modernizált nagybirtok-forma, melynek példáját a kis gazdaságok követhették volna. De Közép-Észak-Itália polgári földbirtokosai sem voltak képesek rá, hogy megszervezzék a modern mezőgazdasági nagyvállalkozást. A kis, családi gazdaság sikere „nem feledtetheti el... hogy találkozunk bérlőkkel... akik spekuláns-közvetítők a tulajdonosok és az intézők között... őket csak az agrárjáradék akármilyen módon való megszerzése érdekli, mindegy, hogyan állítják ezt elő... még ha minden nem is vezet a mezőgazdaság fejlesztésének irányába."[56] Ime egyik ok, amiért csak jelentős késéssel indult meg az agrárforradalom Itáliában is.

Mindenesetre a valódi magyarázat, hogy miért jutott előbbre az angliai mezőgazdaság, mint az előzőleg már fejlettebb másik két vidék, abban a tényben keresendő, hogy Németalföld épp úgy, mint Közép-Észak-Itália, fejlett mezőgazdaságát olcsó gabonabehozatalának köszönhette és ezzel hozzájárult beszerzési forrásai, Dél-Itália és Kelet-Európa elmaradottságához. Tévedés lenne azonban ezeknek az elmaradott országoknak sorsát pusztán mint a gyarmatosítás és kizsákmányolás folyamatának eredményét bemutatni. Láttuk, hogyan alakultak ki a kora középkor óta a *latifundiumok* Itália és az Ibériai félsziget déli részén. Végleges arcukat pontosan abban az időben nyerték fel, amikor Kelet-Európa robotoltató réservjei, vagyis a 17. század gazdasági visszafejlődése során. Nem pusztán a véletlennek tulajdonítható, hogy ez időben egybeesik a mórok kiűzésével Andalúziából és Valenciából /1609/, mert egy minőségi mezőgazdaság megszüntetése volt az ára egy exportra berendezkedő, nagybani gabonatermelés bevezetésének.

Legjellemzőbb erre Szicília példája. A parasztság helyzete itt sokkal rosszabb volt, mint a „második jobbágyság" országaiban, mert a jobbágyok földhöz kötése még mindig több gondosságot igényelt a tulajdonos részéről, mint a kisbirtokok változó, egy-két évre szóló kiadása, ahogy a szicíliai *braccianti*-k esetében, akik látszólag felesek voltak, valójában rosszul fizetett bérmunkások, anélkül, hogy akár lakásuk is lett volna az általuk művelt földön, bezsúfolva éltek a nagy mezőgazdasági települések kis utcácskáiban. Ugyanúgy a *burgisi*-k, vagyis azok a parasztok, akik állandó bérlők voltak és a földesúr által évről-évre emelt censust /*terraggio*/ fizettek, sem voltak jobb helyzetben, mint a kelet robotoltató jobbágyai, akiknek censusa, sokszor természetbeni járadékaik is rögzítve voltak, tehát bizonyos piaclehetőségeik is maradtak, amelyek a földesúr eladási monopóliumai miatt a szicíliai paraszt előtt teljesen el voltak zárva. A sziciliai földesurak azzal, hogy réservejeiket bérbeadták a parasztoknak, jobban kerestek, mint keleti megfe-

lelőik, akik kevesebb járadékot kaptak réservejeik és telkeik összessége után, mint amekkora volt a szicíliai latifundiumok urainak különböző formákban haszonbérbe adott földjeikért kapott jövedelme. Akkor, amikor a lengyel földesurak az ország összes gabonatermelésének csak 10 %-át tudták birtokba venni, Szicíliában ez az arány megháromszorozódik.[57]

Mindez nem jelenti azt, hogy Kelet-Európa parasztjainak a sorsa kedvezőbb lett volna, mint a Földközi-tenger vidékén fekvő latifundiumok munkásaié. Még a déli parasztoktól beszedett magasabb többlet is fejlettebb urbanizáció jele a mediterrán országokban, mint Kelet-Európában. Épp a közeli városi piac hiánya késztette a balti országok földesurait, a 16. századtól, a német tartományoktól kezdve a szláv vidékeken át folytatva, egészen a 17. századig, hogy lemondjanak az egyre jobban elértéktelenedő pénzjáradékról és áttérjenek megkisebbedett, de sohasem egészen eltűnt réserve-jeik saját megművelésére. Mivel a fejletlen urbanizáció ezeken a vidékeken nem engedte meg az agrárárukuk számára szélesebb városi piac kifejlődését, a parasztság nem volt abban a helyzetben, még ha a földesurak néha hajlandóságot mutattak is volna rá, hogy robotját pénzadóval megváltsa és ezzel fizetett munkaerő alkalmazását tegye lehetővé a földesuraknak. A városok viszonylagos elmaradottságának tulajdoníthatjuk végső elemzésben a robotoltatási rendszert és a „második jobbágyságot" Kelet-Közép-Európa országaiban. Erről a tárgyról írt mellékelt cikkem, továbbá a nemzeti jelentések és Zimányi Vera speciális tanulmánya felmentenek attól, hogy a nagybirtok és a kis gazdaságok közti viszony e vonatkozása részletesebb történeti elemzésébe kezdjek, ez látszólag a nyugati kora középkor viszonyainak itteni meghonosodását tükrözi, valójában azonban a keleti földesúri gazdaság alkalmazkodása a világpiac mechanizmusaihoz, melynek összetevőjévé vált.

A problémának két vonatkozása van azonban, melyeket különösen alá kell húzni a helyenként kinyilvánított véleményekkel szemben. Egyrészt arról van szó, hogy a robot újraéledése nem korlátozódik csupán a „szláv Európára", hanem a Balti-tenger vidékének német tartományai mellett a „megkövesedett nagybirtokok" Németországának néhány vidékén is elterjedt (pl. Szászországban és Ausztriában), sőt Skandináviában is, melyet a nagy, szabad parasztttömegek klasszikus hazájaként ismernek. Másrészt nem szabad elfelejteni, hogy a „második jobbágyság" területén belül Sziléziában, Csehországban, Magyarországon, sőt Lengyelországban is a robot korszakában a nyugati bérletekhez hasonló, gyakorlatilag független parasztgazdaságokkal is találkoztunk, melyek a nemzetközi piacra termeltek és közvetlen kapcsolatban álltak a kereskedőtőkével, mint pl. a marhatenyész-

gyarországon, az ipari forradalmat megelőző korszak parasztjai
. Vencel koronájának országaiban, vagy a Danzig környékén élő pa-
zt-kereskedők. Ezek a kapitalista vállalkozást képviselték a peremvidé-
kek még feudális területein.

Növekedés és konjunktúra

Miután madártávlatból végignéztük a nagybirtok és a kis gazdaság kapcsolatainak történetét a középkortól kezdve az Ancien Régime végéig, joggal merül fel a kérdés: milyen mértékben befolyásolta ez a változatos kapcsolat az európai mezőgazdasági fejlődés dinamizmusát és konjunktúráit. Guy Bois „Crise du féodalisme" c. munkájában modellt állít fel erre, ebben a növekedés és visszaesés változó fázisai függvényei a járadék rátája és mennyisége, a demográfiai növekedés és csökkenés, a termelés és a termelékenység, a föld és a munka termelékenysége között fennálló ellenkező irányú mozgásnak, ollót képezve az agrárárak és az iparcikkek árai, avagy az árak és a bérek között. Ez a modell a gabona- és szőlőtermelésen nyugvó feudális gazdaság mechanizmusának a megfigyelésén alapul, mely a paraszti és földesúri „familia" eltartására hivatott. E modell érvényessége és korlátai attól függnek, milyen mértékben függ az európai világgazdaság egy adott pillanatban a gabona- és szőlőtermelés belső mechanizmusától, vagyis ez a függés annyira szoros, amennyire a gazdaság túlsúlya a gabona- és borterme-lésen nyugszik. Minden munkamegosztás, a tradicionális mezőgazdaságtól elszakadó minden specializálódás módosítja némileg ezt a mechanizmust, és ez a módosítás a modellen is vissza kell hogy tükröződjék. Guy Bois modellje jelenlegi formájában a gazdasági mozgás mechanizmusát tükrözi vissza a középkor végén, anélkül, hogy számba venné az 1300 előtti és 1500 utáni feltételek alapvetően eltérő voltát.

Mindez nem akarja azt mondani, hogy a gabonatermelés szabályozószerepe nem volt alapvető, de a teljes mezőgazdasági termelés struktúrájának átalakulásait, valamint a gabonatermelő vidékek változásait is figyelembe kell venni a konjunktúra változásainak az okai között. A végeredmény mindenesetre biztos, a feudális nagybirtok 700 és 1300 között élénkítő hatást gyakorolt az agrártermelésre és termelékenységre, az 1300 és 1600 közti korszak krízis- és fellendülési periódusaiban szerepe kétértelmű, inkább negatív, vagy legalábbis semleges, és csak a nagybirtok új formája, mely történelmileg a feudális uradalomhoz kötődik, gazdaságilag azonban különbözik tőle, válik újra képessé arra, hogy a kistermelésnek megadja az alapvető ösztönzést.

Jegyzetek

1. Seventh International Economic History Congress Edinburgh 1978. Four 'A' Themes 117–120.
2. F. Braudel: Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme XVe–XVIIIe siècle. Paris 1979. III. 74–77.
3. W. Kula: Théorie économique du système féodal. La Haye 1970. IX.
4. G. Bois: Crise du féodalisme. Paris 1976. 352.
5. G. Bois: Que-est-ce-que le féodalisme. Bevezető tanulmány az „Au problème du féodalisme en Europe" c., a trieri Institut de Géographie Historique és a Société d'Étude du Féodalisme által 1981. május 7–10-én közösen rendezett konferenciához. Sokszorosított kiadvány, 12, 22, 26, 1. /Sajtó alatt./
6. A nemzeti jelentéseket a kongresszus előtt közzéadjuk a következő cím alatt: „Grand domaine et petites exploitations en Europe au Moyen Age et aux Temps Modernes." /Nagybirtok és kis gazdaságok Európában a középkorban és az újkorban./
7. The Transition from Feudalism to Capitalisme. Szerk. R. H. Hilton. London, 1976. 115.
8. G. Bois: Crise... 354–360.
9. G. Duby: Guerriers et paysans. Paris 1973. 51.
10. M. M. Postan: The Medieval Economy and Society. London 1972. 89.
11. Nem tudjuk fenntartás nélkül elfogadni francia kollégáinknak „Remarques préliminaires" /Előzetes megjegyzések/ c. tanulmányában kifejtett feltételezését, /kiadva a nemzeti jelentések kötetében/, mely szerint időszámításunk első évszázadaiban a Római birodalom Galliájában egymás mellett éltek a piacra termelő, rabszolgatartó „villae" és a hazai termelési formák, az önellátásra korlátozódó, járadékszolgáltató kis gazdaságok – ez – utóbbiak az uradalomtól vették át a staféta-botot, amelynek egyfajta kezelői lettek, a későbbi jobbágygazdaságok elődjeként, a nagybirtok pedig, csak önmagának élve, átvészelte, míg beolvadhatott az elkövetkező Karoling korszak uradalmába. Noha a colonus gazdaságból a jobbágygazdaságba való átmenet hasonló körülmények között mehetett végbe, a dátumot korainak tartjuk a 10. század valóban döntő átalakulásaihoz viszonyítva, mely a rabszolgaság felszámolásának és a jobbágyság általánossá tételének korszaka volt.
12. B. F. Porsnev: Feodalizm i narodnüje maszszü /Moszkva 1964. 510–512./
13. L. Makkai: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe Orientale pendant le Moyen Age. Acta Historica, Budapest, 1970.
14. L. Musset: Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne /VIIe–XIe siècles/. Nouvelle Clio No, 12 bis, Paris, 1965. 157.
15. A feudális nagybirtok keletkezésével kapcsolatban igyekeztem közös nevezőre hozni G. Duby, G. Bois és a saját elgondolásaimat, utóbbiakat „Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában" c. cikkemben fejtettem ki. Történelmi Szemle, 1976.
16. J. N. Biraben – J. Le Goff: La Peste dans le haut Moyen Age. Annales ESC 1969.
17. G. Bois: Crise... 164–170; Angliában az elnevezések változnak /a földműves ploughman lesz, a napszámos labourer/, de a viszony ugyanaz, ld. R. H. Hilton: The English Peasantry in the Later Middle Ages. Oxford 1975. 20–36.

ílet „védelem lesz a gall-római típusú fiskalitások váratlan formáival szemben a gazdasági-társadalmi biztonság egy tényezője a paraszt számára, akit az uradalom keretébe tartozó önálló kisgazdaság művelőjeként nem fenyeget többé a kiűzetés.... Az uradalom egyszerre jelent segítséget a felszerelések nyújtásával és béklyót a járadékszedéssel..." mondja J. Goy „Remarques..." c. a nemzeti jelentések között kiadott tanulmányában, utalva G. Bois azonos koncepciójára.

19. A „találmányok", pontosabban a 8. század óta a Karoling földesúri réservekbe kívülről bevezetett újítások felsorolásánál gyakran elfelejtik a horizontális szövőszéket és a kínai eredetű rokkát, melyet a 12. században mindenütt ismertek Európában a Dnyepertől nyugatra. A kérdés kitűnő ismerője, Endrei W. véleménye szerint a két újítás Bizáncból vagy a muzulmán Spanyolországból hatolt be Európába a 8–10. századtól kezdődőleg. /L'évolution des techniques du filage et du tissage du Moyen Age à la revolution industrielle. Paris – La Haye 1968. 26–47. Átvételük szerintünk, ugyanígy elképzelhető a varégek útján, a Balti-tengeren keresztül.

20. Lynn White könyvének /Medieval Technology and Social Change, Oxford 1962) túl sziogrú kritikája maga is bírálható, mivel a munka alaptézise az, hogy a középkori újítások egyaránt függvényei voltak az agrártermelés technikájának, és a katonai kényszernek, vitathatatlannak bizonyult, és az új technikák döntő szerepét Európa gazdasági fejlődésében /B. Gille, Ch. Parain és F. Braudel után/ maga G. Bois is elismerte, aki trieri előadásában „a termelőerők igazi forradalmáról" és a középkori újítások elválaszthatatlanságáról beszél, „új és döntő agrárfejlődést téve lehetővé", mely „jelentős többlete leadásával" ... az urbanizáció újjászületését idézte elő." /7/ Lynn White néhány megállapítása, pl. elmélete a kengyel eredetéről /közép-ázsiai találmány, melyet feltehetőleg a varégok közvetítésével vettek át a Balti-tengeren keresztül, ld. L. Makkai: L'apport de l'Europe Orientale à l'évolution des moyens de transport: cheval – étrier – char. In: Technikatörténeti Szemle XI. 1979./ felülvizsgálandó, általános mondanivalója azonban időtálló.

21. Az egyház szerepe az uradalmi rendszer kifejlődésében és fenntartásában még feldolgozásra vár mind elméleti szempontból, mind adataiban. A fentebb említetteken kívül hangsúlyozni kell a földesúri és egyházi hatalom egybeolvadását a plébániatemplomok földesúr által történő alapításában és birtoklásában, ebből következik részesedése az egyházi jövedelmekből. A feudális rendszer e legalsó szintjén végbement egybeolvadásnak magasabb szinten megfelel a főpapok és szerzetesrendek nagymértékű részesülése a feudális birtokban, ahogy a világi és szellemi hatalom kettőssége is, a császár és a pápa megszemélyesítésében. Ezt a kettősséget inkább mint egymást kiegészítő viszonyt kell tekintenünk, mintsem a szembenállás jelenségét. Ami a lovagság intézményének a felszentelését illeti, idézhetjük itt Odo, Cluny apát nagyszabású munkáját, vagy Szent Gellért fiktív életrajzát, a lovagi ideált, aki támogatja az özvegyeket, árvákat és általában az elhagyottakat, a szent lovagok kultuszát, elsősorban Szent Györgyét, aki csak 10. századi ábrázolásaiban száll lóra. Ami a parasztok életének /és egyben a járadéknak/ megszilárdulását és biztonságát illeti, beszélni kell itt a treuga dei-ről, Isten békéjéről, a szűkölködők védelme szempontjából a tized harmadáról, melyet „a szegények kincsének" tartanak /ezt később a földesurak elkobozták/ a falusi uzsora megtiltásáról, a kolostori vendégfogadókról, az utasok számára, a kórházakról a talált gyermekek és aggok számára, stb.

22. Ld. A. Van Der Woude tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
23. Th. Mayer: Königtum und Gemeinfreiheit im frühen Mittelalter. In: Mittelalterliche Studien. Lindau – Konstanz 1959.
24. P. Bonnassie: Du Rhône à la Galice. Genèse et modalités du régime féodal. Colloque de Rome 1978. 34.
25. Cl. Duhamel – Amado: A propos de la féodalité méridionale. Hozzászólás a trieri konferencián.
26. Ld. G. Añes és B. Vincent tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
27. H. Bresc: Féodalité latine... Hozzászólás a trieri konferencián.
28. Idézetek G. Anes és B. Vincent hozzászólásaiból; a többi részletre vonatkozóan ld. P. Bonnassie idézett munkáját és J. G. Dalché: Féodalité et féodalisme, le cas de l'aire castillane. Hozzászólás a trieri konferencián.
29. Anes – Vincent i.m., J. Guiral: Aspects du féodalisme valencien. Hozzászólás a trieri konferencián.
30. Duby, i.m. 124–125.
31. E. Serini: Agricoltura e mondo rurale. In: Storia d'Italia I. Torino 1972. 136–188. G. Chittolini: Signorie rurali e feudi alla fine del medioevo. Torino UTET 1981.
32. Ld. G. Chittolini et G. Coppola tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
33. Ld. J. Thirsk tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
34. Ld. /az idézetekkel együtt/ A. Van der Woude id. tanulmányát.
35. Franciaország vonatkozásában M. Bloch, R. Boutruche és G. Duby immár klasszikussá vált munkáin és számos kiváló követőjük művein kívül, ld. a francia történészek e kongresszus alkalmára közreadott kötetét, mely tanulmányom befejezéséig sajnos még nem volt számomra hozzáférhető. Németországgal kapcsolatban ld. F. Irsigler tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében, melyben különösen érdekes a különböző típusú parasztgazdaságok sok századon keresztül való továbbélésének bemutatása a kora középkor óta.
36. Idézve J. Topolski tanulmányából, ld. a nemzeti jelentések kötetét.
37. Ld. O. Pickl tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
38. R. Boutruche: Seigneurie et féodalité. Paris 1968. 94.
39. A 6. jegyzet kiegészítésére ld. Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit. Szerk. F. Graus – H. Ludat 1967., B. Zientara: Der Ursprung des „deutschen Rechtes" /ius Theutonicum/ auf dem Hintergrund der Siedlungsbewegung in West- und Mitteleuropa während des 11. und 12. Jahrhunderts. In: Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 2. Berlin 1979., St. Trawkowski: Heredes im frühpiastischen Polen. In: Giessener Abhandlungen... 100. 1980. és Die Rolle der deutschen Dorf-Kolonisation und des deutschen Rechtes in Polen im 13. Jahrhundert. In: Die deutsche Ostsiedlung... Sigmaringen 1974., E. Fügedi: Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland. Uo. és főleg Szücs J.: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság, Századok 1981.
40. Ld. E. L. Petersen tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
41. H. Van Der Wee – E. van Cauwenberghe: Productivity of Land and Agricultural Innovation in the Low Countries 1250 – 1800. Leuven 1978. 148–151.
42. R.H. Hilton: Sur une crise générale de la féodalité. Annales 1951.
43. Four 'A' Themes, Edinburgh, i.m. 117.
44. F. Braudel, i.m. I. 93.

45. Internationaler Ochsenhandel /1350–1750/. Szerk. E. Westermann. Stuttgart, 1979. Ld. Anes – Vincent, Chittolini – Coppola és Head- König jelentéseit.
46. A. N. Cistozvonov: Die europäischen Bauern in Kampf und Land und Freiheit /14. und 15. Jh./. In: Der deutsche Bauernkrieg. Berlin 1977., L. Makkai: Gelöste und ungelöste Probleme der Geschichte der Bauernbewegungen. In: Ostmitteleuropäische Bauernbewegungen. Budapest, 1977.
47. Idézve Chittolini – Coppola tanulmányából.
48. M. Aymard: La transizione dal feudalesmo al capitalismo. In: Storia d'Italia. Annali l. Torino 1978. Ld. C. Poni tanulmányait az új technikák és kultúrák bevezetéséről.
49. Idézet A. Van Der Woude tanulmányából.
50. H. Van Der Wee – E. Van Cauwenberghe i.m., passim.
51. H. Van Der Wee: Löhne und wirtschaftliches Wachstum. In: Wirtschaftliches Wachstum... Darmstadt 1978. 412, 433.
52. Idézve: J. Thirsk tanulmányából.
53. Idézetek ugyanonnan.
54. Idézetek J. Goy „Remarques" c. hozzászólásából a nemzeti jelentések kötetéből. A technikai stagnációra vonatkozólag ld. J. Meuvret figyelemreméltó fejtegetését: Le problème des subsistances à l'époque de Louis XIV. I. Paris 1977.
55. H. Van der Wee – E. Van Cauwenberghe i.m. 20–21.
56. Idézve Chittolini – Coppola tanulmányából.
57. M. Aymard: Rendements et productivité agricole dans l'Italie moderne. Annales ESC 1973. Ld. M. Aymard: En Italie méridionale. J. Guiral: Aspects du féodalisme valencian, J. Guisado: Quelques réflexions sur les structures agraires de l'Andalousie, trieri előadások, sajtó alatt.

ZIMÁNYI VERA:

URADALOM ÉS JOBBÁGYTELEK KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN (14–17. sz.)

Vázlatos áttekintésemben a nagybirtok és a parasztgazdaság témakörét a 14. századtól a 18. századig próbálom végigkísérni Kelet-Közép-Európának azon a részén, amely Németország keleti felét, Lengyelországot és Litvániát, Csehországot és Magyarországot foglalja magába. Az ettől keletre eső területekkel, amelyek úgy tűnik, az itt felsorolt országokétól eltérő típust képviselnek, pillanatnyilag nem foglalkozom.

Alapvető kiindulópontom az, hogy a kérdéskör csak a legszélesebb összeurópai összefüggésekbe ágyazva ragadható meg helyesen, mivel Európa különböző gazdasági övezeteiben a gazdasági-társadalmi fejlődés nem elszigetelten játszódott le, hanem egymást feltételezve. Ma már az összeurópai gazdasági kapcsolatok fontos elemeinek a kialakulását legalább a 13. századtól számítjuk. Ezért nem is összehasonlító vizsgálatról beszélnék, hanem inkább a funkcionális egymárahatást keresném. Teszem ezt akkor is, amikor Kelet-Közép-Európa birtokrendszerét, illetve annak változásait vizsgálom, azzal a célkitűzéssel, hogy összehasonlíthassuk az itt tapasztalt helyzetet az Európa más részein található állapotokkal. Problémánknak e területen és a fenti időhatárok között történő vizsgálata messzemenő tanulságokkal szolgál, amelyek talán az európai fejlődés egészének a jobb megértéséhez is hozzásegítenek bennünket.

A 14–15. század folyamán Kelet-Közép-Európa e területein olyan viszonyok között élt a parasztság, amely nagyon közel állt az egykorú nyugat-európai parasztság körülményeihez. A középkori rabszolgamunkára alapozott majorságok eltűntek, domaniális földesúri gazdaságokat csak elvétve találunk, azok is kis terjedelműek. A nagybirtok lényegében itt is, mint nyugaton, egy sor paraszti kisüzem konglomerátuma, a paraszti szolgáltatások begyűjtésére szolgáló szervezet, a feudális járadékok szubsztrátuma. A parasztság ennek megfelelően túlnyomóan természetben, majd egyre nagyobb mértékben pénzben adózott a földesúrnak, a munkajáradék szerepe elenyésző és járulékos volt. Tehát lényegében cenzitárius jobbágyokkal van dolgunk, akik meglehetősen szilárdan birtokolják, eladhatják, és átörökíthetik földjüket, és szabadon költözhetnek. Ezekben az országokban ekkor már a mezőgazdasági technikában is lényegében átvették a legfontosabb nyugat-európai vívmányokat.[1]

A döntő különbséget az általam vizsgált terület és Nyugat-Európa parasztsága között mindazonáltal a parasztság felemelkedésének az alapjául szolgáló 14–15. századi városi fejlődés erősen eltérő mértékében látom.[2] És ezzel függ össze a renddé szerveződő nemesség nagyobb hatalma és a társadalmon belüli magasabb számaránya is. Nyugaton a 14. század és a 15. század első felének az agrárdepressziója lényegében likvidálta a kisnemesség tömegeit, Keleten viszont az agrárdepresszió ehhez nem volt elég súlyos, és így azt hatalmas kisnemesi tömegek élték túl társadalmilag. Mindez potenciális veszélyt jelentett, amely a körülmények változásával rosszabbra fordíthatta a parasztság sorsát.

A kelet-közép-európai gazdasági-társadalmi fejlődésben, így a birtokviszonyokban is, szinte törészerű változás következett be a vizsgált hosszú korszakon belül. A magam részéről elfogadom I. Wallerstein koncepcióját Európa különböző fejlettségű zónákra tagolódásáról,[3] és ugyancsak egyetértek F. Braudelnek azzal a ragyogó megállapításával, amely szerint a központi zóna középpontjában egy uralkodó kapitalista város, egy szuperváros áll, e városok elsőségi sorrendje pedig változó. Ha e városok felváltják egymást, mindannyiszor megremeg az egész történelem. A változás egy-egy gazdasági világ egészét érinti.

Mint tudjuk, a 14–15. században ez a vezető szuperváros Velence volt.[4] E koncepciót azonban szükségesnek tartom kiegészíteni: nemcsak Velence, mint vezető város, hanem a fejlett területeknek Velencétől Németalföldig terjedő tengely mellett történő tömörülése és az e tengely körül elhelyezkedő számos német város együttesen határozták meg a 14–15. századi Európa gazdasági fejlődésének az alapvető kereteit. Figyelemre méltó tény, hogy Kelet-Közép-Európa egyes államai részben földrajzilag sokkal közelebb helyezkedtek el Velencéhez, mint pl. Amsterdamhoz vagy Londonhoz, a későbbi évszázadok központjaihoz, mind pedig – az adott korszak viszonyaihoz képest – sokkal szorosabb szálakkal kapcsolódtak ahhoz, elsősorban nemesfémbányászatuk révén. *Kelet-Közép-Európa a 14–15. században Európán belül nem periféria, hanem fél-periféria volt!*

Magyarország és Lengyelország szerencsésen kapcsolódott a 14–15. századi nemzetközi kereskedelmi útvonalakhoz; ugyanakkor a Magyarországon és Csehországban található nemesfémbányák az amerikai nemesfémek beözönlése előtti korszakban nemzetközileg fontos szerepet töltöttek be. Lengyelországgal együtt itt három jelentős, önálló államról volt szó; az Anjou Róbert Károly magyar, Nagy Kázmér lengyel, és a luxemburgi János cseh király (IV. Károly elődje) 1335-ben a magyarországi Visegrádon király-

találkozót rendeztek, amelyen szuverén módon szövetkeztek és egyezkedtek a térséget érintő politikai kérdésekről éppen úgy, mint a három államot közösen érintő gazdasági ügyekkel kapcsolatban.

Velence uralmához kapcsolódott a délnémet tőke is, amelynek alapvető szerepe volt Kelet-Közép-Európa 14–15. századi felvirágzásában is.[5] A német területek játszották a velencei központ mellett a „ragyogó második" szerepét – F. Braudel kifejezését használva. Ha tovább finomítjuk a képet, akkor a délnémet tőke saját hazai területét a 14–15. században „semiperiphérie A"-nak tekintve az e tőke által átszőtt és befolyásolt cseh-magyar-lengyel régiókat valamivel halványabb, de még mindig igen tisztes „semipéripherie B"-nek tekinthetjük. Így érthetővé válik, hogy ez országok nemzetközi szerepének megfelelően felgyorsult itt a fejlődés és számottevő városiasodást és belső piacot eredményezett, ami pedig a parasztság belső árutermelését, piaci eladásait, következésképpen cenzitáriussá válásának a lehetőségét eredményezte és fokozta a természeti adottságok, tehát a regionális munkamegosztás következtében kialakult árucserét.

Amilyen mértékben szűnt meg Velence a korai kapitalista fejlődés központja lenni, olyan mértékben hanyatlott vissza Kelet-Közép-Európa szemiperifériából perifériává. Az addig elért fejlettségi foka, városiasodásának és iparának a színvonala még nem nyújtott számára elég támaszt a kedvezőtlenebbé váló viszonyok kivédésére. – Hasonló szerepet töltött be a Baltikumban, e szegényebb „északi mediterráneumban" a Hanza-szervezet is, amely azonban a korszakváltáskor ugyancsak lehanyatlott.

Kiindulópontunk tehát az, hogy a paraszti birtok sorsát ezek a széles távlatú nemzetközi események határolták be és végső soron határozták meg. Igaz ugyan, hogy nemesi nyomásra már a 15. században is hoztak egyes olyan intézkedéseket, amelyekkel a parasztságot korlátozni igyekeztek, elsősorban költözési szabadságában, ezeket az intézkedéseket azonban ritkán valósították meg. A jobbágyokra jelentős nyomás nehezedett már a 14. században, és ez egyre növekedett a 15–16. század fordulóján. Ugyanakkor fokozódó kísérletek történtek a terhek emelésére és a parasztok személyi szabadságának a korlátozására. Az újabb német kutatások ezt tartják az 1525. évi nagy német parasztháború legfőbb magyarázatának,[6] és feltehetően az 1514. évi magyarországi országos parasztfelkelésnek is ez állt a hátterében[7]. Az egész térség lassú lecsúszásával egyidejűleg sokkal jelentéktelenebbé váltak ezek az államok, amelyek a 14. században, de még a 15. század második felében is komoly erőt képviseltek Európán belül. A törökök a leromlott státusú és erejű Jagello-kori Magyarországot győzték le, nyilván nem véletlenül.

E nemzetközi keretek között lehet és kell megmagyarázni azt az éles váltást, amely a térség gazdaságában és birtoktípusaiban a 15. és 16. század között bekövetkezett.

A 14–15. században az agrártermelés tehát döntően a paraszti kisbirtokokon valósult meg, a nagybirtok ekkor nem volt termelő nagyüzem, hanem pusztán járadékbeszedő apparátus.

A térség perifériává süllyedése lényegében az árforradalom /illetve már az azt megelőző és a 15. század végétől tartó lassú mezőgazdasági áremelkedés/ idején zajlott le, tehát lényegében Nyugat-Európa lendületes felemelkedésével egyidőben. Az erősen urbanizálódó nyugat egyre fokozódó élelmiszer és nyersanyagigénye olyan nemzetközi kihívást jelentett a lényegében agrár-profilú Kelet-Közép-Európa számára, amely új viszonyokat teremtett, újjáformálta a kelet-közép-európai agrártermelés kereteit is.[8]

W. Rusiński tanulmányában[9] meggyőzően fejti ki, hogy a helyi, városi piacon a paraszt van előnyben az úrral szemben, mert mozgékonyabb, többféle terményt ad el, és pedig személyesen, kereskedők közbeiktatása nélkül, tehát nagyobb nyereséggel. Az úr természetesen csak apparátusa, vagy kereskedők közbeiktatásával árusíthat, és ez csökkenti nyereségét. Elsősorban a nagybirtok az, amely nem versenyképes a helyi piacon a parasztgazdaságokkal, a nemesi kisbirtok elvben igen, de erre gyér adataink vannak, a források természetéből következően. A helyi piacoknak azonban korlátozott volt a felvevőképességük /legalábbis Kelet-Közép-Európában/, a parasztnak viszont nem volt kifizetődő viszonylag olcsó és nagy volumenű termények nagy távolságra szállítani; ehhez már neki is kereskedők közvetítését kellett volna igénybe vennie, ami elvitte volna nyeresége nagy részét.

Hogy van-e helyi piac és mekkora a felvevőképessége, az egyszerűen a városodás fokának a kérdése.

Amikor viszont Nyugat-Európa fokozódó élelmiszerszükséglete révén a 15. század végén, majd a 16. század folyamán egyre nagyobb mértékben megnőtt a kelet-közép-európai élelmiszerek iránti igény, ugrásszerűen megnőtt e tömegfogyasztási cikkek külső piacának a szerepe és jelentősége. E távoli külső piacokon azonban már nem lehetett kis mennyiségű, heterogén összetételű terményt eladni, hanem egy-két fajta, specializált és nagy mennyiségű áruval kellett jelentkezni. Ilyen feltételek között viszont már a nagybirtok került előnyösebb helyzetbe a parasztokkal szemben; ezenfelül még jobban is tudta megszervezni a szállítást.

Az utóbbi évek irodalmában nagyrészt elfogadottá vált az a nézet, amelyet magam is teljes mértékben osztok, hogy e nyugat-európai gazdasági

kihívásra alakultak ki, illetve terjedtek el széleskörűen a robotoltató földesúri majorgazdaságok, bár maga a folyamat területenként némileg eltérő időpontokban és különböző intenzitással játszódott le. Ennek az alapvető indítéknak természetesen kísérőjelenségei is voltak, mint a nemesség erőteljes ellentámadása, valamint a jobbágyok jogi helyzetének a romlása. Mindezeknek a hátterében azonban a nyugatinál gyengébb, alacsonyabb szintű városi és polgári fejlődés, a nemesség jóval magasabb számaránya és befolyása a társadalom egészén belül, valamint gyengébb, a nemesi érdekeket nem, vagy nem eléggé ellensúlyozó államhatalom állt. És ne felejtsük el, hogy mindez nem egy „monde plein"-ben, vagyis az adott viszonyokhoz képest túlnépesedett világban, hanem a nyugatinál sokkal kisebb népsűrűségű területeken játszódott le, ahol a nyugati viszonyokhoz képest földbőséget találunk, úgy, hogy a földesúr kellő mennyiségű földet vehetett saját kezelésébe a robotot biztosító jobbágyok létalapjának a megsemmisítése nélkül is.

A viszonylag bőségesen rendelkezésre álló föld mellett a másik alapvető feltétel az olcsó, lehetőleg ingyenes munkaerő, a jobbágyi robot biztosítása volt, amelynek a segítségével a földesurak olcsóbban tudtak termelni,[10] mint a bármennyire is alacsony munkabérrel dolgozó nyugati vetélytársak. Nyugaton ugyan csökkenő reálbérek mellett dolgoztattak, de a nagybirtokok ott ennek ellenére is kevésbé voltak rentábilisak, mint a parasztbirtokok, ezért sem került sor nyugaton majorkodásra. Keleten a földesurak nemcsak azért tudtak egészen másként kalkulálni, mert a legnagyobb költségtényező, a munkabér a robot folytán kiesett, hanem mert még nagyobb beruházásokra sem volt szükség, hiszen a jobbágyok nagyrészt saját igásállataikkal és ekefogatukkal végezték a munkát.

Noha a fejlődésnek ez a menete az előző évszázadban túlnyomóan cenzitárius jobbágyságot a második jobbágyság egyre kötöttebb és munkajáradékkal egyre jobban megterhelt körülményei közé kényszerítette, a kétségtelenül széleskörűen kibontakozó 16. századi agrárkonjunktúrának nemcsak a földesurak, hanem a tehetős parasztok is haszonélvezői voltak.

A 16. század a korábbiaknál nagyobb piaclehetőségeket tartogatott a jobbágyok nem kis hányadának a részére is, és ez korábban soha nem látott mértékű társadalmi és vagyoni differenciálódást hozott létre a paraszti társadalmon belül.[11] De ez a paraszti árutermelés, ha azt a társadalom egészében helyezzük el, sokkal kedvezőtlenebb, sőt, veszélyesebb miliőben folyt, mint a 15. századi paraszti árutermelés, amely ugyan volumenben kisebb, de a nyugati fejlődéshez közelebb álló és ezért egészségesebbnek tekinthető viszonyok között zajlott.

Még egy alapvető megfigyelés tűnik szemünkbe az újabb tanulmányokból; az, hogy amint a földesúri majorsági termelés elképzelhetetlen volt a jobbágyok robotja nélkül, úgy a 16. századi agrárkonjunktúra hasznából részesülő gazdag parasztok sem nélkülözhették a földnélküli, vagy töredék földdel rendelkező zsellérek, szegény parasztok munkáját, ami viszont az erős társadalmi differenciálódás miatt rendelkezésükre is állott. Volt egy nem is kis réteg, amely nem tudott megélni saját földjéből és munkaerejét is áruba kellett bocsátania pénzért, vagy terményfizetségért.[12]

Ezek szerint nem lehet egyértelműen úgy definiálni a parasztgazdaságot, hogy az családi munkaerővel megművelt gazdaság, hiszen pl. német területeken a Gutsherrschaft széleskörű elterjedése idején az egész telekkel rendelkező paraszt /Ganzbauer/ kénytelen volt saját gazdasága ellátásán kívül egy további ekefogatot, szélsőséges esetben két további ekefogatot tartani, hogy teljesíteni tudja a rá kivetett robotot, ami további cselédség tartását tette szükségessé. Így a parasztgazda bevétele csökkent; ha az összes felhasznált munkát pénzre számították volna át, a mérleg ráfizetéses lett volna. Csak a robotot ingyen kapó földesúr számára volt a termelés egyértelműen nyereséges. A tehetős parasztgazdaságok természetesen nem egész családokat, hanem csak egyedül álló cselédeket alkalmaztak, ezért igen nagy volt a házasulatlanok aránya a felnőtt lakosságon belül, ami viszont lassította a demográfiai növekedést.[13]

De Magyarországon is a házuknál lakó zselléreket vagy béreseket küldték a nagygazdák maguk helyett robotolni, itt néhol egész családok – nem rokon, hanem idegen családok – kapcsolódtak a jobbágygazda telkéhez.[14] Személyesen csak a közepes nagyságú jobbágytelekkel rendelkező parasztok teljesítették a robotot, és természetesen a zsellérek, akiknek, függetlenül attól, hogy mások felfogadták-e őket, saját zsellérhelyük után is kellett kevés, a gazdákénál jóval kevesebb robotot teljesíteniük a földesúr számára.

Ugyanakkor a „családi munkaerő" fogalma sem egyértelmű, hiszen a család az idővel változó életkorú emberek együttese. Egy fiatal házaspárnak kis gyermekeivel nyilván csak baja, gondja van, anélkül, hogy azok segítséget jelentenének neki. A rövid átlagos életkor miatt nagyszülők csak kivételesen éltek velük, de még ebben az esetben is valószínűleg már elfáradt, gyönge emberekről volt szó. Talán 6–8 olyan év lehetett a család életében, amikor a még otthon élő kamasz gyerekek számottevő, egyre nagyobb segítséget jelentettek a paraszti háztartásban. Ne felejtsük el, hogy Magyarországon pl. – a nyugat-európai szokásoktól teljesen eltérően – igen fiatalon házasodtak. Olyan összeírásokban, amelyekben a gyerekek életkora is szerepel, ritka eset-

ben találunk 20 éveseket! – Mindezek a körülmények is befolyásolták azt a tényt, hogy egy-egy jobbágycsalád a saját erejéből tudta-e teljesíteni a kirótt robotot, vagy pedig idegen munkaerőt is kénytelen volt-e igénybe venni e célra.

Tulajdonképpen meglepő tény, hogy a parasztság a 16. században /a század első negyede nagy parasztháborúinak a lezárulása után/, az agrárkonjunktúra széleskörű kibontakozása idején nem tiltakozott jobban a jobbágyterhek fokozódása ellen, mint amennyire azt valójában tette. Több szerző megerősíti azt a már régebben felmerült véleményt, hogy a gazdag parasztság maga is részese volt a konjunktúra hasznának, és a földesúrnak járó robotot nem személyesen teljesítette, hanem maga helyett cselédjét, szolgáját, egy nála lakó zsellért küldött robotolni. Ezeknek a falusi szegényeknek pedig szinte mindegy volt, hogy a nagygazda, vagy pedig a földesúr földjén dolgoztak-e, ők ezért nem tiltakoztak hevesen a robot 16. századi emelése ellen.

Az eddigiekben azokra a jelenségekre, problémákra igyekeztem rámutatni, amelyek a második jobbágyság rendszerével jellemzett Kelet-Közép-Európa országaira többé vagy kevésbé egyaránt jellemzőek, és amelyek a 16. századtól kezdve olyan markánsan megkülönböztették ezt a területet Nyugat-Európa gazdasági-társadalmi struktúrájától, így birtokszerkezetétől is. A második jobbágyság uralmával, vagy legalábbis meglétével jellemezhető ezen zóna azonban távolról sem egységes, mert mind az ide tartozó egyes országok, mind pedig az egyes országokon belüli régiók igen jelentős eltéréseket mutatnak. Ezért a továbbiakban az egységen belüli különbözőségeket fogom vizsgálni.

A német területek legújabb kutatási eredményeit összegező G. Heitz referátumából[15] sok fontos, új ismerethez jutunk. Ő is rámutat arra – miként már több más szerző is tette –, hogy a német szakirodalomban hosszú időn keresztül klasszikusnak tartott megkülönböztetés a Grundherrschaft és a Gutsherrschaft területi elterjedését illetően nem állja meg a helyét. Az volt az általános nézet, hogy az Elbától keletre a parasztok robotján alapuló árutermelő földesúri majorsági üzemeknek, a Gutsherrschaftoknak volt döntő szerepük, míg az Elbától nyugatra fekvő vidékekre továbbra is a nyugati fejlődéssel lényegében megegyező, a jobbágyok pénzszolgáltatásait beszedő, saját gazdaságot nem üzemeltető Grundherrschaft volt a jellemző. Tehát ez az éles megkülönböztetés ilyen formában nem állja meg többé a helyét. Helyesebb arról beszélni, hogy az Elbától keletre *túlnyomóan* Gutsherrschaftokat találunk, de köztük bőven előfordulnak a Grundherr-

schaft típusú gazdaság szigetei is; ugyanakkor e keleti területeken sem lebecsülendő a parasztok saját árutermelése sem. Az Elbától nyugatra eső területeken pedig – a Grundherrschaft túlnyomó volta mellett – szintén nagy számban találkozunk saját kezelésű földesúri üzemekkel. A szerző lehetségesnek tartja, hogy az eddig elképzelt, területileg megosztott agrárdualizmus helyett helyesebb lesz a jövőben a Gutsherrschaft és a Grundherrschaft különböző arányú egymás mellett éléséről beszélni. Száz évi kutatás után fogalmuk sincs a német történészeknek, még kevésbé nincsenek pontos számításaik a nagyobb részt robotoltatáson, illetve a nagyobb részt más szolgáltatásokon nyugvó gazdaságok arányáról.[16]

A német területekre vonatkozó másik fontos megállapítása G. Heitz referátumának[17] az, hogy a 16. század folyamán erős differenciálódás játszódott le a német parasztság körében, amelyet a szerző egyértelműen a paraszti árutermelés következményének tart. Erősen megnőtt a földnélküliek és a kevés földdel rendelkezők aránya, az egyes parasztgazdaságok nagysága közötti különbség. Három fő kategóriát lehet megkülönböztetni: az egész gazdasággal rendelkező parasztokat /Ganzbauer/, a részgazdasággal rendelkezőket /Teilbauer/, valamint a földnélküli zselléreket, cselédeket.

De új forráscsoportnak, a paraszti pereknek a tanulmányozása révén módosult az a kép is, amelyet a korábban robotmentesnek tartott Grundherrschaft életéről alkottunk magunknak. E perekből kitűnik, hogy a Grundherrschaft uralma alatt álló területeken is meglepő súllyal szerepelt a robot elleni tiltakozás. Igaz ugyan, hogy nem annyira majorságföldek szántása, hanem inkább a sok szekerezés ellen emeltek szót a parasztok, de a mezőgazdasági munkák csúcsidejében tőlük megkövetelt robot, valamint jogi helyzetük legcsekélyebb megtámadása ellen is sokszor tiltakoztak, még ott is, ahol évi 20–30 napnál több robotot nem követeltek tőlük. A parasztok láthatóan tudatában voltak a munkajáradék és a Leibeigenschaft közti összefüggésnek és még a legcsekélyebb emelés ellen is tiltakoztak. E kutatások szerint Westfáliában, a Rajna középső vidékén, délnyugati német területeken, valamint Hessenben is léteztek olyan Grundherrschaftok, amelyeken belül földesúri magánbirtokok is működtek. Ennek az volt a következménye, hogy egyes, nem nagy számú jobbágyok robotoltak nekik, noha legfeljebb csak heti egy napot, vagy inkább még kevesebbet.

De visszatérve a minket most közelebbről érintő keleti német területekre, ahol a Gutsherrschaft ha nem is kizárólagossá, de mindenesetre túlnyomóvá vált, Heitz megállapítja, hogy a nemesség a 15. században kibontakozott, ragyogó kora-kapitalista tendenciákat igyekezett visszaszorítani

és az árutermelés nagyobb hányadát próbálta a maga részére biztosítani, és pedig elsősorban a paraszti szolgáltatások emelésével. /Persze ismét rá kell mutatnunk: ahol igazán erős volt a városiasodás, a polgári fejlődés, ott a nemesek nem voltak eléggé erősek ahhoz, hogy ellenoffenzívájukat sikerre vigyék./ Ennek a nemesi ellentendenciának a kezdetei a 14. századba nyúlnak vissza. Az 1525-ös nagy német parasztháborúban a Leibeigenschaft elleni küzdelem döntő helyet foglalt el: a fő követelés a földesúri szolgáltatások csökkentése volt. A Leibeigenschaft bevezetésének a szerző szerint is tehát egyértelműen és elsősorban gazdasági okai voltak. /G. Heitz mások több pontból álló, és ezért egészében egyetlen területen sem maradéktalanul találó Leibeigenschaft definíciója helyett e fogalom alatt az összes gazdaságon kívüli kényszereszközt érti./

Brandenburgban,[18] ahol a földesúri rendszer az 1375. évi Landbuch szerint még megegyezett a nyugati területével, bizonyos korábbi kezdetek után a 16. század második felében alakultak meg nagyobb számban a robotoltató földesúri üzemek. Területének nagyságához mérten Kurmark sem sokkal kisebb mértékben vette ki a részét az európai gabonakereskedelemből, mint Lengyelország; Kurmark önmaga ellátásán kívül mintegy 40–60.000 további embert tudott gabonával ellátni többlettermelése révén. /Összehasonlításul: 1620-ban Amsterdam lakossága mintegy 100.000 fő volt./ A parasztság a Gutsherrschaft ellenére is hozzáfért a piachoz, de nem annyira gabonát, mint inkább egyéb terményeket adott ott el. A leltárak jobbágyok kezén is számbavesznek bizonyos készpénzösszegeket, 150–300, néha 1.000 tallért is, de az igazi nagy vagyonok a nemességnél /nem a polgárságnál/ halmozódtak fel. H. Harnisch a Gutsherrschaft létrejöttét azzal magyarázza, hogy az agrárkonjunktúra nagy nemesi rendi hatalommal találkozott, egy adott alkotmányjogi konstelláció mellett. G. Heitz pedig nemesi ellentámadásról beszél. De ez a nemesi ellentámadás, mint láttuk, szorosan összefügg a városi fejlődés gyengeségével, annak mintegy a másik oldala.

Egyébként hasonló viszonyok uralkodtak Mecklenburgban és Pomerániában is, mint Brandenburgban; csak a 18. század első harmadában vált a Gutsherrschaft rendszere Brandenburgban a többinél erősebbé. Az egyes fejedelemségek között fennálló jogi eltérések tovább színezték és variálták a Gutsherrschaft megjelenési formáinak a sokrétűségét.

Áttérve Lengyelországra, ahol a nyugatra exportált nagy gabonatöbbleteket a klasszikus nézetek szerint ugyancsak a jobbágyi robotmunkával művelt földesúri majorokban, a folwarkokban termelték meg, az újabb kutatások ugyancsak árnyaltabbá teszik a képet.[19] Az eltérő jogi, társadalmi

és gazdasági viszonyoknak olyan széles skáláját tárták fel a lengyel fejlődésen belül is, hogy az lehetetlenné teszi a leegyszerűsített ábrázolást. Igaz ugyan, hogy a 16–18. században erősen terjedt a piacra orientált robotoltató majorsági rendszer, de ez a rendszer mégsem hódította meg teljesen Lengyelország egészét, amelyen belül a holland típusú gazdag parasztok, erős, gazdag városok /ill. város, Gdansk/ és a bérmunka modellje képezte az egyik végletet, és a piactól távol eső, kedvezőtlen adottságú vidékek alkották a másik pólust, ahol nem volt kifizetődő még a robotmunkára alapozott majorsági termelés sem. E két véglet között helyezkedtek el az ismert folwark gazdaságok. De még ezeken belül is eltérések figyelhetők meg a parasztok kötelezettségeinek és jogállásának a szempontjából.

Amíg Kis-Lengyelországban gyorsan elterjedt a majorgazdaság rendszere, addig a nagy, erős kikötőváros, Gdansk környékén megmaradtak a nagy parasztbirtokok. Itt német jogú falvakon kívül privilégiummal rendelkező holland jogú falvak is voltak, ezeknek azonban magas összegű földesúri pénzadót kellett fizetniük. E területeken mind a paraszti földeken, mind pedig a földesúri majorokban a bérmunka volt az uralkodó forma.

Litvánia fejlődésében mintegy fáziskésést figyelhetünk meg; ott a helyzet jobban hasonlított a 15. századbeli kis-lengyelországi körülményekhez, mint a 16. századiakhoz. Ukrajnában, ahol túlnyomó volt a nagybirtok, nagy földbőséget találunk, de nincsenek adatok a 16. századi majorkodásra vonatkozólag.

A majorsági növekedés az árforradalom hatására elsősorban a nagybirtokokon és a koronabirtokokon következett be, mert a kis- és a középnemességnek alig volt olyan földje, amelyet korábban nem művelt volna meg, tehát nem volt helye majorsága kiterjesztésére. Ennek meg is lett a hatása: Kis-Lengyelországban a 16–18. század között csaknem eltűnt a nemesi kisbirtok. A lublini vajdaságban pl. a 15. század közepén a parasztság által használt összes földnek mintegy a fele kisnemesek tulajdona volt, a 18. század végére azonban ez az arány már 9,8 %-ra süllyedt, a nagybirtokosok földtulajdonának az aránya pedig 13,3 %-tól mintegy 42 %-ra nőtt.[20]

A parasztok azonban még a legszigorúbb robotoltató birtokokon is megőriztek valamennyit piaci kapcsolataikból, mert csak így magyarázható meg az a tény, hogy annyi alkoholt tudtak megvásárolni a földesúrtól – mindenkor készpénzért ! –, hogy az ebből származó bevételek a 18. században a földesúr majorsági bevételeinek a 30 %-át képezték. Ugyanakkor arra is vannak adataink, hogy egyes gazdag parasztok pénzért megváltották magukat robotkötelezettségük egy részétől, vagy egészétől, és néha annyi földjük

volt, hogy az felért a kisnemesi birtokkal. Ugyanakkor felfedezhetők a forrásokban itt is egy olyan földnélküli népességnek a körvonalai, amely népesség majoroknak és gazdag parasztoknak adta el munkaerejét, vagy az országban vándorolva, alkalmi munkákkal tartotta el magát.[21]

A lengyel nagybirtok a 16–17. század fordulóján annyira fokozta a parasztok robotoltatását, hogy az sokszor már a parasztgazdaságot magát veszélyeztette. A nehézségekkel küzdő gazdaságokat a nagybirtok segítette ki vonóállattal és vetőmaggal; mindez megnövelte a majorsági termelés költségeit. Ugyanakkor az 1620-as évektől kezdve csökkent jelentősen a nyugati kereslet a lengyel gabona iránt, és így csökkent az elérhető nyereség is. Mindez nemcsak az árutermelő lengyel nemességet, hanem a parasztságot is érintette: a lengyel parasztok közül sokan elvesztették a lehetőséget a többlettermelésre és ezért nem tudták többé alkalmazni szegényebb társaikat. Ezért beszűkült a termelésük, ugyanakkor mind erősebb függésbe kerültek a majorgazdaságtól, amely a nehézséggel küszködő parasztok megsegítése ellenében még több robotot követelt. Az eredmény: tönkrementek a nagyobb parasztgazdaságok és helyettük kisebbek keletkeztek, a 16 és 8 hektárosok helyett főleg 4 hektárosok. Az egész folyamatot még csak súlyosbították a 17. század második felének a háborús terhei.[22]

Csehország helyzete egy kissé eltért a Baltikumon át gabonát exportáló keleti német és lengyel területek fejlődésétől.[23] A német jogú parasztelepek a cseh parasztok helyzetére is kedvezően hatottak; az ország nemesfémbányái és ezzel kapcsolatban a német tőke erőteljes behatolása a 14–15. században magas szintű fejlődést tettek lehetővé, amelyből nemcsak a cseh polgárság, hanem a parasztság is kivette a részét. IV. Károly erős országában ennek megfelelően szinte nyugati típusú, szabad parasztokat találunk, akik az élénk belső piacon értékesítették terményeiket. Az 1335 óta Csehországhoz tartozó Szilézia nagy népsűrűsége és magas fokú fejlettsége a helyi polgárság közvetítésével külön jó piaclehetőséget biztosított a parasztok számára, akik nagyrészt pénzjáradékot fizettek földesuraiknak. Évi néhány napot kellett ugyan robotolniuk, főleg a Csehországban nagy szerepet játszó földesúri halastavak gondozására, de sokszor ezt a robotot is megválthatták pénzen. A huszita mozgalmak még ezeket a terheket is el akarták törölni. A 15. század végén azonban itt is hoztak a parasztság szabad költözését gátló rendelkezéseket, de viszonylag kis összegért lehetett engedélyt szerezni a költözésre.

A 16. század során a csehországi nemesség ugyancsak sikeresen konkurrált a cseh polgársággal, amelynek a kereskedelmi monopóliumát meg-

törte. Majorságokat kezdtek létesíteni, részben földvásárlással, részben pedig erőszakkal gyarapítva a földesúri földeket. Mindehhez fokozatosan növelték a jobbágyok robotját. De itt nem annyira a gabonatermelés állt az előtérben, hanem az intenzívebb művelést igénylő szőlő, komló, gyümölcs és kender termesztése. Mindez azonban csak fokozatosan alakult ki; a cseh földesurak legfőbb gazdasági tevékenysége a 16. század közepéig a tógazdálkodás maradt. A század végére a cseh jobbágyság fokozatosan süllyedt a második jobbágyság rendszerébe. A nagy változás mégis a 17. században, a harmincéves háború alatt és után következett be. A hadjáratok során megüresedett, elhagyott parasztgazdaságokból sokat megszereztek a földesurak, más üres telkekre pedig parasztokat telepítettek, erős megkötöttségekkel. A fehérhegyi csatavesztés /1620/ után a cseh főnemesség jelentős részét megfosztották birtokaitól, és az új földesurak kemény kézzel idegenként bántak jobbágyaikkal. Ekkor nőtt meg a jobbágyok robotkötelezettsége, néha heti 3 napot kellett dolgozniuk az úr számára. Mindenesetre úgy látszik, hogy Csehországban a mezőgazdasági árutermelést nem annyira a külföldre irányuló élelmiszerexport váltotta ki, hanem a belső fogyasztás, kereslet. Ne felejtsük el, hogy Prágának, amely egy ideig a Habsburg uralkodó székhelye, 30.000 lakosa volt, a fejlett Szilézia és más cseh-morva városok ösztönző hatásáról pedig már szólottunk. Az árforradalom és az agrárkonjunktúra elérte Csehországot is, így itt is ösztönzően hatott az agrártermelésre, amelyből a cseh földesurak is csak a Kelet-Közép-Európában szokásos módon, jobbágyok robotoltatásával vehették ki a részüket. A viszonylag magas szintű polgári, városi fejlődés következtében azonban a cseh jobbágyság nem került szélsőségesen rossz helyzetbe. A 17. század második felében azonban súlyosbodott a cseh parasztság helyzete: ezt jelzi az 1688. évi véres parasztfelkelés is.

Magyarország ismét eltérő típust képvisel az élelmiszert exportáló kelet-közép-európai országok között.[24] A 15. században a nagybirtokon csak elhanyagolható mértékű agrártermelés folyt, a piacra szánt termékeket ekkor még úgyszólván kizárólag a parasztgazdaságok állították elő. Az ország sokrétűen tagolt földrajzi és termelési tájegységei: a magas hegyvidéki juhtartás, a már akkor szép fejlődésnek induló alföldi szarvasmarhatenyésztés, a sokfelé kibontakozó szőlőművelés, valamint a gabonatermelő vidékek területi váltakozásai az alapvető élelmiszerek élénk mozgását, cseréjét kívánták meg és eredményezték, amelyet a városok élelmiszerkereslete csak fokozott.

Lényegesen megváltozott a helyzet a 16. századi agrárkonjunktúra

idején. A nagybirtokosok az 1430–40-es években kezdtek tömegesen reagálni az új helyzetre: allodiumok sorát rendezték be, először az ország nyugati, észak-nyugati vidékein, majd másfelé is. Az 1570-es években a földesúri majorságépítés újabb hulláma figyelhető meg az országban. Ugyanekkor a jobbágyok mezőgazdasági termelése is korábban soha nem látott mértékben lendült fel: a gabonatermelés, úgy tűnik, az 1560-as években érte el a csúcspontot. Az árugabonát termelő parasztok rendszeresen idegen munkaerővel, a falusi nincstelenekből toborzott cselédekkel, zsellérekkel is dolgoztattak.

Az igazi nagy konjunktúra Magyarországon azonban nem a gabonatermelés területén mutatkozott. Ezt a terményt ugyanis döntően csak az országon belül lehetett eladni, mert az olcsó szállítást lehetővé tevő folyók a posszibilis külföldi gabonapiacokkal ellenkező irányba folytak. A legfőbb kiviteli cikkek: a szarvasmarha és a bor, legyőzték ezt a szállítási nehézséget. A szarvasmarhát lábon hajtották ki, a bor magas értéke pedig elbírta a kocsin való szállítás költségeit is. Mindkét termék sokkal koncentráltabb értéket képviselt, mint a gabona, tehát valamilyen módon nagyobb befektetést is igényelt az előállítása. Az állattenyésztés nagyon területigényes /5–6-szor akkora terület szükséges 1 kalóriának fehérjékből való nyerésére, mint amekkora területről gabonából nyerhetünk egy kalóriát/, a szőlőművelés pedig nagyon munkaigényes. És mind az állattenyésztés, mind a szőlőművelés színvonalas, specializált szakmunkát követel. E két termény előállításának a módja éppen a nagy külföldi kereslet folytán vált monokultúrás jellegűvé.

Intenzív szakmunka és nagyfokú területigényesség ekkor nem, vagy alig fért meg akár a földesúri allodiumon, akár a nagybirtok szorításában és szolgáltatási rendszerébe foglalt jobbágytelke keretében. Bérmunka széleskörű alkalmazása a termelésben, és rugalmas, sokrétű kapcsolatok a kereskedelemben: ilyen kora kapitalista vállalkozásformák között állították elő ezt a két fontos mezőgazdasági exportcikket. Az exportra szánt szarvasmarhát a török által megszállt Alföldön, a földesúri joghatóságtól gyakorlatilag mentes, bérmunkásokat alkalmazó, specializált termelési rendszer keretében tenyésztették. A bort pedig az ország különböző vidékein túlnyomórészt olyan szőlőparcellákon termelték, amelyek a jobbágyteleknél sokkal szabadabb, mondhatni polgáribb formában tartoztak a paraszthoz; bár az hegyvámot és bortizedet fizetett utána a földesúrnak, magát a szőlőbirtokot szabadon adhatta-vehette, hagyományozhatta. A nagybirtok is törekedett ugyan saját kezelésű majorsági szőlők létesítésére, ezeknek a területe azon-

ban mindvégig eltörpült elsősorban a jobbágyok, de részben a kisnemesek és a városi polgárok által birtokolt szőlők nagyságához képest.

A nemesek, látva a marhakereskedés nagy hasznát, maguk is igyekeztek abba bekapcsolódni, de ezt – a dolog természeténél fogva – csak teljesen külsődlegesen, a kereskedelmi forgalomhoz élősdi módon kapcsolódva tudták megvalósítani. A marhatenyésztés tőkés, paraszt-polgári viszonyok között folyt, a hajtás és az értékesítés is, egészen addig, amíg a marhákat tőkeerős külföldi kereskedőknek el nem adták a határmenti nagy vámhelyek valamelyikén. A nagybirtokosok ezzel szemben nem voltak részesei sem az árumarha tenyésztésének, sem a marhahajtás és -kereskedés nagy szakértelmet és komoly szervezettséget követelő folyamatának. Sem forgótőkét nem adtak az üzlethez, sem a rizikóban nem osztoztak; kikötötték, hogy nyereség esetén bizonyos rész illette meg őket, az esetleges veszteségből azonban nem vállaltak részt.

Ennél valamivel nagyobb volt a nemesek részesedése a borral folytatott külkereskedelemben.

A 16. század közepén a híres nagy bortermő vidékeken még viszonylag egyenlő nagyságú parcellákat birtokoltak a jobbágyok. A nagy konjunktúra hatására azonban néhány évtized alatt erős differenciálódás következett be: szőlőbirtokok sorát összevásárló nagytermelők vékony rétege alakult ki, akik egy sor bérest, napszámost alkalmaztak. De még a közepes nagyságú szőlők birtokosai is rendszeresen alkalmaztak külső munkaerőt. A szőlőterületek nagysága is folyamatosan nőtt; 1600 körül már beültették mindazokat a területeket, amelyek szőlőművelésre egyáltalán alkalmasak voltak. A legnagyobb bortermelők borfelvásárlással, borkereskedelemmel is foglalkoztak.

A földesurak a bor termelésében – eltérően a szarvasmarháétól – valamelyest részt vettek allodiális szőlőik révén. Ezeknek az allodiális szőlőknek a megművelése részben bérmunkával, részben robottal történt. A bérmunkára fordítható pénzösszegnek csakúgy, mint a robotnak a korlátozott volta szabott viszonylag alacsony határt az allodiális szőlők kiterjedésének. A speciális szakértelmet és lelkiismeretes munkát megkövetelő szőlőművelést azonban nem is volt tanácsos robotban végeztetni, különben nagyon leromlott a szőlő. A robotot csak a szőlőművelés legprimitívebb munkafolyamataira lehetett veszély nélkül felhasználni.

A 17. század folyamán a szőlővidékeken nőtt a lakosság lélekszáma, a szőlőterület viszont nem volt tovább növelhető: a parcellák felaprózódtak. Ez a folyamat szükségszerűen vezetett a paraszti áru bor termelésének a szű-

küléséhez. A nemesek ugyanekkor sikeres támadásokat intéztek a jobbágyi szőlőbirtokosok ellen, a szőlők megszerzése céljából. Ugyanakkor a polgári és a paraszti szőlőtulajdonosok is minden erejükkel igyekeztek nemesi levél szerzésére, már csak vagyonuk biztonsága érdekében is. Az eredmény az volt, hogy a 17. század végére a szőlővagyon egyre inkább egy elszegényedő jobbágyság, mezővárosi polgárság, és egy mind terebélyesebbé váló kisnemesség, de részben nagybirtokosság kezén volt található.

Úgy tűnik, hogy a nagybirtokosok az exportpiacra szánt termékeknél, így a marhánál és a bornál nem tudtak vezető szerephez jutni. Ez érthető is, hiszen itt kapitalista jellegű vállalkozásformák domináltak. Annál nagyobb szerepet kényszerítettek ki maguknak a nagybirtokosok a bor belső piacán, a kocsmáltatási jog révén. Ahol szőlőhegy volt a falu hatásában, ott évi 5 hónapon át, ahol nem volt, ott pedig 9 hónapon keresztül csak a földesúr borát volt szabad, sőt kötelező, árusítani. /A földesúr ezt a bort csak kis részben termelte saját maga, nagyrészt jobbágyai szolgáltatásából szerezte, valamint kényszerfelvásárlások révén is./ Ez részben azt jelentette, hogy a földesurak kisajátították maguknak a borkimérésnek, ennek a hatalmas piacnak több mint a felét. Nagyon nagy haszonról volt itt szó, ez abból is látható, hogy a legtöbb uradalomban a borkimérésből, a földesúri kocsmákból származott az uradalmi bevételek legnagyobb hányada.

Ha azt vizsgáljuk, hogyan hatott ez a sokrétű, mind a nagybirtok, mind a jobbágyháztartás keretében folytatott árutermelés társadalmilag, annak milyen társadalmi következményei voltak, a magyarországi példa nyomán az az egyértelmű válasz adódik, hogy a jobbágyok robotjával folytatott majorsági gabonatermelés egyértelműen rontotta a jobbágyok társadalmi helyzetét és tulajdonképpen az ilyen termelést folytató vidékeken alakultak ki a magyarországi második jobbágyság klasszikus vonásai. De maga az egész második jobbágyság rendszere még ezen belül is elsősorban a közepes, vagy kis jobbágygazdaságokat sújtotta a legerősebben, amelyek valóban csak saját családi munkaerejükre támaszkodhattak. A leggazdagabbak mást küldhettek maguk helyett robotolni, a legszegényebbeknek pedig mindegy volt, hogy kinek a számára dolgoznak. Az árutermelésre szánt speciális állattenyésztés és a szőlőművelés ezzel szemben, ha voltak is földesúri gátjai különösen ez utóbbinak, lényegében véve nagyon kedvező körülményeket, többé vagy kevésbé kiutat biztosítottak a második jobbágyság szorításából a jobbágyok meglehetősen széles rétegeinek. Leegyszerűsítve: a piacra szánt állatok tenyésztése és a szőlőművelés fokozta a szabadságot, a gabonatermelés erősítette a robotolást és a röghözkötést. Mivel azonban Magyarország

természeti adottságai kiválóan alkalmasak voltak az első két ágazat művelésére, a magyarországi jobbágyság kedvezőbb körülmények között élt, több fajta kiutat talált a második jobbágyság szorításából, mint az északabbra fekvő országok jobbágysága.

Kérdezhetjük: milyen hatása volt az agrárkonjunktúrának, azon kívül, hogy mozgásba hozta azt az egész gépezetet, amely végeredményben a második jobbágyság fokozatos kialakulásához és megszilárdulásához vezetett?

1. Új földterületeket törtek fel és vettek művelés alá a gabonatermelés bővítésére, pusztákat béreltek az állattenyésztés kiterjesztésére, és ahol csak lehetséges volt, növelték a szőlőültetvények területét. Ezekkel az újonnan nyert területekkel általában szabadabban rendelkezhetett a parasztság, mint azokkal a földekkel, amelyek régóta a jobbágytelekhez tartoztak.

2. A leggazdagabb parasztok, vagy a leggazdagabb vidékeken akár egész községek, megváltották magukat a földesúri szolgáltatások egy része, néhol az egésze alól, legtöbbször évi pénzfizetés ellenében, néha azonban – egyénileg – nagyobb összegekkel egy vagy két generációra is.

3. Gazdag parasztok, és főleg mezővárosi polgárok számottevő készpénzt és ötvöstárgyakat, ezüsttárgyakat gyűjtöttek, pénzüket gyakran kölcsönözték tisztes kamatra, vagy uzsorára.

4. A társadalom széles rétegei számára vált elérhetővé egy aránylag magas életszínvonal: olyan mennyiségű hús és bor fogyasztása, amely az egykorú nyugati társadalom parasztsága körében, a „plein monde"-ban nem volt lehetséges. Mindezek a kedvező vonások azonban vesztettek erejükből a 17. század második felében.

A nemeseket viszont arra ösztönözte a konjunktúra, hogy

1. Ugyancsak kiterjesszék allodiális földjeiket és lehetőleg minél több allodiális szőlőt vásároljanak, létesítsenek; ezek révén igyekeztek bekapcsolódni a kereskedelmi tevékenységbe.

2. A török időkben a várak köré szerveződő mágnásbirtokokon több száz főnyi földesúri magánhadsereget tartottak: ennek a sok embernek az etetése viszont erősen korlátozta, gyakran megakadályozta azt, hogy a nagybirtokosok jelentős mennyiségű terményt adjanak el a piacon.

3. A leggazdagabb arisztokraták hatalmas mennyiségű kincset, ékszert, ötvöstárgyat vásároltak össze és tezauráltak, gyakran nagystílűen építkeztek és luxuséletmódot folytattak. Váraik egyben a kultúra kis gócpontjai voltak – ez nem elhanyagolható szerep egy olyan országban, ahol a főváros eleste és az idegen uralkodóház miatt nem volt jelen királyi udvartartás.

*

Ha a végső tanulságokat kívánjuk levonni a kelet-közép-európai fejlődés vázlatos áttekintése után, rá kell mutatnunk, hogy amíg a középkorban a nagybirtoknak pozitív szerepe volt a jobb földművelési technika elterjesztésében, a 16–17. században ez a szerepe megszűnt, mert majorság és parasztgazdaság lényegében azonos módon termelt; hiszen a parasztság az elmúlt évszázadokban már átvette mindazt, amit a nagybirtoktól megtanulhatott. A termelést serkentő nemzetközi kihívásra a nagybirtok nem intenzív műveléssel, új technika bevezetésével válaszolt, hanem extenzív módon igyekezett növelni a termelést. Több területet vettek művelés alá, ehhez több /ingyenes/ robotmunkát használtak fel; az eredmény végül is a termelés fokozása volt. Igaz ugyan, hogy ez a többlettermelés mindenképpen „drága" módon történt, sok jobbágyi munka elfecsérlésével, hiszen az olyan munka, amelyben a jobbágyság nem volt érdekelt, sőt, ami a saját érdeke ellenére történt, nem volt elég hatékony, nagyobb terhet jelentett a jobbágyságnak, mint amekkora hasznot biztosított az úrnak. Mindazonáltal jelentős többlettermelést kényszerített ki. Ez volt Kelet-Közép-Európa hozzájárulása az összeurópai fejlődéshez.

Azt is megállapíthatjuk, hogy vizsgált területünkön sem volt olyan kizárólagos és annyira egyeduralkodó forma a röghözkötött jobbágyok robotmunkáján alapuló földesúri árutermelés, mint ahogy az korábban a köztudatban élt. Ezen az alaptendencián belül is számos olyan lehetőség nyílt, amely a városiasodás fokától, vagy a kedvező természeti adottságoktól függően a parasztok egy része számára is jó piaclehetőséget biztosított, a jó piac pedig még a nagy nemesi ellennyomás mellett is lehetővé tett bizonyos szabadabb életformát a parasztok számára. A kiutat nem annyira a paraszti gabonatermelés jelentette – bár helyenként még ez is segített –, mint inkább más, munkaintenzívebb termékek előállítása. Tehát nagyon fontos kérdés, hogy mi volt a paraszti kisgazdaság termelési profilja. A legsúlyosabb helyzetben a vegyes termelésű, közepes nagyságú, családi munkaerőre utalt parasztgazdaságok voltak.

Amennyiben – igen széles perspektívából nézve – mégis pozitívan értékeljük a nagyobb megművelt földterület + több jobbágyi ingyenmunka = többlettermelés képletét, hozzá kell ehhez tennünk, hogy ez csak addig volt igaz, amíg az így kialakult kényes egyensúly nem bomlott meg annyira, hogy a parasztbirtokot magát megnyomorítsa. Ez akkor következett be, amikor az agrárkonjunktúra hanyatlásával a paraszt már egyre kevésbé részesült ennek a konjunktúrának a hasznából. Ekkor már a nagygazdák is egyre kevésbé tudtak maguk helyett bérmunkást küldeni robotra, és ha saját személyük-

ben kellett a földesúri földeket művelniük, ez a saját gazdaságuk rovására történt. Ez az állapot a 17. század folyamán, országonként eltérő időpontban következett be, de a 17. század közepére már meglehetősen általánossá vált. A 17. század második fele pedig úgy tűnik, mindenfelé a gazdag parasztok eltűnését vagy számának csökkenését, vagy gazdaságuk hanyatlását, a paraszti földek felaprózódását, s a parasztság nagy részének az eladósodását vonta maga után.

Kelet-Közép-Európa már nem játszhatta tovább Nyugat-Európa legfontosabb kereskedelmi partnerének a szerepét; ezt a szerepet – éppen a 17. század második felében – a gyarmatok vették át.[25]

Jegyzetek

1. Pach Zs. P., Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, 1963, 47., 57–58, 74.
2. Ezt a felfogást képviselte Makkai László és Katus László: Történelmi Szemle II /1959/ – 34. sz. 470., 478., valamint Szücs Jenő: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jh. Studia Historica 53 /1963/ 163.
3. I. Wallerstein, The Modern World System. I. Capitalist agriculture and the origins of the european world-economy in the sixteenth century, New York – San Francisco – London, 1974.
4. F. Braudel., Civilisation matérielle et capitalism. Paris, 1979. Fő tanulságainak az összefoglalása: Világtörténet, 1980/4 3–70.
5. Makkai L., Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Tört. Szemle III /1969/ 2–3. sz. U. ő Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15–17. Jh. /La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie 1450–1650./ Studia Historica 53, Budapest, 1963.
6. G. Heitz, Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte der „Zweiten Leibeigenschaft". Az 1980. szeptemberében tartott NKD-magyar gazdaságtörténeti konferenciára készített referátum; sajtó alatt.
7. Pach Zsigmond Pál., Der Bauernaufstand vom Jahre 1514 und die „zweite Leibeigenschaft" in: Aus der Geschichte der Ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen i.m. 16–17. Jahrhundert, Hrg. Gusztáv Heckenast, Bp, 1977.
8. Makkai L., Neo-Serfdom, it's nature and origines in East-Central Europe, Slavic Review, 34 /1975/ No. 2. 236. Zimányi V., A magyarországi ármaozgások helye az európai fejlődésben. Tört. Szemle XV /1972/ 3–4. sz. U. ő Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Budapest, 1976.
9. W. Rusiński, Über die Entwicklungsetappen der Fronwirtschaft in Mittel- und Osteuropa. /Versuch einer ökonomischen Analyse./ Studia Historiae Oeconomicae Vol. 9. Poznań, 1974. 27–34.
10. Ezt a két szempontot hangsúlyozza többek között Rusiński is fenti tanulmányában, 35.

11. V.ö. G. Heitz, i.m. A. Kamiński, Neo-Serfdom in Poland-Lithuania. Slavic Review 34 /1975/ No. 2. 258. Zimányi, i.m. /1976/. H. Harnisch – H. H. Müller, A paraszti szolgáltatások, adók és a mezőgazdasági termelés fejlődése a robotrendszer birodalmában. Agrártört. Szemle 1979. 3–4. sz.
12. L. többek között a fent idézett tanulmányokat.
13. H. Harnisch – H. H. Müller id. tanulmánya, 358.
14. Veress Éva , Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye 16–17. sz.-i agrártörténetéből. Budapest, 1966.
15. G. Heitz, i.m.
16. H. Harnisch szerint is olyan területeken is kell Gutsherrschaftról beszélni, amelyeken idáig csak Grundherrschaftok meglétét tételezték fel, így pl. Kursachsen és Magdeburg egyes részein is. H. Harnisch, Die Gutsherrschaft in Brandenburg. Jb. für Wirtschaftsgeschichte /1969/ IV 146. G. Heitz, Agrarischer Dualismus, Eigentumsverhältnisse, Preussischer Weg. Rostock 1970. 2–3. Megállapítják, hogy a „Grundherrschaft" és a „Gutsherrschaft" lényegében modell, amely sem tiszta formájában, sem kizárólagosan nem létezett egyik országban sem. V. ö. Makkai L., Örökös jobbágyság és kapitalizmus. Századok 115/1981/ 2. sz. 321.
17. L. a 6. sz. jegyzetben idézett művét.
18. H. Harnisch, Die Gutsherrschaft in Brandenburg. Jb. für Wirtschaftsgeschichte 1969. IV.
19. A. Kamiński, i.m., a vonatkozó hatalmas irodalom összefoglalásával.
20. Uo. 263.
21. Uo. 264–266.
22. W. Rusiński, i.m. 41–45.
23. Lásd W. E. Wright, Neo-Serfdom in Bohemia. Slavic Review 34 /1975/ No. 2. összefoglaló tanulmányát.
24. A magyar fejlődés alábbi rövid áttekintése Zimányi V.-nak az 1982. évi budapesti Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusra készített referátuma alapján készült. /Grand domaine et petite exploitation en Hongrie, 13e–18e siècles – Agrártört. Szemle, Supplementum, sajtó alatt./
25. Pach Zs. P., Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae XVI /1970/ No. 3–4.

FRANKLIN MENDELS:

PROTO- INDUSZTRIALIZÁCIÓ: ELMÉLET ÉS GYAKORLAT

Ha létezik olyan téma, amely folytonosan ébren tartja a gazdaság- és társadalomtörténészek érdeklődését, és amely mind tanárként, mind diákként egyre jobban izgatja őket, akkor az az ipari forradalom témája. Az ipari forradalom megmagyarázása, annak az eseménysorozatnak a rekonstruálása, amely megelőzte és előkészítette a gyáripari rendszer létrejöttét, s egyik társadalmat a másik után sodorta megrázkódtató szerkezeti átalakulásokba; ez az, a megoldandó feladat, amely állandó kihívást támaszt velünk szemben. A történelmi kíváncsiság igazolására már az a tény is elegendő, hogy az ipari forradalom önmagában is a történelem egyik nagy fordulópontja. A folyamat összetettsége – különösen összehasonlító szemszögből szemlélve – csak hozzájárul a kihívás erősségéhez. Komoly nehézségek állnak azonban az elfogadható általánosítások útjában, mivel az ipari forradalom jelenségének vannak olyan sajátosságai, amelyek az egyes országokban látszólag egymástól függetlenül jelentkeznek, míg mások az országhatárokat átszelve utánzást és másolást váltanak ki, egyes sajátosságok időről-időre ismétlődnek, míg mások csak egy bizonyos időpontra tűnnek jellemzőnek, egyesek előbb az egyik majd egy másik helyen ismétlődnek meg, mások viszont csak egy adott helyre jellemzőek. S mi mégis folytatjuk az általános megállapítások kutatását, s ezt annak lehet tulajdonítani, hogy a téma nem veszít állandóan időszerű fontosságából. Megállapíthatjuk, hogy a világ különböző részei közötti napjainkban is fennálló égbekiáltó egyenlőtlenségek okát annak lehet tulajdonítani, hogy az ipari forradalom hiányosan ment végbe. Gazdaságtörténészi felelősségünket abban, hogy az iparosítás történelmi tapasztalatait a tőlünk telhető legnagyobb pontossággal és módszerességgel mutassuk be és ábrázoljuk, fokozza az a közhit, amely szerint, mint azt Marx írta: „Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnek csak saját jövője képét mutatja."[1] A jelenlegi fejlett országok történelmi tapasztalatát azonban állandóan a politikai döntések igazolására hívják segítségül.[2]

A gazdaság- és társadalomtörténészek sokáig egyöntetűen nagy fontosságot tulajdonítottak a technikának és a tudománynak. Elkészítették a gazdasági terjeszkedés és átalakulás forgatókönyvét, amelyben a fejlődés és a változás fő mozgatója, akár folyamatosan akár nem – az emberi tehetség volt, amely a tudás fejlődésében és az emberi fajnak abban az egyre növek-

vő képességében nyilvánult meg, hogy a természet erőit igájába hajtsa. A gazdasági és társadalmi evolúció ezen derűs és öntudatos ábrázolásában önálló és vezető szerepet játszottak a gondolkodó ember nagy felfedezései és találmányai. Európából tekintve a haladás útját, a modern civilizáció felemelkedését a hatodik században a vízimalom, a nyolcadikban a kengyel, a kilencedikben a nyakhám és a hajtókormánylapát, a tizenkettedikben a szélmalom, a tizenötödikben a nyomdagép stb. felfedezése fémjelezte.[3] Ebben a történetírói hagyományban a legcsekélyebb technikai újítás is előre nem látható és forradalmi következményekkel járó áttörésnek tűnt a gazdasági és társadalmi struktúrában, a munkafeltételekben és a munkásosztály helyzetében. Ilyen megközelítéssel a 18–19. századi mezőgazdasági és ipari forradalom egyszerű magyarázatot nyert, és T. S. Ashton híres kisiskolása bátran leírhatta: „1760 körül ügyes kis szerkezetek hulláma söpört végig Anglián", és minden más ebből már logikusan feltárult és következett.[4]

Henry Cort, James Watt, James Hargreaves, Richard Arkwright vagy Edmund Cartwright találmánya előtt is léteztek természetesen „az ipar korai formái", de ezeket általában negatívan írták le és a történészek száműzték őket a korai preindusztriális formák közé /Perlin, Sonenscher/. Ezek „így vagy úgy szoros kapcsolatban álltak a mezőgazdasággal", annak szezonális munkáitól, nyersanyagától és stagnáló elmaradott technikájától függtek.[5] Az ilyesfajta ipari növekedést a történészek még ahol jelentkezett sem sorolták be az „iparosítás" címszó alá, minthogy nem lehetett beszorítani a gyáripari üzem szervezeti keretei közé. Kétségtelen, hogy néhány történész mégis beszélt „a tizenharmadik század ipari forradalmáról" vagy az „első ipari forradalomról" 1540–1640 között.[6] Az előbbi itt azonban arra a megfigyelésre támaszkodott, hogy a vízienergiával hajtott kallómalom használata általánosan elterjedt; az utóbbi pedig arra a felfedezésre, amit D. C. Coleman később „nonszensznek" nevezett, hogy t.i. a vállalkozás gyári formája, vagy a vállalkozás nagyipari módja, amely „magántőkések tulajdonában lévén... a fontok százait vagy gyakran ezreit is felemészti, akik a munkások tucatjait vagy akár százait alkalmazzák – nem jelentett olyan újdonságot, mint azt korábban hitték."[7] Az iparosítás kezdeteit visszatolhatjuk, de csak addig a pontig, amikor a tőkét és a gépi technikát a termelő folyamatban már jelentős súllyal hasznosították. Mivel az ipari forradalom csaknem teljesen egybeesik a gyár fogalmával, a gyárak és a gépek korát megelőző korai ipari és iparosítási formák csupán annyiban tűntek jelentősnek, amennyiben előre jelezték a gyáripari rendszer nagyságát, méreteit és koncentrációját, azaz, amennyiben üzemi formát öltöttek – vízzel, széllel, győzzel vagy lovakkal

működtek. Az ipari forradalom eféle előzményeit valóban már igen korai történelmi időpontokban meg lehet találni.

A technika és az újítások hangsúlyozásán túl, a történészek abban is egyetértenek, hogy a tőkét tekintsék a termelés stratégiai tényezőjének, a beruházást pedig a nélkülözhetetlen tartozéknak.[8] Való igaz, hogy a tőke tényleg fontos szerepet játszott abban, amit a kapitalizmus fejlődésének is szokás nevezni. Az ipari forradalom részben a munkatermelékenységet megsokszorozó technikának széles körben elterjedt felhasználása volt, a munkások költséges szerszámokkal és szerkezetekkel való felszerelése révén. Ezt a nagy gazdaságfejlődési elméletek Smith-től, Ricardo-tól és Marxtól Schumpeterig, valamennyien hangsúlyozták. Az olyan szovjet tervezők, mint Feldman a húszas években, vagy a keynesiánus közgazdászok, mint Harrold és Domar az 1940-es években, továbbra is megerősítették a tőke és a beruházás fontosságát, és növekedéselméleti modelleket építettek e változók köré.[9] A hagyományos ipar munkaigényes formáinak növekedése nem kaphatott és nem is kapott figyelmet e szemlélet mellett, és így a történészek sokkal inkább az új folyamatok vagy az intézmények preindusztriális korszakában vélték megtalálni a kapitalizmus gyökereit, amennyiben azok feltételezhetően tőkefelhalmozáshoz vezettek. J. Hamilton szerint például az 1500–1700 közötti periódusban a legfőbb dinamikusan működő folyamat az árinfláció volt, amely a bérleteknek és a béreknek az áraktól való elmaradása miatt állítólag nagy tőkefelhalmozást okozott. Ez biztosította az ipari felszerelés megteremtéséhez szükséges anyagi eszközt.[10]

Az ipari forradalom tanulmányozása iránti érdeklődést a II. világháború után újjáélesztette az ekkor függetlenné váló, de elmaradott országok megszületése a Harmadik Világban. A gazdaságtörténészek megpróbálták újraírni az ipari forradalom történetét a gazdasági növekedés történelmi tapasztalataként.[11] Ezzel egyidejűleg úgy tűnt, hogy a Harrold-Domar modell gyakorlati alátámasztást kapott az Egyesült Államokból az európai országok és Japán háború utáni újjáépítésére tömegesen áramló tőke és technológia csodálatos sikere által. A szovjet tervek is a nehéz- és tőkeigényes iparra helyezték a súlyt. Ebben a kérdésben közeledés mutatkozott a nyugati és a kommunista vélemények között. Ilyen politikai és szellemi hangulatban, a „Marshall-terv mentalitás" idején kerülhetett sor arra, hogy Kuznets, Gerschenkron és Rostow hatására amerikai, angol és néhány európai gazdaságtörténész a megtakarítások, beruházások és tőkehatékonysági hányadosok mérése és elemzése alapján mint a harmadik világ országainak ajánlott fejlesztési politikát, olyasmit sugallmaztak, amelyben a tőkének acélgyárak,

alumíniumüzemek és vízierőművek építésébe való transzferálását hangsúlyozták valósnak vélt „leszivárgási" effektusokkal.[12]

Mindezek ellenére az iparosítás történeti tanulmányozásában a kvantitatív módszerek rendszeres használata, – amihez az „alulról nézett történelem" iránti új érdeklődés társult, rövidesen megkezdte az iparosítás itt leírt uralkodó képének aláásását. A statisztikai mérések nem mutattak hirtelen emelkedést a beruházás nemzeti termékben elfoglalt szerepében az ipari forradalom döntő évtizedei során.[13] Az állótőke alakulásának mérése azt mutatta, hogy fontossága azóta is eltúlzott.[14] Az újabb kutatások feltárták továbbá azt is, hogy a termelés tőkeigényes ágazata a mezőgazdaság volt, olyannyira, hogy az iparosítás éppen azáltal volt tőke megtakarító, hogy a /német/ gazdaságban csökkentette a mezőgazdasági termelés részesedését![14a] Az összesített mérések megmutatták, hogy a gazdasági növekedés magas rátáját korábban is elérhették, mint azt azelőtt gondolták volna; vagyis már a gyári rendszer uralkodóvá válása előtt.[15] A leglátványosabb újítások, a vasút és a gőzgép hatása nem volt olyan hatalmas és hirtelen, mint azt gondolnánk.[16] Ezen közben a pre-indusztriális korszakkal foglalkozó történészek felmérték az időszakos és decentralizált kisipar nagyságát és növekedését az ipari forradalom előtt és kimutatták uralkodó szerepét a kibocsátást /output/ és a foglalkoztatást illetően.[17] A proletariátus eredetét, vagy az ipari forradalomnak a munkásosztályra gyakorolt hatását kutató társadalomtörténészek, új módszereket használva a szűk körben élő emberek azonosítására és megszámlálására, megerősítették a nem mezőgazdasági munka fontosságát az úgy nevezett pre-indusztriális társadalomban, és meglepetéssel tapasztalták, hogy a modern iparosítás kezdetei után még milyen sokáig éltek az ipar ezen hagyományos formái.[18] Az ipar hagyományos formái a városi kis műhelyek, a városi háziipar, a falusi ipar uralkodók és tipikusak voltak a lemaradó országokban és az ipari forradalom élén álló régiókban egyaránt, és nemcsak azt megelőzően, hogy az „ügyes kis gépezetek hulláma" végigsöpört a világon, hanem végig a 19. században, valójában egészen a 20. századig.[19] Míg a nagyüzemi manufaktúrában csak néhány ezer embert alkalmaztak az ipari forradalom előtti Európa különböző országaiban, addig családok ezreit vonták be a textil, fémkohászati és egyéb termékek távoli piacok számára történő termelésébe, akik a legmegszokottabb módon, hagyományos kézi módszerekkel, néhány kézi szerszám és olcsó eszközök segítségével dolgoztak. /*Spufford*/ Ez azt jelentette, hogy a jövedelem szintjét és mozgását, az élet, a munka és a szabadidő megszervezését számtalan család számára befolyásolta, sőt meghatározta a nem mezőgazdasági, hanem „ipari" munka évszakonkénti, ciklusonkénti, és időszakonkénti váltakozása.

Meg kell mondanunk, hogy a 18. és 19. század politikai aritmetikusai és korai statisztikusai tudtak az ipar hagyományos formáinak létéről és számszerű súlyáról. Az *Enciklopédia* a manufaktúráról szóló cikkében élesen elkülöníti a *szórt manufaktúrát* az *egyesített manufaktúrától* és elemzi az egyik, illetve a másik virágzásának feltételeit.[20] Mégis a legtöbb közgazdász azt hitte, hogy csupán az ipar koncentrált formája haladó. /Berg/ Mivel a hagyományos ipari formák mindenhol jelen voltak és banalitásuk miatt kevésbé tűntek fel, sokkal bonyolultabb és szükségtelenebb is volt pontos elemzést készíteni róluk. Sőt, mivel a hagyományos falusi ipart többségében parasztok és parasztcsaládok űzték, szinte természetesnek tűnt, hogy azokat, akik falusi ipari tevékenységet csak munkaidejük egy részében folytattak, egy kalap alá vegyék a mezőgazdasági munkásokkal. Ezzel szemben a nagyüzemek és műhelyek szembeötlő jellege, koncentrációja és ritkább előfordulása viszont nagyban elősegítette ezek pontos számbavételét.

Így, ha a Gregory King által 1688-ban és a Joseph Massie által 1759-ben készített becsléseket összevetjük – melyek közül az utóbbi számításba vette a szórt manufaktúrákat, az előbbi pedig figyelmen kívül hagyta őket –, feltárul Angliában a hagyományos ipari szektor kiterjedése és a mellőzéséből származó torzítás nagysága a „Pre-indusztriális társadalom" képének megrajzolásában.[21] A hagyományos ipar részmunkaidős és szezonális jellege csak növeli a mellőzéséből eredő hibát. Mivel a falusi háziipart általában a vetés-aratás éves körforgásában fennmaradó időközökben végezték, aránytalanul több embert kötött az ipari tevékenységhez, mintsem azt a történészek a kereskedelmi és termelési statisztikák alapján összegyűjthetnék. A tévedés súlyosbodik azáltal, hogy a munkaterhelés általában megoszlott a családtagok között, míg a családfő foglalkozása alapján készült statisztikai felmérések gyakran elsiklottak azon tény fölött, hogy a házastársak és a gyerekek is az ipari munkaerőhöz tartoztak. Így a pre-indusztriális ipari munka jellege és a különböző forrásból származó jövedelemhalmozás komoly problémát jelent az utólagos kvantifikáció számára, és kétségeket támaszt a modern feltételekhez szabott, és kizárólag az ipari forradalom óta uralkodóvá vált munkamegosztásnak megfelelő gazdasági kategóriák – mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások, vagy első, második, harmadik szektor – szerint végzett legalaposabb számítások iránt is.

Egyre nyilvánvalóbb tehát, hogy hiba volt különválasztani a pre-indusztriális gazdaság történetét és azt egy statikus, „elvesztett világként" tanítani az iskolákban, és csupán az ipari forradalom ügyes gépezeteinek hullámát követő gazdasági szervezetet felruházni a dinamikus és haladó tulaj-

donságokkal. Egyértelművé vált, hogy a gazdaság nem csak a technológiai haladás révén érhet el nagyobb termelékenységet. Jelentős terjeszkedés vagy növekedés – nem keverve össze a modern gazdasági növekedéssel – akkor játszódhat le, amikor a nagyobb output a több input felhasználásának köszönhető, amikor az emberek több időt töltenek piaci tevékenységgel olyan évszakok és órák során, melyeket a megelőző nemzedékek fenntartottak a nem piaci munkára, vagy akár a pihenésre, illetve amikor a népesség nagyobb hányada válik az összmunkaerő részévé. Mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy tagadnánk a modern technológia rendkívüli fontosságát az ipari forradalom után. Csak annyit jelent, hogy az a kép, amelyet az európai iparosításról a technológiára és a beruházásra összpontosítva festettek, – torz. Az iparosítást úgy ábrázolja ugyanis, mint egy statikus, elmaradott, alapvetően mezőgazdasági társadalom átalakulását dinamikus, fejlett és lényegében ipari társadalommá. Az a fajta ipari növekedés és gazdasági fejlődés, amely hagyományos technikával, és ipari állótőke-beruházás nélkül ment végbe nem csak egy esetleges „take-off" feltételeit teremtette meg. Azt jelenti, hogy az iparosítás folyamata sok helyen az ipari forradalom előtt kezdődött meg. Ennek figyelmen kívül hagyása nem csak az ipari forradalom előtti gazdasági- és társadalmi struktúra hibás meghatározásához vezetett, hanem magának az ipari forradalom fontosságának hibás szemléletéhez is, vagyis oda, hogy a kérdésre: miként változtatta meg az ipari forradalom a világot, hogyan alakította át azokat, akik már túljutottak rajta /Tilly/ – az iparosítás hatásairól szóló sok vitához hasonlóan a kezdete előtti társadalom jellegét illetően is megmaradt a néha még ki sem mondott feltételezéseknél.

A hatvanas évek végén az ipari forradalom paradigmája válságon ment keresztül.[22] Széthullott. Egyesek kezdték úgy érezni, hogy nem hagyhatják tovább figyelmen kívül a helyi sajátosságokat és a paradigma, valamint az új kutatások által feltárt adatok közti eltéréseket. A hetvenes években csekély, de egyre növekvő számú gazdaság- és társadalomtörténész tett erőfeszítéseket arra, hogy vizsgálat alá vonja Mendels hipotézisének egyik vagy másik részét, amelyet először egy cikkben publikált 1972-ben a *Journal of Economic History*[23] hasábjain. Az esszé a „proto-indusztrializáció" kategóriájának meghatározását is magába foglalta, aminek bevezetése a vita középpontjának kijelölését célozta. Maga a kifejezés, amely a „pre-indusztriális" és különösen a „pre-indusztrializált" kifejezésekkel ellentétben nem jelez semmiféle visszavetítő szemléletet, mivel a szó etimológiája szerinti „első iparosítás" jelentését, már mások is, pontosabban Eric Jones és Stuart Woolf is hasz -

nálták, anélkül azonban, hogy egy sor kérdés — nemhogy egy definíció — megfogalmazására kísérletet tettek volna.[24] Herman Freudenberger és Fritz Redlich a modern gépezetek bevezetése előtti ipari szervezet korai formáiról beszélve használták a „proto-factory" kifejezést.[25]

A „proto-indusztrializáció" jelentését és az általa megfogalmazott feltételezések valódi jellegét illetően az elkövetkező viták során számos zavar jelentkezett, amint hogy a Mendels-től származó koncepciót Charles és Richard Tilly már 1971-ben elfogadta, ezután pedig az számos gazdaságtörténész jóvoltából nőtt és kidolgozást nyert, még mielőtt Mendels maga akárcsak összefoglalta volna kutatásait, és gondolatait egy könyvben való megjelentetés céljából.[26] Így 1975-ben Hans Medick, Peter Kriedte és Jürgen Schlumbohm Németországban adták nagyon összetett és érdekes neo-marxista kiterjesztését és értelmezését a proto-indusztrializációnak, melyet a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet keretei közé próbáltak elhelyezni. Ez ma már angolul is hozzáférhető.[27] A hipotézis demográfiai szempontjait átfogó vizsgálat alá vetette néhány angol egyházközség esetében David Levine 1977-ben publikált könyvében.[28] Ezalatt Mendels saját definíciója több finomítási szakaszon ment keresztül. 1969-ben disszertációjában eredetileg még „a manufakturális tevékenység elsősorban vidéken történt kiterjesztéseként" határozta meg a fogalmat.[29] Hozzátette ehhez, hogy a kézművességet akkor tekinti „proto-iparnak",

> ha: „a munkaerő túlnyomó többségét földdel bíró parasztok és földnélküli mezőgazdasági munkások alkották. Akár van földjük, akár nincs az a lényeges, hogy nyári tevékenységüket ne a vászontermelésnek szenteljék, hanem általában a mezőgazdaságnak."[30]

Mivel a fogalom meghatározása nem volt eléggé használható, különösen a proto-indusztrializáció kezdete meghatározásának problémáját vizsgálva az egyes konkrét esetekben, 1971-ben Mendels kiterjesztette és módosította a fogalom jelentését. Ugyanebben az évben írott és a következőben megjelent tanulmányában meghatározását a mezőgazdaság hangsúlyozásával tette összetettebbé. A proto-indusztrializációt többé már nem csak „a hagyományosan szervezett, de piacorientált, elsősorban falusi ipar gyors növekedéseként" határozta meg, hanem *együttal* olyan folyamatként, amely „együtt járt a gazdaság térbeli szervezetének változásaival",[31] ami magával hozta egy kereskedelemre orientált mezőgazdaság elágazását /a fogalmat Eric Jones-tól véve/ egy a mezőgazdaságot és az ipart az évszakok ritmusa szerint összekapcsoló paraszti szektortól. A meghatározás e kiterjesztését elősegítette az az igény, hogy a proto-indusztrializációt elkülönítsük a korábbi idők

háziiparának egyszerű megnövekedésétől. A mezőgazdaság és az ipar közötti kölcsönhatások, amelyeket Flandirában figyeltek meg és amelyeket korábban Eric Jones fejtett ki, megkülönböztető ismérvvé váltak. Mendels ezen az úton haladt tovább és következő cikkében azt magyarázta meg, hogy miért jelentett ez a kapcsolat olyan egyensúlytalansági tényezőt a mezőgazdaság és az ipar között, amely a gazdasági körzetek fejlődését előre hajtotta egy a modern iparosításhoz vezető, egyre táguló kört leíró úton.[33] Ettől kezdve mindaz, ami először párhuzamos előforduláskénti jelentkezett — azaz egyrészt a háziipar növekedése, és másrészt a mezőgazdaság kettéágazása paraszti és kereskedelmi zónákra —, előlépett a proto-indusztrializáció kettős jellemzőjévé, tulajdonképpeni definíciójává. Ez annyit jelentett, hogy a hipotézis átalakulásával empirikusan igazolhatóvá tette a koncepciót. A meghatározás leszűkítésével és a jelenség körülhatárolásával Mendels csökkenteni remélte a hipotézis cáfolhatóságát és elutasíthatóságát, és elkerülte a tautológia csapdáját. Hartwell vádjára a következőként felelt:

> „egy problémát úgy kell megfogalmaznunk, hogy tudatában legyünk annak, mit kutatnak a történészek, és hogy összehasonlíthassuk a különböző történészek munkáit. Ugyanakkor az ismérveket is úgy kell meghatároznunk, hogy a következtetések ellenőrizhetők, az eltérő következtetések pedig összeegyeztethetők legyenek... Így a történelmi viták értelmet nyernek és nem válnak a félreértések, a terminológiai zavarosság és az összehasonlíthatatlanok összehasonlítása miatt kusza zürzavarrá."[34]

Amikor a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtó Bizottsága elhatározta ennek a szekciónak a megszervezését és azt a nyilvánvalóan kihívó címet adta neki, hogy „Proto-indusztrializáció: elmélet és valóság", a megvitathatóság céljából Pierre Deyon és Franklin Mendels előkészített egy olyan előzetes anyagot, amelyet szétosztottak a szekcióban részt vevők között. Talán nem szerencsés módon ismét néhány kisebb változás került be a hipotézis megfogalmazásába a korábbi változathoz képest, így az általunk elkerülni szándékozott zavart nem tudtuk teljesen kiküszöbölni a vitából. Azt írtuk:

> „A proto-indusztrializáció alatt egy alapvetően regionális jelenséget értünk, tehát olyat, amelyet régiónként kell megfigyelni és nem országos szinten, ahol már bizonyos kritikus együtthatások elleplezhetik a proto-indusztrializáció folyamatát."[35]

Ez az előzetes bevezető fejezet ismét hangsúlyozta, hogy a proto-indusztrializációra vonatkozó hipotézis regionális és nem nemzeti vagy nem-

zetközi szintű elemzésen és adatgyűjtésen áll vagy bukik. Míg a regionális gazdaságtörténet a helytörténészek tárgykörét korábban leszűkítette, alapvetően ellenezve minden általánosítást és összehasonlítást, a proto-indusztrializációt övező hipotézis egyik sarkköve az, hogy a nemzet-állam anakronizmust jelent az ipari forradalom korai szakasza összehasonlító elemzésének területi egysége kiválasztásához. Ez nem csupán a könnyebbség, a kutatási stratégia, vagy a rendelkezésre álló adatok kérdése. A helyzet az, hogy a mezőgazdaság és az ipar közötti alapvető kölcsönhatások és a hozzájuk tartozó demográfiai változások a geográfusok által durván a hagyományos régiókkal egyenértékűnek meghatározott földrajzi térben lényegében eltűnésre ítéltettek. A munkaerő és főleg a gabonatermelés korlátozott mobilitásának korában a mezőgazdaság és az ipar évszakonkénti összekapcsolódása, ami olyan jellemző a proto-indusztrializációra, a regionális tőke körüli kis sugarú övezetben ment végbe. Ennek a kérdésnek a további megvitatása másutt nemrégiben jelent meg,[36] de a kérdés lényegét, bár kevésbé explicit módon már az 1972-es cikk tartalmazta.

Ezután Deyon és Mendels a proto-indusztrializációt „három jelenség regionális kombinációjaként" kezdték meghatározni, amelyek a következők:

„Először, a proto-indusztrializáció olyan típusú ipart jelent, amelynek a *piaca a régión kívül található*, sőt gyakran az országhatárokon kívül. Tehát a termelést a helyi gazdasági feltételeket tekintve részben autonom hatások is érik. Meg kell különböztetnünk a proto-indusztrializációt a hagyományos kézművességtől és a kistőkétől, amelyek a vidék lakóit mindig is ellátták ruházattal, cipővel és mezőgazdasági javakkal. Másodszor, a proto-indusztrializáció legjelentősebb kérdése a *paraszti* népesség részvételét érinti a piacra termelő kézművességben. Ez a népesség a kézművességben a fenntartásához és a rá kirótt terhek megfizetéséhez szükséges források kiegészítőjét találta meg. A kézműves tevékenység szezonális jellegű volt, mivel a mezőgazdasági munka ritmusához igazodott; kivéve, amikor a proto-indusztrializáció szélsőséges vagy végső formáját elérve egész családokat foglalkoztatott teljes munkaidőben. Tehát a proto-indusztrializáción olyan ipart értünk, amely a vidék egészének nyújtott foglalkoztatást."

Itt kell megemlítenünk azt az általunk elkövetett szándékunkon kívül álló és sajnálatos mulasztást, ami a definíció dinamikus elemeit illette /Tilly/, és amelyeket Mendels korábban felsorakoztatott. Amit el kellett mondanunk, az volt, hogy a proto-indusztrializációt a következőképpen határoztuk meg: „a paraszti népesség egyre *növekvő* részesedése a piaci kézműves termelés-

ben... A proto-indusztrializáció alatt tehát egy olyan ipar *növekedését* értjük, amely a vidék egészének nyújtott foglalkoztatást."

Vagyis egy sor bonyolult rendszeren keresztül kapcsolódott a városi kézművesség és az összevont manufaktúrák eltérő formáihoz. Gyakran a városban teljesedett be a termelő átalakítás utolsó szakasza, amely a városban szétszórtan vagy műhelyekben koncentrálódva mérsékelt állótőke beruházást igényelt, és a dolgozó iparostól a legmagasabb szakismeretet kívánta meg. Szintén a város volt az a hely, ahol a falusi kézműves a termékei számára elhelyezési lehetőséget talált /Kaufsystem/ és ahol a kereskedő-manufaktúra tulajdonos székelt /Verlagsystem/. Nem szabad tehát elfelejtenünk, hogy a teljes kézműves szektort a városokban szervezték és fogták osssze.

Ez a korábbi meghatározásokhoz képest némi módosítást jelent, amely – talán véletlenül – alábecsülte, de legalább is nem emelte ki kellőképpen a városi szektor jelentős szerepét a proto-indusztrializáción belül. A proto-indusztrializációról készült korábbi írások kétségtelenül csaknem teljesen a vidéki szektorra szűkítették le vizsgálatuk és leírásaik látókörét.[37] Ez azt a benyomást kelthette, hogy az egyes körzetekben található városok teljes mértékben külsődleges, ha nem fölösleges szereplői voltak a proto-indusztrializáció folyamatának, ami pontosan olyan szélsőséges elgondolás lenne, mintha az ellenkezőjét állítanánk, vagyis a városok voltak a kizárólagos gyűjtőpontjai a regionális gazdaság dinamikus erőinek, amint azt a régi történészek tették. Egy nem régiben készült, Lombardia 17. századi gazdaságáról szóló tanulmány valóban azt állítja, hogy „Európában a korai kapitalizmus régebbi központjainak egyike sem /legyen az Antwerpen, Velence, Amszterdam, Genua, Bordeaux, vagy Firenze/ játszott vezető szerepet a modern iparosítás előmozdításában." A lombard városokban

„alig találjuk azokat a nyomokat, amelyeket a modern iparosodással kapcsolhatnánk össze, viszont olyanokat igen, amelyek homlokegyenest az ellenkező irányba mutatnak. Növekedésük és gyors sikerük mestermebereik és kereskedőik magasabb rendűségének volt köszönhető a még „barbár" Európához képest, és jelentős támogatást kapott a városoknak a hátországukkal szembeni megkülönböztetett helyzetétől... Sikerük koraérett volta hosszú távon önelégültséget táplált és túlzott támaszkodást a hagyományos technikákra és mintákra. A városok tehát nyilvánvalóan rosszul szolgáltak volna a nagyméretű iparosítás bölcsőjeként; távol álltak attól, hogy a modern gazdaság előörsei legyenek, a gyorsan lehanyatló múlt anakronikus relikviáinak kell

őket tekintenünk. A modern gazdaság előfutárainak megtalálásához a vidék az, ahová fordulnunk kell..."[38]

Sőt azt is tudjuk, hogy az európai városok demográfiai növekedése nem volt olyan gyors a 18. században, mint a környező vidéké, és természetesen a falusi ipar növekedése felülmúlta a városi üzemekét és manufaktúrákét. A város mégis a régió gazdasági struktúrájának lényegi eleme volt a proto-indusztrializáció során, talán az egész regionális építmény sarokkövének nevezhetjük. A város összefogta, sőt irányította a proto-indusztrializációt kereskedőivel és piacaival. A kiadási rendszer kereskedői a városból irányították a környéken szétszórt manufakturális tevékenységet. A városi piacra szállították a Kaufsystem független termelői az áruikat. A városban megy végbe a termelés leginkább szakismeret és tőkeigényes befejező fázisa, tehát az, amely gyakran a legnagyobb részesedéssel járul a termék értékéhez. A városokból hajózták ki a nagykereskedők a többi régió felé a javakat. A városokba áramlottak a környező területek kereskedő farmjainak élelmiszer fölöslegei, és a városi lakosság ezektől a fölöslegektől függött.[39]

Harmadszor, a proto-indusztrializáción értjük a kereskedelmi *mezőgazdasági többletet* termelők és a kis parcelláikon az önellátást elérni képtelen parasztok szövetségét. A mezőgazdasági önállók jövedelmét nem csupán a kézműves tevékenység emelte, hanem a nagyobb farmokon végzett szezonális bérmunka is, amikor itt az év egyes szakaszaiban kiegészítő munkaerőre volt szüksége. A proto-indusztrializációt tehát három elem egyidejű előfordulásaként definiálhatjuk egy régió keretein belül: falusi ipar, külső irányultság, és a falusi ipar összenövése a kereskedő mezőgazdaság regionális fejlődésével.

Ditz helyesen mutat rá arra, hogy ebben a bekezdésben eltérés tapasztalható a korábbi változatoktól, ahol a kereskedő mezőgazdasági többlettermelők és a kisparasztság szövetsége speciális földrajzi „régiókban" való térbeni elkülönülés formáját öltötte: „egyes régiók az ipar felé fordultak, míg mások kereskedő mezőgazdaságukat fejlesztették a szükséges feleslegek biztosítására."[40] /A későbbiekben Mendels a „zónák" kifejezést alkalmazta, pl.: „Az eltérő zónák egy régión belüli egymás mellé kerülése fenntartotta a bonyolult ökológiai egyensúlyt és ez minden oldalról hasznosnak bizonyult."[41]/ Ez a változtatása azonban nem volt véletlennek tekinthető. Azt célozta, hogy homogén régiók kerüljenek a proto-indusztrializáció kategóriájába, ahol minden egyes faluban a háziiparban foglalkoztatott parasztok és a nagyobb élelmiszerfelesleget előállító farmerek osztálya egyaránt megtalálható.

Ily módon definiálva, hogy mit is értenek proto-indusztrializáció alatt, Deyon és Mendels a következő hipotézis csoportot fejtette ki:

A fent leírt kombináció azokat a régiókat, amelyekben létrejött, előre hajtotta az ipari forradalom irányában, vagy legalább is elősegítette a gépesítés befogadását.

Először, a proto-indusztrializáció következményeként széttört a pre-indusztriális népességalakulás önszabályozó jellege, amely addig a népesség növekedési rátáját a fennmaradás helyi eszközeihez igazította. Ezt az igazítást vagy maguk a parasztok, vagy uraik és földbirtokosaik nyomása vagy a régmúlt öröksége vagy az öröklési szokások végezték el. Az önszabályozó /vagy homeosztatikus/ rendszer összetörése jelentős növekedést eredményezett a családok számában és a falvak méretében, mivel a farmok méretétől a továbbiakban már közvetlenül nem szabályozva kiegészítő kézműves jövedelmek járultak a mezőgazdasági létfenntartás helyi forrásaihoz. Lehetővé vált a farmok egyik nemzedékről a másikra történő szétosztása, különösen mivel a fölösleget termelő farmok kiegészítették az élelmiszer-tartalékokat.

Ugyanakkor azok a régiók, ahol a proto-indusztrializáció már teret nyert, viszonylag hamar találkoztak a szétszórt ipar jövedelmeinek a csökkenésével, mivel a szétszórtság egyre nagyobb gondot okozott a kereskedőknek a termékek begyűjtésében és a minőség ellenőrzésében. Ennek következtében a kereskedők némelyike hasznosnak találta, ha az üzemekben összevonja a rendelkezésére álló munkaerő legalább egy részét és ezután élvezi a munkaerő-megtakarító mechanikai újítások adta lehetőségek előnyeit.

Másodszor, az üzemek létesítéséhez és az új gépek bevezetéséhez szükséges tőke a proto-indusztrializáció előre haladtával helyben fölhalmozódott. Meggazdagodtak általa a kereskedők csakúgy mint a kereskedő farmerek és földbirtokosok, akik magas bérleti díjakat szedtek a kézművesek által lakott kis töredék telkekért. Egyszóval, a proto-indusztrializáció révén mind a kereskedő, mind a földtulajdonos osztály olyan új többlethez jutott, amelyből tőketartalékot hozhatott létre.

Harmadszor, a proto-indusztrializáció a kereskedők révén interregionális és nemzetközi kereskedelmével és piacaival hozzájárult a technikai tudás és tapasztalat felhalmozódásához. Olyan edzőtérré vált, ahol az első ipari vállalkozók felnevelkedhettek.

Negyedszer, a regionális kereskedő mezőgazdasági szektor fejlő-

dése a proto-indusztrializáció szakaszában felkészítette ezt a szektort arra a megnövekedett kínálatra, amelyet a következő szakaszt kísérő urbanizáció során nyújtania kellett, és mindezt jelentősebb árnövekedés nélkül tette.

Ezek voltak azok a fontosabb mechanizmusok, amelyek nyilvánvalóan elősegítették a proto-indusztrializációból a modern iparosítás szakaszába való átmenetet. Ugyanakkor az egyes körzetek proto-indusztrializációja gyakran holtvágánynak bizonyult, vagy éppen a körzet dezindusztrializációjához vezetett.

* * *

A körlevelünkre válaszul beérkezett 46 anyag szerzőinek és címeinek listája a Mellékletben található. Ezek az anyagok lehetőséget adnak arra, hogy egy régen megfogalmazott hipotézist összevessünk az új, egymástól független empirikus adatokkal. Előadásunk nem is tesz kísérletet arra, hogy a dolgozatokban talált legfontosabb tényeket és véleményeket bemutassa. Természetesen nem valamiféle megállapodott egységes formátumban készültek és így az összes hozzászólás elolvasása után kialakult kép alapján kell osztályoznunk a tartalmukat.

A kommentárok első csoportja magával az alap definícióval foglalkozott. Bár több esetben – beleértve Koreát, Tajvant /Ho/ és Nyugat-Afrikát /M. Johnson/ – megerősítették a háziipar szezonális jellegét, Saito Japánban azt figyelte meg, hogy a falusi textilipar munkamegosztása elsősorban nem évszakonként, hanem nemenként alakult. A falusi textilipari mellékfoglalkozás női munka volt. Normandiában ugyancsak a nőket érintette elsősorban a textilkereskedelem és ipar ingadozása, míg a férfiak főként a mezőgazdaságban dolgoztak. /Gullickson/

Clarkson és Collins azt kifogásolja, hogy a proto-indusztrializáció definíciója nem hagy teret az olyan típusú közösségnek, amely mint pl. Lisburn esete is mutatja, elsősorban a háziiparral volt elkötelezett – gyakran más tevékenységekkel összekapcsolódva –, és mégis város volt. Észre kell azonban vennünk, hogy megfigyelésük egy 1821-es felmérésre támaszkodik, tehát több évvel a gyáripari rendszernek a városban történt első megvalósulása utáni időkre, azaz szigorúan véve olyan időpontra, amikor a proto-indusztrializáció szakasza már lezárult. Emellett, mint csaknem mindenhol, a manufakturális szervezet hagyományos formái itt is megmaradtak és a továbbiakban még hosszú ideig együtt léteztek az új formákkal. Kriedte a kérdés

összetettségét és dialektikáját vitatja. Medick és Enciso azt a tényt hozza fel, hogy a falusi ipar nem volt mindig szabad a céhektől és a korporációktól, ami jelzi, hogy a munkaerőmegtakarítást tekintve a falusi ipar előnye a városival szemben nem volt minden esetben olyan nyilvánvaló, mint azt hagyományosan hinnénk.

A városi ipar jelentőségének kérdése is előjön a periodizációval és a proto-indusztrializáció, valamint az ipari növekedés korai szakaszai közötti időrendi megkülönböztetéssel kapcsolatosan. Gutmann szerint az iparosítás folyamatának igen hosszú szakaszát jelentheti a proto-indusztrializáció, mivel az ipar elfalusiasodása a kereskedőknek és a manufaktúratulajdonosoknak az ésszerű válasza volt a 17. század gazdasági válsága által rájuk mért veszteségekre. Némileg egyetértve Hohenberg azt mondja, hogy a városi és a falusi ipar hosszú ciklusokban váltakozott, ahogyan a reálbérek ingadozásának előnyei az egyiktől a másikhoz szálltak. Mendels benyújtott anyagában lényegében elfogadja ezt az elemzési módot, amikor a flandiria proto-indusztrializáció kezdete azonosításának új magyarázatában a bérek, a gabonaárak, a vászonárak, a bérleti díjak és a földárak relatív változásaira összpontosít. Von Stromer és Cariacono igen hosszú időtávlatban vizsgálja a textiliipart és bizonyos regionális központoknak az évszázadokon keresztüli fennmaradását figyelik meg. Schultz összekapcsolja a proto-indusztrializációt és a falusi mesterségeket. Véleménye szerint az ilyen szakmák növekedése a helyi piacokon /hentesek, pékek, gyertyaöntők/ előkészítette az utat a proto-indusztrializáció számára. Diedericks kimutatja, hogy a Hollandiában található virágzó, de teljesen mezőgazdasági közösségek támogatták a különböző szakmák egész sorának létét a helyi farmerek igényeinek kielégítésére.

Perlin a proto-indusztrializációt szélesebb térbe akarja helyezni. Véleménye szerint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet tanulmányozásának megfelelő elemzési egysége a világgazdaság, és a proto-kapitalizmus fogalmát kellene használnunk, egy olyan terminust, amelytől azt reméli, hogy elősegíti majd az indiai pre-koloniális fejlődés megértését korai piacgazdaságával együtt.

A proto-indusztrializáció kezdeteinek kérdése jön elő a háziipar növekedését elősegítő társadalmi és demográfiai körülményekkel kapcsolatosan is. Saito az európainál általában sokkal erősebb demográfiai nyomást tekinti fontos magyarázatnak, amit egy 1881-es adatbázisra támaszkodó keresztmetszet-elemzéssel igazol. Ditz annak ellenére, hogy megfigyeli a népsűrűség sokkal alacsonyabb voltát az Egyesült Államokban mint Európában, mégis kimutatja a 18. század végén a népesség számának növekedéséből adó-

dóan a felszántható földre nehezedő bizonyos nyomás nyilvánvalóságát, oly annyira, hogy itt a háziipar a kivándorlás alternatívájaként jelentkezett. Chao szerint Kínában a pamutfonás és -szövés a 15. században kezdett elterjedni, azzal egyidejűleg, hogy a népesség növekedfése földhiányt okozott. A még ősibb kínai selyemiparnak volt egy városi manufakturális ága, nagy üzemekkel és gyárakkal és egy falusi családi üzemekre alapozott összetevője. A verseny megszüntette az előbbit, az utóbbinak azonban nagyobb volt az átvészelő ereje. Mind a selyem, mind a pamut esetében a népesség növekedése az, ami a családi munka határtermékének szintjét a bérmunkáé alá vitte. A bérmunkának legalább az önfenntartáshoz elegendő bért biztosítania kell, ami így egyúttal határt szab a határterméknek is. A családi munka határtermékénél nincs ilyen plafon, mivel a családtagokat nem felveszik és elbocsátják, a munkaerőkínálat adott, meghatározza a család nagysága és kormegoszlása.

Mendels eredetileg úgy vélte, hogy a népességnyomás volt a falusi ipar növekedésének legfőbb oka Flandriában. Vandenbroeke ugyanakkor kimutatja, hogy az 1700–1750 közötti időszak a szövőknek és a bérmunkásoknak nagyon magas reálbéreket jelentett. Ekkor ugyanis a reálbérek olyan magas szinten voltak, amit a késő középkor óta nem értek el Flandriában. Mindez homlokegyenest ellenkezik azzal a nézettel, mely szerint a flamand ipar „a szegénység édes leánya" lett volna. Mendels azonban továbbra is kitart amellett, hogy a flamand szövők a falusi társadalmi skála alján vagy annak közelében helyezkedtek el, elismerve, hogy az egész skála feljebb emelkedett a jövedelmek emelkedése következtében ebben az időszakban. Mendels szerint az emelkedő reálbérek nyomást gyakoroltak a kereskedők profitjára, akik úgy próbálták meg visszanyerni a veszteségeiket, hogy a munkát az olcsóbb falusi munkaerőnek adták ki.

M. Johnson szerint Dél-Afrikában a falusi ipar nem egyszerűen munkaigényes volt, hanem gyakorlatilag csak munkaerőt igényelt, tőkét nem ruháztak be. Mills úgy találta, hogy Leicestershire-ben a kötők minden bizonnyal az egyszerű bérmunkások társadalmi-gazdasági szintje fölött álltak. Legalábbis a proto-indusztrializáció első szakaszában, amit 1650–1750 közé tesz. A saját rámákkal és szerszámokkal rendelkező harisnyakötők önálló vállalkozók voltak, messze a létfenntartáshoz szükségesnél magasabb jövedelmekkel. A kötőkeret azonban mind bonyolultságát, mind árát tekintve a falusi textilmunkások által használt gépek felső régiójába tartozott. Ugyanakkor az 1750–1850 közötti időszakban a harisnyakötők státusza rohamosan csökkent, ahogy a harisnyakereskedőktől függő egész munkaidőben dol-

gozó kötőkké váltak. Más szóval a Kaufsystemből a Verlagsystembe való átmenetet az elproletarizálódás és az elszegényedés kísérte. Deboutte megfigyelte, hogy Liège körzetében a fegyver- és fémkereskedelmet házi manufaktúrák végezték, amelyek tagjai messze az egyszerű proletariátus fölött érezték magukat. Hudson kimutatja, hogy a gyapjúszövők gazdagsága és státusza attól függött, hogy saját szerszámokkal rendelkező földtulajdonosok-e, csakúgy mint a Kaufsystemben szervezett gyapjúszektor esetén, vagy pedig egy kiadótól függtek, mint Yorkshire ugyanezen régiójának kamgárn-manufaktúrái. Schlumbohm Osnabrück környékéről azt írja, hogy minél több földje volt egy parasztnak, annál több vásznat adott el /bár azt nem tudja meghatározni, hogy valójában mennyi vásznat termeltek a paraszt bérlői/, míg Bielefeldben a legtöbb földdel rendelkező parasztoknak nem volt szövőszéke, a némi földdel rendelkező parasztoknak ugyanakkor több szövőszékük volt, mint a földteleneknek. Itt megtalálhatók voltak a földnélküli bérszövők is!

A régió általános társadalmi szervezete és mezőgazdasági struktúrája kimutathatóan fontos tényező a háziipar elhelyezkedésének magyarázatában, lényeges előmozdítója a háziipar növekedésének és a mezőgazdaság modernizálásának /vagy lemaradásának/. Mills hangsúlyozza, hogy a nyílt falvakban, ahol az urasági vagy földesúri felügyelet gyengébb volt, kedvező feltételek alakultak ki az ipar növekedésére. Véleménye szerint a szigorú felügyelet alatt álló zárt falvak viszont egyre inkább háttérbe szorították az ipart. Badia azokat az akadályokat elemzi, amelyeket a „foro" okozott a Galíciai falusi társadalmak számára. Fredenberger kimutatja, hogy az „elő-gyárakat /protofactories/ legalábbis támogathatta a hagyományos nemesi osztály; Rudolp szerint pedig a jobbágyságot könnyen tekinthetjük az ipart előmozdító társadalmi és mezőgazdasági rendszer egyik típusának, mivel az állandó munkaerőt biztosította. A felszerelés részeként a földesúr érdekében állt, hogy mindig és minden időszakban hasznosítsa, még a holt szezonban sem hagyva nyugodni. Egy olyan erősen szezonális mezőgazdaság esetében, mint pl. az orosz, a földesúr számára kézenfekvő eszköz volt a háziipar a nem szabad munkaerő lekötésére és termelékenyen tartására a hosszú tél folyamán. Chao szerint nem a jobbágyság, hanem a nagyon erős családi szervezet tette a munkaerő árát állandóvá Kínában, még azután is, hogy a népesedési nyomás a határtermelékenységet leszorította. Ho elméleti modellje két egymással kölcsönhatásban levő régiót foglal magába, az egyik intézményesen szabályozza a népességet, a másik nem.

Mager megfigyelte, hogy az ipar növekedése olykor a bekerítések következménye volt, mikoris a közös földek magánföldekké váltak. Ugyanígy

a paraszti ipar növekedése Bulgáriában /Palairet/ közvetlenül kapcsolatba hozható és jellemezhető az oszmán urak kisajátításai által kialakult földhiánnyal. Amikor az őslakókat korlátozták a gazdagabb földek megművelésében, visszavonultak a hegyek közé és az ipar révén kezdtek jövedelmeket szerezni. Amikor az oszmán uralom fokozatosan visszaszorult és a föld visszakerült, az ipari termelés is visszaesett. Nyilvánvaló, hogy az alacsony föld/munkaerő hányad az ipari mellékkereset kutatásának egyik mozgatórugója volt, de az alacsony, vagy csökkenő hányad okai változók és nem tartoznak szorosan vett témánkhoz: a hatások alapvetően azonosak voltak, függetlenül attól, hogy a földhiány a tilalmak vagy az eltulajdonítások révén intézményesen alakult-e ki, vagy pedig, a népesség saját demográfiai reprodukciójának magas aránya következményeként.

A proto-indusztrializáció demográfiai és társadalmi következménye talán a proto-indusztrializáció forgatókönyvének legváratlanabb és legizgatóbb aspektusa. Az eredeti modell szerint a népesség növekedése volt az elszegényedés legfőbb oka és a parasztok úgy gondoltak az iparra, mint szegénységük enyhítésének eszközére. A szegénység a proto-indusztrializáció révén mégsem tűnt el, sőt megvolt az a szerencsétlen visszahatása, hogy az öreg önigazgató népesedési rendszer széttörése útján fokozta a szegénységet. Ez elsősorban a házasságok révén valósult meg, mivel ezeket előmozdította az iparból származó készpénzjövedelmek reménye. Vandenbroeke olyan belga adatokat hoz fel, amelyek ellentmondani látszanak a modellnek, kimutatva, hogy a proto-indusztrializáció folyamán a házasodási életkor nem csökkent. Mendels kimutatja, hogy a házasodások sokkal figyelmesebb vizsgálata ebben a kérdésben a modell alátámasztását eredményezi. Vandenbroeke csakúgy, mint Servais, tagadja az elszegényedés tényét kelet-Belgiumban. Mind a ketten a paraszti jövedelmek kiegészítési formáját látják a falusi iparban, és a földhözjutás, sőt még egy magasabb életszínvonal elérésének lehetőségét is. Ugyanakkor Mendels a földárakat, a földbérleteket, a jelzálogterheket, a kamatlábakat és az élelmiszer, valamint a vászon árakat használja fel annak bemutatására, hogy e változók relatív fejlődése teljesen egybevág azzal a hipotézissel, hogy a flamand gazdaság növekvő összipari és mezőgazdasági termelését a proto-indusztrializáció folyamán a földesurak és a kereskedő manufaktúrák tulajdonosai fölözték le. Valójában Servais is egyetért azzal, hogy a jelzálog fizetések oly magasak voltak, hogy a tulajdon haszonélvezeti jogából származó jövedelem csaknem egészét, ha nem egészét elvitték. Sőt Vandenbroeke adatai 1750, illetve már 1725 után visszaesést mutatnak a reálbérekben, csakúgy, mint az egy főre jutó termelésben.

Pays de Caux-ban /Normandia/, ahol – mint fentebb említettük – az otthoni ipari termelést a nők végezték, Gullickson szerint a népességnövekedés nagy részét a vándorlás magyarázta. A textilmunkások házasodási átlagéletkora magas maradt. A legkorábban házasságra lépő nők a gazdag parasztok lányai voltak. Amikor a házi fonást helyettesíteni kezdték a géppel készült fonallal, a házasodási kedv visszaesett, ennek azonban csak igen enyhe demográfiai hatása volt, és Gullickson szerint annak volt köszönhető, hogy a háziipar alapvetően női tevékenység volt. „A hatást letompította a férfi foglalkoztatás stabilitása." Saito-nak a japán termelésről végzett kutatásai azt eredményezik, hogy a nemek közötti munkamegosztásnak a jelentősége számos igen érdekes módon megerősíthető egy olyan átmeneti változóként, amely módosítja az ipar hatását a családalapításra. Japánban a proto-indusztrializáció – bármilyen alaposan vizsgáljuk meg és azonosítjuk is –, nem vezetett a házasodási életkor csökkenéséhez, sőt inkább az ellenkezőjéhez, és amint azt korábban már említettük, a háziipar főként női munka volt. Ráadásul azt is hozzá kell ehhez tennünk, hogy a japán körülmények az európaiaktól abban is eltérnek, hogy a női házasodási életkor nagyon alacsony volt, míg a férfiak életkora első házasságukkor közeljárt az európai szinthez. A T. C. Smith által Nakahará-nak nevezett japán faluban a 18. században a férfiak első házasodásakor az átlag életkor 27, a nőknél 19,5 év volt.[42] A lányoknak nem volt hozományuk, és ez nagy különbséget jelent; a szülők nem ösztönözték őket arra, hogy türelmesen várjanak /kivéve, ha munkájuk a szülői házban értékessé tette őket/, és a vőlegényeknek semmi okuk nem volt arra, hogy idősebb nőket vegyenek el; nem úgy mint Európában, ahol az utóbbiak többet hozhattak a házasságba mint a fiatalok. De a japán asszonyok ezt a korai házasodási kort, amely hatalmas népességnövekedést okozhatott volna, termékenységi rátájuk csökkenésével ellensúlyozták, olyannyira, hogy a népesség a 18. században csaknem stagnált. Végül a japán családoknál dívott a gyermekgyilkosság és az örökbefogadás, az optimális családnagyság elérésének két módszereként. Úgy tűnik tehát, hogy a családi szervezet egész logikája, a családon belüli kapcsolatok, a házasság, a születés és a halál nem ugyanazt jelentették Japánban, mint Európában.[43] Saito eredményeinek más statisztikai mutatói is a mezőgazdasági vagy az ipari változásokra, vagy mindkettőre való alacsony demográfiai érzékenység benyomását keltik.

Nyugat-Afrikában M. Johnson nem fedez fel semmilyen demográfiai választ. Rámutat viszont, hogy mivel a világnak ezen régiójában a föld bőségesen állt rendelkezésre és nem jelentkezett népességnyomás, nem várhatunk európai típusú házasságmodellt, vagyis a proto-indusztrializáció nem zavar-

hatta meg a nemlétező önszabályozó mechanizmust. Végül Leboutte kimutatja, hogy Liège környékén a házasodási életkor, amely magasnak és állandónak tűnik végig a 18. és 19. századon keresztül, olyan adat, amely egybevág az ő mindenre kiterjedő polgárosodási következtetésével, minden esetre jobban, mint az ellenkezőjével, az elproletarializálódással. Wanre faluját kivéve sajnos Deboutte adatairól azt kell mondanunk, egy kicsit későiek jelen vizsgálódásunk céljaira. Java részük a modern iparosítás kezdetének időszakából való.

A proto-indusztrializációból a modern iparosításba való átmenet problémája nagyobb érdeklődést váltott ki a szekció résztvevőiből. Néhány elkészült hozzászólás ismeretében hasznosnak tűnik visszatekinteni a kérdés megfogalmazásának 1972-es változatához. A proto-indusztrializációt akkor úgy tekintettük,

> „mint a modern iparosítást megelőző és előkészítő első szakaszt... a második szakaszt az elő proto-indusztrializáció mozdította előre... az elő proto-indusztrializáció kövezte ki a modern iparosítás útját" és hogy „mindazonáltal egyes régiókban visszafejlődött az iparosítás... Így tehát nyilvánvaló, hogy míg a proto-indusztrializáció előkészítette a gyáripari fejlődést ott ahol ez utóbbi megvalósult, és kikövezte az utat számára, semmi sem volt azonban magától értetődő és automatikus az első szakaszból a másodikba való eljutás útján... Az első szakaszban a falusi ipar hasonló fejlődése tehát óriási különbségekhez is vezethet a második szakasz iparosítása méreteiben és ütemében... A természeti erőforrások megszerezhetősége, a lényeges új fűtő és nyersanyagok elhelyezkedése, és mindenekelőtt a társadalmi-politikai környezet határozták meg az átmenet sikerét az ipari forradalom által létrehozott feszültségek feltételei között a fejlett régiókban. A jövő /gyár/ iparosításának menetét alapvetően meghatározta a „tőkefelhalmozás nagysága csakúgy, mint az a politikai és társadalmi színtér, ahol az végbement, valamint az, hogy kinek a kezébe került ez a tőke.[44]

Azóta Peter Kriedte kimutatta annak a lehetőségét, hogy a proto-indusztrializáció valójában visszatarthatta a jövő gyáripari fejlődését, hogy életképessége késleltethette a gyáripari rendszer kialakulását.[45] Kang Chao még pontosabban mutat rá arra, hogy a családi alapokon működő háziipar hagyományának a megléte csupán visszatartotta és lelassította a gyárak megjelenését Kínában, hatékonyan küzdve ellenük. Azzal érvel, hogy a hagyományos háziszektor versenyképessége a legutóbbi elemzések szerint a népességnyomás következménye volt, azaz a családi farmok felszívták a felesleges

munkaerőt. Lyons szerint a gyáripari szektor növekedését Lancashire-ben alig befolyásolta a kézműves szektor. „Tehát azt mondhatjuk, hogy bizonyos körülmények fennállása mellett az előipar /proto-industry/ hozzájárult a gyáripar növekedéséhez, máshol versenyt támasztott neki és a brit gyapotszövők esetében pedig egyik sem volt igaz." Perlin szerint, „ha alaposan megnézzük Európa és Ázsia azon régióinak fejlődését övező történelmi körülményeket, ahol a proto-indusztrializáció már végbement, arra a lényeges következtetésre juthatunk, hogy a stagnálás valóban a legtöbbjüket sújtotta, és hogy a termelés proto-indusztriális formáinak esetleges elhelyezkedése egyáltalán nem határozta meg előre az ipari kapitalizmus felbukkanását... Az előipar körzetei általában stagnálásra ítéltettek... /a proto-indusztrializáció/ átvivő szerepét inkább a felhalmozás és az újraberuházás előmozdítójaként kell látnunk másutt." Vandenbroeke a 18. századi flandriai tőkefelhalmozást úgy tekinti, mint ami a vallon területek iparosításához vezetett, de úgy érezzük, hogy alábecsüli az ipari forradalom jelentőségét Gentben és Kortrigban. Ezek ekkor váltak fontos gyapotvárosokká, csakúgy, mint a határ másik oldalán Lille, Roubaix és Tourcoing fontos textilvárosokká, a belga Flandriától vonva el a munkaerő egy részét.[46] Dewerpe és Bythell a tőke és a munka folytonosságát hangsúlyozza a proto-indusztrializáció és a modern iparosítás között.

Ahhoz, hogy ebben a kérdésben levonhassuk a következtetést, az lenne a megfelelő alap, ha a proto-indusztrializáció meghatározásának hármas ismérvét alkalmaznánk és igazolnánk, hogy vajon helyes-e az a megállapítás, mely szerint a proto-indusztrializáció „elősegítette a modern iparosítás felé haladást", legalábbis abban a korlátozott értelemben, hogy a kettő között térbeli korrelációt mutathatunk ki. Az ipari forradalmat úgy határozták meg, mint a gyáriparosítás kezdetét, ami azt a pillanatot jelentette, amikor az első gépesített gyár megkezdte működését a régióban. A résztvevők által felhozott adatok vizsgálatára egy pszeudo-statisztikai tesztet használhatunk. A hipotézist alátámasztják azok az esetek, amelyekben 1. a proto-indusztrializációt követte az ipari forradalom, vagy ahol 2. a proto-indusztrializáció hiányát a meglevő ipar leépülése követte. Másrészt viszont cáfolják az olyan esetek, amelyekben 1. a proto-indusztrializációt nem követte ipari forradalom, vagy 2. az ipari forradalmat nem előzte meg a proto-indusztrializáció szakasza.

A hipotézisnek úgy látszik ellentmond a dán vászongyártás /Oxenbøll/ és a japán pamutipar esete /Saito/, ahol végbement a gépi iparosítás, de az ország egy távoli vidékén, valamint a Nishikawa által vizsgált régiókban, ahol jelentős időbeli elcsúszás volt a két szakasz között, a kapcsolat közöttük leg-

alább is megkérdőjelezhető. A hipotézis mellett szól Bologna esete /Poni/, ahol az előre megmondottaknak megfelelően a városi selyemipar tiszavirág-életűnek bizonyult, és ugyanez mutatkozik igaznak Norrköping esetében is /Schön/. A hipotézis alátámasztását – egyaránt megtalálhatjuk Kasztíliában /Enciso/, Galíciában /Badia/, több más spanyol tartományban, az észak-svéd pamutiparban /Schön/ és Keyder leírásában a Török Birodalom helyzetéről. Ezekben az esetekben a háziipar nem alakította ki a proto-indusztrializációt, vagy azért, mert csak helyi piacok voltak, vagy mert a mezőgazdasági szektor nem korszerűsödött vele együtt. Tehát mint azt előre jeleztük, a proto-indusztrializáció hiánya nem vezetett semmiféle ipari forradalomhoz. Pozitív tényeket az elmélethez Hollandia esetében találhatunk /Diedericks/, ahol korszerűsödött és virágzott a mezőgazdasági szektor, de nem volt semmiféle a külső piacokra termelő háziipar, semmiféle proto-indusztrializáció.

Végül a hipotézist igazoló tények ott is kimutathatók, ahol a proto-indusztrializáció a meghatározásnak megfelelően végbement és ezt követte az ipari forradalom. Ilyen Padrón /Badia/, Verviers körzete /Gutmann/, Liège /Leboutte/ és Flandira helyzete, mely anélkül, hogy Vandenbroeke-t meg akarnám bántani, – az 1845–50-es szörnyű válság ellenére sem helyezhető a de-indusztrializáció kategóriájába; Yorkshire nyugati járásában /Hudson/, ahol mind a gyapjú, mind a kamgárn szektor valójában gépesített volt, a gyapjúkötő ipar Jütlandban /Oxenbøll/, a japán selyemipar /Saito/; az észak-olasz ipari háromszög /Dewerpe/; a Pays de Caux, Rouen gyáraival /Gullickson/; az Egyesült Államok észak-keleti része /Ditz/. A belfasti textilipar a lenvászon és a pamut közötti teljes eltolódás ellenére /Sandel/; Ravensberg /Mager/, és Lancashire /Lyons/.

Meg kell mondanunk, hogy az itt az ipari forradalmon keresztülmentnek besorolt esetek egy részénél – amelyek ennek következtében beléptek a második szakaszba –, később súlyos nehézségek, sőt hanyatlás is jelentkezhetett. Valójában a proto-indusztrializáció hipotézise sohasem szándékozott megmagyarázni vagy megjósolni a modern iparosításnak az egész röppályáját, amelyet az egyes régiók a második szintre kerüléssel felvettek. Mint azt már korábban meghatároztuk, „nagy különbségek lehetnek a második szakasz iparosításának kiterjedése és üteme tekintetében”,[47] nem csupán a tüzelő és nyersanyagok, a szállítási szolgáltatások sajátos rendelkezésre állása, vagy a társadalmi és politikai környezet – amely a saját autonóm és meghatározó fejlődésén mehet keresztül /C. Johnson/ – miatt, de azért is, mert a gépesítés megkezdődésével egy egészen új gazdasági struktúra kezd működni. Ennél a pontnál egy új modellre van szükség a város-falu kölcsönhatásai-

nak és a változásnak vizsgálatára. Először is azokon a területeken, ahol például az állótőke nagyon fontos, ha nem irányító szerepet hivatott játszani.[48] A beküldött anyagok által felhozott adatok között csupán három olyan eset volt, ahol az elmélet által meghatározott tér- és időbeli folytonosság ellentmond a tényeknek. Az esetek túlnyomó többsége ebben a kérdésben alátámasztja az elméletet.

A de-indusztrializáció központi témáját képezi azon országok gazdaságtörténet-írásának, amelyek tapasztalták már a külföldi gyarmatosítás korszakát, különösen India, Észak-Afrika, és a Közel-Kelet, olyannyira, hogy a proto-indusztrializáció elméletéből kiinduló európai gazdaságtörténet szemlélete kezdte csökkenteni azt a tátongó szakadékot, amely a különböző régiók történészeit korábban elválasztotta egymástól, és megkezdődött a párbeszéd. Vizsgálhatjuk-e az 1700 vagy az 1800 körüli indiai falusi gazdaságot ugyanazon kategóriák felhasználásával, melyeket Nyugat-Európában alkalmaztunk? Egy nem régiben megjelent tankönyvében, Maurice Garden ki meri mondani, hogy „egy Európa centrikus szemlélet azt is mondathatja velünk, hogy a Gangesz völgyének egyes körzetei az európai Flandriára emlékeztetnek bennünket."[49] Mindez nyilvánvalóan egy olyan történetírói hagyomány megváltozása, amely abból a feltételezésből indult ki, hogy:

> „nagy a száma azoknak az embereknek, akik olyan családi gazdaságokban vannak alkalmazva, amelyekben az ipari és a paraszti tevékenység összefonódik a fejletlenség és a hagyomány jeleként...ahol számos textilkészítő található, akiket úgy kezelnek, mintha a változás egyedi eseteinek példái volnának a szubkontinensen belül, pedig nem kellene úgy tekintenünk rájuk, mint akiknek a fejlődésben nagy jelentőségük van...
>
> Az érdeklődés megmaradt a munkamegosztás kiterjedtségének kérdésénél... A proto-indusztrializáció koncepciójának alkalmazása az indiai történetírás összefüggéseire a vitát teljesen új terepre vezeti, mivel azokat a kérdéseket is föltéteti, amelyek arra vonatkoznak, hogy milyen mértékben voltak megtalálhatók az indiai termelésben a gyarmati uralmat megelőzően a kapitalisztikus viszonyok... Ez azt jelenti, hogy Indiát már a 17.–18. században felhelyezhetjük a fejlődő világkapitalizmus térképére... Ez viszont felveti azt a kérdést, igaz-e, hogy a kapitalizmus eredetét csupán Európában kell keresnünk... A „harmadik világban" menthetetlenül forradalmi kihatásai vannak a proto-indusztrializációnak, amely a gyarmatosítást megelőző élet jellegét illetően képes felforgatni az egész történetírási és episztemológiai hagyományt. /Perlin/"

A Gangesz völgyében mintegy 40.000 négyzetmérföldnyi területen, az 1800-as Kelet-Flandriához hasonló népsűrűségű lakosságból a felnőttek 10 %-a szőtt és a nők fele font.[50] Az indiai selyem- és pamutipar termelését az egész világba exportálták.[51] Az 1830-as években az európai textiliák tették ki a szenegambiai import 25 %-át, az indiai textiliák viszont 40 %-ra rúgtak.[52] A 16. század elején a nagy ázsiai civilizációk megelőzték Európát technikailag és gazdaságilag. Két évszázaddal később a ma harmadik világnak nevezett országok többségének gazdasági fejlettségi szintje még közel állt, néha megelőzte az európait, – mint Paul Bairoch kimutatta.[53]

Lucette Valensi összehasonlítja a tunéziai *shashiya* /kötő/ manufaktúra struktúráját és szervezetét a proto-indusztrializáció európai modelljével. Ez városi alapú exportipar volt, amely ugyanakkor kiterjedt falusi kiadási hálózatot foglalt magába. Ezen ipar magávalragadó méreteit és szemmel látható dinamizmusát hangsúlyozva is át kell gondolnia a hanyatlás általa belső körülményekre visszavezethető okait is: a falusi népesség elmaradottságát és önellátását, hogy a gyenge központi kormányzat eltűrte a bizonytalanságot és a jogtalanságot, és a manufakturális szektort uraló és ellenőrző kereskedők konzervativizmusát.[54] Elemzése nem esik egybe Keyderével, aki az „ázsiai termelési mód" gondolatában találja meg a kapitalista gazdasági növekedéssel nem összeegyeztethető egész társadalmi-gazdasági struktúra megfelelő jellemzését.

Kína a 19. század folyamán nem került teljes gyarmati függésbe. A kínai kézművesipar nem tapasztalhatta azt a de-indusztrializációt, amelyen India keresztül ment. A kínai ipartörténészek azt a kérdést teszik fel: miért fejlődött a gyáripari rendszer olyan lassan és miért maradt fenn olyan sokáig a kézműves szektor. Kang Chao az ázsiai termelési módot nem találja alkalmazhatónak Kínára. A gyári iparosítás útját keresztezte a növekvő népsűrűség, amely nagyon magas szintet elérve az igen erős családi érzéssel együtt visszatartotta a háztartásokat attól, hogy útjára bocsássák a fölösleges munkaerőt; nem törődve azzal, hogy mennyire csökkent a határtermelékenységük, visszatartották azt a munkaerőpiactól. A népességnyomás nem hogy elősegítette volna a modern ipar növekedését a korlátlan munkaerőkínálat biztosításával, de inkább a Chayanov-féle önkizsákmányoláshoz, a „termelés háziipari módjához" tartozó problémához vezetett, ahol a mezőgazdasági munka határterméke a máshol megkereshető bérek alá esik, ha az emberek nem akarnak vagy nem képesek elmozdulni a családi háztartásból.[55] Chao feltételezi, hogy a túlnépesedés „a családi ipar munkaerejének ára nem lesz olcsóbb, mint bármely alternatív termelő intézményé. A kézműves üze-

mek fejlődnek és esetleg kikövezik az iparosítás útját," mivel a „kézműves üzemek általában dinamikusnak nevezhetők abban az értelemben, hogy megvan bennük az új technológia megszületésének a lehetősége." /Chao/ Ezzel éppen ellenkezőleg, a japán *ie* /háztartás/ – a szabad mozgással, az örökbefogadásokkal, a számtalan szolgával – sokkal kevesebb teret enged a rokoni csoportoknak. Ez magyarázza vajon, hogy az ipari mellékfoglalkoztatás korábbi növekedése Japánban nem működött ugyanúgy, mint Kínában, ahol a koncentrált ipar növekedésének megtörője volt, jól lehet más részről Japán ugyanúgy szenvedett a népességnyomás tüneteitől? Kisebb súlyt helyezve a rokoni kapcsolatokra, mint akár Angliában, akár Amerikában, és nem vesztve szem elől azt a mondást, hogy „az embernek fontosabbak a szomszédai mint a rokonai",[56] a japán hagyományos társadalom nem volt hajlandó befogadni fölösleges ivadékait, és ennek következményeképpen a piaci erők az érzelmi kötöttségek korlátai nélkül szabadon működhettek. Ezek után már nem meglepő, hogy a Chōshū *han*-ban „a munkaerő egy napra eső határtermelékenysége /az 1840-es években/ megközelítőleg megegyezett a nem mezőgazdasági munka napi pénzbérével, legalább is a Mitajiri térség sólepárlóiban. Mindez azt sugallja, hogy ebben a térségben a kompetitiv bér vagy jövedelem létezett a mezőgazdasági önellátás és a nem mezőgazdasági mellékfoglalkozás között".[57] Ho absztrakt modellje Chao álláspontját követi, az ipari termékek házi termelése az „első gyárak" megjelenése után is életképes maradt, mert a kézműves termékeket előállító farmháztartások tagjait „a valóságban támogatták a mezőgazdasági termékek termelői". Másrészt Ho is beépíti a modelljébe annak a lehetőségét, hogy a családi szolidaritás segíthette a centralizált ipar növekedését. Ez történne akkor, ha a falusi háztartás előállítaná az egy főre eső családi farm jövedelem és a /feltételezetten/ alacsonyabb gyári bérek közötti különbséget azzal, hogy támogatást ad a háztartásból kilépőknek.

Koreára és Tajvanra széles körben úgy tekintettek, mint olyan országok példáira, amelyek a tőkeigényes és munkaerőmegtakarító technológiákat kezdetben elkerülő típusú növekedésnek és iparosításnak köszönhetően, bebizonyították, hogy a gyors gazdasági növekedés nem összeegyeztethető a szegények viszonylagos arányának megemelkedésével. Empirikus munkájában Ho tényeket vonultat fel erről a két országról. Bemutatja a falusi kisipar folyamatos fontosságát a két ország iparosításában. Az ipari termelés falusi hányada 1956-tól 1966-ig Tajvanon még növekedett is. A szóban forgó kisipar azonban nem csak mellékes tevékenységeket foglalt magába, azaz részidejü háztartási mellékfoglalkoztatást, – hanem falusi gyári kistermelést és

kézműves munkát is a helyi piac számára. Napjainkra már leesett a falusi ipar hosszú távú trendvonala Koreában és Tajvanon is, az azonban kétségtelennek tűnik, hogy ez az ipar hasznosan hozzájárult mindkét országban a gazdaság fejlődéséhez.

* * *

A proto-indusztrializáció körül folyó vita kiváló illusztrációját adja egy régi, a szavak használatára vonatkozó problémának. A holland történész, Huizinga ezt egyszer „terminológiai inflációnak" nevezte. Ez egy nagyon hétköznapinak tűnő jelenség: amikor is egy új kifejezést megalkotnak, az egy tisztán körülírt jelenséget jelöl. A későbbiek során viszont a kifejezés használata kiterjed. Specifikusságával a kifejezés veszít értékéből. Ugyanígy a proto-indusztrializáció elmélete is gondos meghatározásokból és sajátos hipotézisekből áll. Ezeket előzetesen ismertettük. Tisztáztuk, hogy a proto-indusztrializáció nem egyenértékű a falusi háziipar meglétével /vagy növekedésével/. Ha az lenne, nem volna szükségünk új szóra, és az egyensúlyt felborító hatásáról, valamint a modern iparosítással alkotott folytonosságáról szóló hipotézist fél kézzel el lehetne söpörni.

Bár ez a probléma vitánkat sokkal zavarosabbá és bonyolultabbá tette, szerencsére arról számolhatunk be, hogy a vita új megvilágítást tett lehetővé az összehasonlító regionális történelem közös művelésének köszönhetően, amit az alcímünk: „Elmélet és valóság" kihívására válaszoló 46 anyag segített elő. A hozzászólások megengedték, hogy hipotézisünket olyan tényekkel vessük össze, amelyek annak megfogalmazása idején nem voltak hozzáférhetők és amelyek az elmélet újabb átgondolásának időszerűségét sugallják.

1. Az első a vitából eredő módosítás a proto-indusztrializáció kezdőpontjának kérdését érinti. Ez a kérdés, amelyet korábban nem kezeltünk kielégítő módon, megválaszolható a proto-indusztrializációnak a szélesebb időhorizontba helyezésével. Európában az 1650–1750 közötti időszakot a trendek egy összetett együttesének az elfordulása jelezte. A különböző régiók egymás után léptek a demográfiai csökkenés, a súlyos járványok és a fennmaradási válságok, a zuhanó gabonaárak és az emelkedő reálbérek korszakába. Az eltérő és egymást metsző trendvonalak okainak és következményeinek pontosabb magyarázatát kellene megfogalmazni az egyes régiókra, hogy megmagyarázzuk és azonosítsuk a proto-indusztrializáció nekilendülésének körülbelüli dátumát. Ezt Mendels Flandria esetében elvégezte, de kockázatos vállalkozás lenne azt feltételezni, hogy ugyanezek a gazdasági és népesedési erők ugyanabba az irányba hatottak a többi régióban is. A „17.

századi válság" körüli ellentmondásoktól ösztönzött történészek által összegyűjtött kvantitatív adatok hatalmas mennyisége viszont minden bizonnyal lehetőséget nyújt az analóg elemzések elvégzésére másutt is és a gyümölcsöző összehasonlításokra.[58] Ami a flamand helyzetet illeti, Vandenbroeke-t követve mi is úgy véljük, hogy a proto-indusztrializáció a nagyon magas és emelkedő reálbérek idején vette kezdetét. Bár a falusi bérek is emelkedtek, az ezen fejlődés által a városi iparra nehezedő profitnyomás elősegítette az olcsóbb munkaerő utáni kereslet kialakulását azokban az ipari szektorokban, amelyekben a munkaerő költsége tette ki az összköltség legnagyobb hányadát. Az olcsóbb munkaerőt a régi városi ipari központokat övező vidékeken találhatták meg.

2. A vita lezárásaként számos adat mutatja, hogy a falusi iparban való foglalkoztatás lehetőségére válaszoló „átlagos" háztartás – ha ilyen átlag egyáltalában felfedezhető – alacsonyan helyezkedne el a társadalmi és gazdasági skálán. Mindazonáltal az elküldött tanulmányok azt mutatják, hogy a feltételezett átlag körül jelentős eltérések találhatók. Bemutatják a textilipar, különösen a vászonszövés tapasztalataiból való extrapolálás veszélyeit az összes többi falusi iparra és dolgozóra. Úgy tűnik, hogy a háziiparban alkalmazottak státusza a teljesen önellátó parasztoké alatt, és a vagyontalan bérmunkásoké felett volt. Az elszegényedés jelensége nem épült be strukturálisan a háziiparba. Inkább a konjunkturális nehézségek, vagy az ipari forradalom után a géppel készült termékek versenyének a következménye volt. Az egyes egyének és háztartások tényleges helyzetét a fentebb említett képzeletbeli átlag körül az általuk előállított ipari termék természete, pontosabban annak termelési funkciója határozta meg. A tanulmányok megállapítása szerint minél tőke- és szakismeret igényesebb volt a termék, annál magasabb volt az előállításában résztvevők jövedelme és státusza. Minél munkaigényesebb volt, annál alacsonyabb volt a jövedelmük és a státuszuk.

3. Függetlenül attól, hogy milyen volt a paraszti munkások kiindulási helyzete, az ipari mellékfoglalkoztatás növekedésének demográfiai következményei egyre inkább felkavarták a korábbi homeosztatikus rendszert, amely a rendelkezésre álló földek mennyiségének függvényében ellenőrzés alatt tartotta a népességet, amennyiben és ahol ez az önszabályozó rendszer működött. Semmi okunk arra, hogy mellőzzük Chambers, Braun, Deprez, Krause, Mendels, Levine, Almquist, Guignet és mások korábbi megállapításait.[59] Egy, az angol történeti demográfiáról készült nagyobb kiadás előtt álló munka már megjelent részei szerint a kora újkori korszak angol népességének legfőbb szabályozói a házasságkötések voltak és ezek viszont korrelációt mutattak, 20–30 év késéssel a bérszinteken keresztül mért jövedelmekkel.[60]

Emellett az ipar hatását módosította az is, hogy pontosan milyen módon szervezték azt meg a háztartáson belül. Egy patriarchális társadalomban, ahol az ipar női tevékenység volt, a következmények nem lehettek ugyanolyanok, mint amikor az egész család munkája volt, férfiaké és nőké egyaránt. Sőt a Japánról és Oroszországról készült kutatások, valamint M. Johnson Afrikáról tett megállapításai azt mutatják, hogy a proto-indusztrializáció egészen eltérő eredményeket szülhet az olyan társadalmakban, ahol a családalapításra, a munkára és a szabadidőre vonatkozó döntések helye és okai, valamint a népességnyomás és a földhiány szintje olyan drasztikusan eltért a Nyugat-Európában feltételezettől. Ez ismét megerősíti Hajnal feltételezésének fontosságát az európai modellről.[61]

Ami a homeosztatikus rendszer összekeveredését illeti, az adatok a házasodási szándék előtérbe kerülését mutatják, de egyes esetekben nagy volt a termékenység /Hohorst, Levine/,[62] és több hozzászólás mutatja a migrációs modellek és ráták közti különbséget. Nem is kétséges, hogy a mibolitás viszonylagos fontossága az egyes falvak és területek növekedésének meghatározásában a proto-indusztrializáció folyamatában olyan kérdés, amely további kutatásokat érdemel. Nem kevesebb forog kockán, amint azt Charles Tilly kimutatta, mint egy olyan régi vita lezárása, amely már Marxot szembe fordította a klasszikusokkal. E vita azok között folyt, akik az európai proletariátus eredetét a parasztság kisajátításában /azaz az „egyszerű tőkefelhalmozásban"/, és akik a nyughatatlan parasztság által nemzett túl sok utód megjelenésében látták.[63]

A japán, kínai, észak-amerikai, orosz és nyugat-európai falusi ipari-demográfiai kölcsönhatások közötti különbségek átgondolása azt sugallja, hogy döntő fontosságot kell tulajdonítanunk a két változó közötti viszonynak: az egyik a nők és a fiatalok emancipációja, a másik pedig a népességnyomás, amely azon szakadék mélységében mutatkozik meg, amelyet a vidéken otthon és amit a máshol dolgozók megkereshetnek. Az Egyesült Államokban a fiatalok egyenjogúsodása valószínűleg igen komoly volt, a jövedelmek a farmokon pedig igen magasak: a gépesített gyári szektor már igen korán könnyedén ütötte ki a falusi háziipart.[64] Kínára pont az ellenkezője állt. /Chao/ Oroszországban 1861-ig a mobilitási korlátozások nem a családon belülről származtak, hanem a birtokok uraitól. 1861 után a mozgás korlátozása a *mir*ből és a háztartás fejétől eredtek. Mivel a népesség nagyon gyorsan növekedett és a mezőgazdasági termelékenység visszamaradt, a háztartási-ipari szektornak a kínaihoz hasonlóan nagy állandóságot kellett volna mutatnia. Meg is tette.[65] Japánban a népességnyomás lehetett szélsőséges, a

fiataloknak a családi nyomás alól való felszabadulása viszont csökkentette a szektorok közötti jövedelmi szakadékot, ez pedig rontotta a falusi ipar versenyhelyzetét a modern ipar kiépülésekor. Angliában a népesség nyomásának nagyobbnak kellett lennie, mint az Egyesült Államokban, de kisebbnek, mint Japánban vagy Kínában. A családi kötelékek alóli emancipáció mondjuk egyenlő volt a Japánban, illetve az Egyesült Államokban uralkodóval. Tehát azt várhatnánk, hogy a falusi háziipar tovább maradt fenn, mint az Egyesült Államokban és rövidebb ideig, mint Japánban.

Említettük a nők emancipációját. Ez nem azt jelenti, hogy amikor a fiatalok /férfiak és nők egyaránt/ az egyes társadalmakban igen fiatalon kilépnek a családi háztartásból, a nők megszüntetnék házasságukat a gazdasági lehetőségekre adott válaszként. Sőt, a különböző társadalmakban eltérés van aközött is, hogy mekkora gazdagságot kell vinniük az új szövetségbe annak kialakulásakor. Ez meghatározza házasodási életkorukat csakúgy, mint életük további folyamán a házasságban elfoglalt helyüket. Japánban azt láthattuk, hogy a falusi ipar nem módosította a nők házasodási életkorát és ez kapcsolódik a nők alávetettségéhez, ami a hozományban és az alacsony házasodási korban tükröződik. Normandiában a nők munkája szintén nem nagyon befolyásolja az asszonyok házasodási korát. Franciaországban azonban Normandia egyedülálló helyet foglalt el örökösödési gyakorlatával. Egy – persze a férfiak között – rendkívül egalitárius örökösödési rendszerben az asszonyokat teljes mértékben kizárták a tényleges vagyon öröklésből az Ancien Régime idején.[66] Ebből úgy gondolhatjuk, hogy a norman nők helyzete igen rossz volt házasságuk idején és később is. Mindenesetre jó okunk van feltételezni, hogy a háziipar elterjedésének Európában és másutt is mind az okait, mind a következményeit a különböző társadalmak családi kapcsolatai jellegzetességeinek figyelembevételével kell szemlélnünk.[67]

4. Az ipari forradalommal átmenet következett be a szétszórtságból a koncentrációba, végbe ment „az ipari termelés 'berobbanása' a városokba" /Tilly/, és megvalósult egy új munkamegosztás, mikor is a falusi a mezőgazdaságinak, a városi az iparinak lett a szinonimája. A folyamat gyakran olyan sokáig tartott, hogy a „berobbanás" kifejezés félrevezető lehet, de előbb vagy utóbb nyilvánvalóvá válik, hogy egyes falvakban és körzetekben de-indusztrializáció ment végbe, és az ipari tevékenység a paraszti otthonokból a gyárakba került át. Ami nem ennyire nyilvánvaló, és egészen biztosan drága és fájdalmas volt társadalmilag, az az, hogy néha az ipari tevékenység egészét elvitték a régióból, és a koncentráció helye a régión belül egy olyan városba került, amely éppen olyan idegennek tűnt a parasztok számára, mint

napjainkban egy idegen ország. Tilly azt javasolja, hogy a régión kívüli koncentrációs pont miatti de-indusztrializációt különböztessük meg a régión belüli koncentráció miatti de-indusztrializációtól. Bretagne ilyen típusú de-indusztrializáción ment keresztül. Falusi vásznait és vastermékeit távolra exportálták és volt saját külön mezőgazdasági gabona többlettermelő és -exportáló övezete. A 18. században e vidék népessége gyorsabban nőtt, mint Franciaország bármely más területéé, így népsűrűsége egyike lett a legmagasabbaknak. A körülmények tehát megfelelőek voltak az ipari forradalomhoz. Bretagne mégis de-indusztrializálódott. Az embereknek ki kellett vándorolniuk.[68]

Úgy tűnik, hogy míg a proto-indusztrializáció szakaszában a régió tűnik a gazdasági-demográfiai kölcsönhatások megfelelő elemzési egységének, amely azonban a csatornák és az országutak megépítése, az utak javítása és a hajók sebességének növekedése miatti csökkenő szállítási árak következtében elvesztette megfelelő tanulmányozási egység voltát, az iparosítás és de-indusztrializáció második gyári szakaszára vonatkozóan. Az elemzés térbeli kereteit ki kell terjeszteni a megnövekedett színtér miatt, melyen belül a komparatív előnyök törvénye már működésbe lépett, magának a koncentrált ipar helyszínének a kiválasztásakor. Félrevezető lenne továbbra is ugyanazt a regionális megközelítést használni az iparosítás és a de-indusztrializáció elemzésére a közlekedési forradalom végbemenetele után, amikor a gabonaárak megkétszereződtek, ha azt már 300 mérföldre szállították.[69] A regionális társadalmak nem zárt szisztémák a proto-indusztrializáció során, mivel mint azt erőteljesen hangsúlyoztuk, részt vettek saját paraszti iparuk termékeinek exportálásában, de az inter-regionális kereskedelmet az „alapvető árucikkek" terén alacsonyan tartották a tömegtermékek mozgatási költségei, a vámok és illetékek, sőt még a hatóságok és a lakók megállapodásai is az ínség éveiben.[70]

5. Ezek után, ha mondjuk Bretagne de-indusztrializációja nem elemezhető egyetlen régió keretein belül maradva, akkor hogyan feltételezhetjük, hogy a proto-indusztrializáció elmélet, többet ad az indiai vagy az egyiptomi de-indusztrializáció általunk való megértéséhez, mint a tényeknek ellentmondó forgatókönyv által sugalmazott kérdések feltételét. A proto-indusztrializáció paradigma marad ilyen összefüggések között a felfogás azon korlátozott értelmében, „mikor régi tények kerülnek új megvilágításba."[71] Sokan úgy vélik, hogy Nagy-Britannia „kelta szegélye" és Franciaország nem franciául beszélő perifériája kvázi-koloniális viszonyba került a megfelelő nemzeti központi régiókkal.[72] John Hicks egyszer megjegyezte, hogy „a

textilgépek által kiszorított angol kéziszövők /végül is igen sok munkával/ találhattak Angliában új foglalkozást; de mi történt az ugyanerre a sorsra jutott indiai szövőkkel. Az ő esetükben még ha lenne is valahol kedvező hatás, bárhol is lehet az, de nincsen semmi különösebb oka annak, hogy az éppen Indiában legyen. Minél szegényebb egy ország, annál szűkebbek a lehetőségei, sokkal valószínűbb tehát, hogy a máshol eljátszódott előrehaladás utórezgéseként hosszan tartó károkat fog elszenvedni."[73] Nem lehetünk biztosak abban, hogy a breton szövőket nagyon megvígasztalta volna az a tény, hogy találhattak újra foglalkoztatást Roubaix-ban vagy Lyon-ban.[74] Ezek után már csak a mértékek eltérése különbözteti meg a de-indusztrializáció elemzését India esetében a Bretagne-itól vagy a Languedoc-itól, és ha hajlandók vagyunk elfogadni, hogy az exportra irányuló „hagyományos kézműiparnak", mint paraszti melléktevékenységnek a megnövekedése az iparosítás egyszerű formáját hozta létre, akkor eszünkbe kell jutnia annak, hogy az élenjáró régiók ipari forradalma a világ nagy régióinak de-indusztrializációját jelentette, ami „valójában a gyengén fejlett országok lakosainak többségét sújtotta, s ez az egész világ lakosságának a többségét jelenti."[75]

6. Egyáltalán nem magától értetődő, hogy mindez mennyire segíti elő annak megvitatását, hogy mit nevezhetünk bizonyos esetben a harmadik világ országai „újra iparosítását"-nak. Azt azonban remélhetjük, hogy a proto-indusztrializációról folyó kutatás és vita elősegítheti annak megértését, „mi is történt" a múltban, és kimozdít bennünket az iparosítás történelmi folyamatának abból a leegyszerűsítő és lineáris elképzeléséből, amely szerint a statikus „feudális", preindusztriális társadalmak átmentek a kapitalista öngerjesztő növekedés ipari korszakába. Igen sok a hasonlóság azon kötöttségek között, amelyekkel az európai és a nem európai régóknak szembe kellett nézniük mintegy 250 évvel ezelőtt és azok között, amelyekkel a fejlődő országoknak ma kell szembenézniük. De a világgazdaság, amelyben az iparosításnak vagy az újra iparosításnak ma vagy holnap meg kell kezdődnie, teljesen eltér attól a környezettől, amelyben a proto-indusztrializáció annak idején lejátszódott. Az ipari forradalom idején Nyugat-Európában az egy munkahely teremtéséhez szükséges tőke 4–8 havi bérmunka költségével volt egyenlő. Ma 350 havi bérmunka ára szükséges a fejlődő országokban egy modern ipari munkahely létrehozásához, és az üzem méretének minimális küszöbe is megnövekedett.[76] Következésképpen sok közgazdász gondolja át az 1950-es években kialakított véleményét, melynek értelmében a fejlődés megfelelő célja az egy főre jutó termelés vagy az átlagjövedelem maximálása egy jövőbeli időpontban; és hogy mivel a tőke-munka hányad /vagy a

tőke igényesség/ meghatározza az egy főre jutó kibocsátást, a tőkeigényes terveket kell előtérbe helyezni még ott is, ahol tőkehiány van.[77] Folyik a vita a „köztes technikáról" és az „informális szektor" pozitív szerepéről.[78] A decentralizált, kis-, falusi iparnak megvan az a nagy előnye, hogy nem bátorítja a már túlzsúfolt városokba vándorlást. A tajvani példa bizonyára többek között „azt mutatja, hogy a gyors iparosítás és a térben decentralizált iparosítás egyidejűleg végbe mehet, és hogy a decentralizálásnak igen jótékony hatása van a falusi szektorra", ahol a lakosság többsége él még.[79] Való igaz, hogy a mának megfelelő falusi kisipar egyes esetekben teljesen eltér a 18. századi Európa paraszti háziiparától, de magában Európában Prató textilvidékének újraiparosítása játszódik le, egy kiadási rendszerben koordinált családi ipar keretein belül.[80] Míg a textilipar Európában szinte mindenhol az ázsiai versenytől szenved, 1963 és 1979 között Prato megsokszorozta az exportját. A munka piszkos és veszélyes. A szövőmunkások 80 %-a nyugdíjazásakor süket, ebben a körzetben azonban nincs hiány munkahelyben és a hazavitt jövedelmek igen magasak.

Jegyzetek

A zárójelben közölt nevek a szekció hozzászólóit jelölik. A beérkezett tanulmányok listája a mellékletben megtalálható. Szeretnék köszönetet mondani Pierre Deyon-nak a szekció megszervezésében nyújtott szakértő és áldozatkész munkájáért, valamint az irányomban tanúsított támogatásáért és türelméért. A beszámoló előkészítését, a szervezést és az előzetes üléseken végzett munkát a Maison des Sciences de l'Homme és a Werner-Reimers-Stiftung támogatta bőkezűen. Köszönet Clemens Heller-nek, Maurice Aymard-nak és Konrad von Krosigk-nak, akik ezt lehetővé tették.

1. Karl Marx, Das Kapital. Előszó az első német kiadáshoz, 1869, in Robert C. Tucker, ed., The Marx-Engels Reader, 2. kiadás /New York, 1978/, 296.
2. Philadelphiában 1981. október 15-én Reagen elnök „a többit maga után húzó" /boot straps/ gazdaság modelljeként emlegette az amerikai történelmi tapasztalatot, mielőtt Cancúnba repült volna az Észak-Dél konferenciára
3. Kenneth Boulding, The Meaning of the Twentieth Century /New York, 1965/, 58.
4. T. S. Ashton, The Industrial Revolution 1760–1830. /London, 1948/, 58.
5. Uo. 34.
6. E.M. Carus-Wilson, An Industrial Revolution in the Thirteenth Century, *Economic History Review*, /EHR/, XI /1941/; J. U. Nef, The Progress of Technology and the Growth of Large-scale Industry in Great Britain 1540–1640, in Carus-Wilson, ed., Essays in Economic History, Vol. 1. /London, 1954/
7. D. C. Coleman, Industry in Tudor and Stuart England. /London, 1975/, 36; Nef, Progress and Technology, 91, 88.
8. Ashton, Industrial Revolution, 11 és az utána következők.
9. Evsey Domar, Capital Expansion, Rate of Growth, and Employment. *Econometrica*, XIV /1946/, 137–47; Roy F. Harrod, Towards a Dynamic Economics. /London, 1948/.

10. Earl J. Hamilton, American Treasure and the Rise of Capitalism. *Economica*, /1929/, 338–57.
11. H. J. Habakkuk, The Historical Experience of the Basic Conditions of Economic Progress. in Barry Supple, ed., The Experience of Economic Growth Case Studies in Economic History. /New York, 1963/ 111–27.
12. Herbert Kisch, Postscriptum. in Peter Kriedte et al., Industrialization before Industrialization. Rural Industry in the Genesis of Capitalism. /Cambridge and Paris, 1981/, 194–200; Simon Kuznets, Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations. Economic Development and Cultural Change. V /1956/, VIII /1960/, IX /1961/; Alexander Gerschenkron, Economic Backwardness in Historical Perspective, /Cambridge, Mass., 1962/; Walt W. Rostow, The Stages of Economic Growth. A Non-communist Manifesto. /Cambridge, 1960/.
13. Phyllis Deane and H. J. Habakkuk, The Take-off of Britain. in Rostow, ed., The Economics of Take-off into Sustained Growth. (New York, 1965/, 65–82.
14. François Crouzet, Capital Formation in the Industrial revolution. /London, 1972/
14/a Richard Tilly, Capital Formation in Germany in the Nineteenth Century. in Peter Mathias and Michael M. Postan, eds., The Cambridge Economic History of Europa, Vol. VII, Part I /Cambridge, 1978/, 398. Ezt erősíti meg Paul Bairoch, Le Tiers-monde dans l'impasse. /Paris, 1971/, 56.
15. Francois Crouzet, England and France in the Eighteenth Century. A Comparative Analysis of Two Economic Growths. in R. M. Hartwell. ed., The Causes of the Industrial Revolution. /London, 1967/, 139–74; Paul David, The Growth of Real Product in the United States before 1840. *Journal of Economic History /JEH/*, XXVII /1967/, 151–97.
16. Robert W. Fogel, Railroads and American Economic Growth. /Baltimore, 1964/; G. N. Tunzelman, Steam Power and British Industrialization to 1860. /London, 1978/.
17. Barry Supple, Commercial Crisis and Change in England 1600–1642. /Cambridge, 1959/; D. C. Coleman, The Economy of England 1450–1750. /London, 1977/; Pierre Deyon, Amiens Capitale Provinciale. /Paris, 1967/, 214. és a következő oldalakon; Deyon, La concurrence internationale des manufactures leinières aux XVIe et XVIIe siècles. *Annales*, XXVII /1972/, 20–32; Tihomir J. Markovitch, L'industrie lainière française au début du XVIIIe siècle. *Revue d'histoire économique et sociale*, XLVI /1968/, 550–79; Deyon, Variations de la production textile aux XVIe et XVIIe siècles. *Annales*, XVIII /1963/, 939–56; Domenico Sella, The Rise and Fall of the Venetian Woolen Industry, in: Brian Pullan, ed., Crisis and Change in the Venetian Economy. /London, 1968/, 106–26; Carlo Poni, L'archéologie de la fabrique. La diffusion des moulins à soie „alla bolognese" dans les Etats vénitiens du XVIe au XVIIIe siècle. *Annales*, XXVII /1972/, 1475–96; Waclawa Dlogoborskiego, ed., Historia Slaska. Vol. II. 1763–1850, Part I. 1763–1806. /Wroclaw, 1966/; Mariusz Kulczykowski, En Pologne au XVIIIe siècle. Industrie paysanne et formation du marché national. *Annales*, XXIV /1969/, 61–69; uo., Andrychowski XVIII i XIX w. /Wroclaw, 1972/; L. A. Clarkson, The Pre-Industrial Economy in England 1500–1750. /New York, 1972/
18. Charles Tilly, The Vendée. /Cambridge, Mass., 1964/; John Scott, The Glass Workers of Carmaux. /Cambridge, Mass., 1974/; Yves Lequin, Les ouvriers de la région lyonnaise 1848–1914. /Lyon, 1977/.

19. Lásd John Clapham korábbi munkáját, Economic History of Modern Britain. Vol. 2. /1932/, 24–29; Raphael Samuel, Workshop of the World, Steam Power and Hand Technology in Mid-Victorian Britain. *History Workshop Journal*, 3 /1977/, 6–72; Jean-Pierre Houssel, Essor des villes manufacturières de l'habillement et industrialisation spontanée dans „l'Italie du milieu". *Revue de géographie de Lyon*, XLVII /1972/, 361–83.
20. Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers 1751–52. ed., Alain Pons /Paris, 1963/, 420–26.
21. Peter Mathias, The Social Structure in the Eighteenth Century. *EHR*. X /1957/, 30–45; Lásd Peter Lindert és Jeffrey G. Williamson.
22. Ezt és az itt következő elemzéseket Thomas S. Kuhn, The Structure of Scienticif Revolutions. /Chicago, 1972/ c. művéből kölcsönöztük.
23. Mendels, Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process. *JEH*, XXXII /1972/, 241–61.
24. D. C. Coleman, The Economy. 1,2 használja idézőjelben a preindustrialized /előiparosított/ kategóriát. F. Braudel, Civilisation matérielle, économie, et capitalisme. Vol. 2 /Paris, 1979/, 259 és utána használja a „préindustrie"-t. Eric L. Jones and S. J. Woolf, The Historical Role of Agrarian Change in Economic Development. in Jones and Woolf, eds., Agrarian Change and Economic Development. /London, 1969/, 10, 11.
25. Herman Freudenberger és Fritz Redlich, The Industrial Development of Europe: Reality, Symbols, Images. *Kyklos*, XVII /1964/, 372–402. Ezt a kifejezést alkalmazta később S. D. Chapman.
26. Charles és Richard Tilly, An Agenda for European Economic History for the 1970s. *JEH*, XXXI /1971/; Mendels, Industrialization and Population Pressure in Eighteenth Century Flanders. Ph. D. disszertáció, University of Wisconsin. Megjelent kisebb változtatásokkal /New York, Arno Press, 1981/.
27. Peter Kriedte et al. Industrialisierung vor der Industrialisierung. /Göttingen, 1975/; Kriedte et al., Industrialization before Industrialization. Cambridge és Paris, 1981/.
28. David Levine, Family Formation in an Age of Nascent Capitalism. /New York, 1977/. Medick is publikált egy széles körben idézett cikket: The Proto-industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism. *Social History*, 1 /1976/, 291–315.
29. Mendels, Industrialization, 5, 6.
30. Uo. 7, 8.
31. Proto-industrialization. 241.
32. Eric Jones, The Agricultural Origins of Industry. Past and Present. No 40 /1968/, 58–71.
33. Mendels, Aux origines de la proto-industrialisation, *Bulletin du Centre d'histoire économique et sociale* de la région lyonnaise, /1978/, no 2, 1–18; Agriculture and Peasant Industry in Eighteenth Century Flanders. in Eric Jones és W. N. Parker, eds., European Peasants and Their Markets. /Princeton, 1975/, új kiadás in Kriedte et al., Industrialization; ua., Seasons and Regions in Agriculture and Industry during the Process of Industrialization. in Sidney Pollard, ed., Region und Industrialisierung. /Göttingen, 1980/, 177–89.

34. R. M. Hartwell, Economic Growth in England before the Industrial Revolution. Some Methodological Issues. *JEH*, /1969/, 13–31.
35. Pierre Deyon és F. Mendels Proto-industrialisation: theorie et réalitée. Franciául megjelent in *Revue du Nord*, LXIII /1981/, 11–19. és in *Quaderni Storici*, no 44 /1980/, 747–52.
36. Mendels, Seasons and Regions. és Les temps de l'industrie et les temps de l'agriculture. Logique d'une analyse régionale de la proto-industrialisation. *Revue du Nord*, LXIII /1981/ 21–33.
37. David Herlihy, Urbanization and Social Change. Seventh International Economic History Congress Edinburgh /Edinburgh, 1978/, 59.
38. Domenico Sella, Crisis and Continuity. The Economy of Spanish Lombardy in the Seventeenth Century. /Cambridge, Mass., 1979/, 136.
39. Mendels. Industrialization. 26. és következők, 152. és következők, 180. és következők; Mendels, Seasons and Regions.
40. Mendels, Proto-industrialization. 245.
41. Ua., Seasons and Regions. 183; Aux origins...
42. Thomas C. Smith, Nakahara, Family Farming and Population in a Japanese Village, 1717–1730. /Stanford, 1977/.
43. Smith, Nakahara. 97–98; Carl Mosk, The Evolution of Premodern Demographic Regimes: A Research Note. *Exploration in Economic History*, XVIII /1981/, 199–209; Mosk, Nuptiality in Meiji Japan. *Journal of Social History*, XIII /1980/, 474–89; Mosk, The Revolution of Pre-modern Demographic Regime in Japan. *Population Studies*, XXXV /1981/, 28–52; Akira Hayami, Class Differences in Marriage and Fertility among Tokugawa Villagers in Mino Province. *Keio Economic Studies*, XVII /1980/, 1–16.
44. Mendels, Proto-industrialization. 241, 245, 246.
45. Kriedte, Industrialization. 135–60.
46. Luc Schepens, Van vlaskutser tot Franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de Westvlaamse plattelandsbevolking in de negentiende eeuw /Bruges, 1973/.
47. Mendels, Proto-industrialization.
48. Mendels, uo. 253, 257.
49. in Pierre Léon, ed., Histoire économique et sociale du monde. Vol. 3. /Paris, 1978/, 236.
50. Uo. 238.
51. P. Curtin, nem kiadott előadás. John Hopkins University, Baltimore, s. d.
52. Fernandel Braudel, Civilisation matérielle, économie et capitalism, Vol. 3. /Paris, 1979/, 439.
53. Paul Bairoch, Le tiers-monde. 9, 116 v. ö. korábbi művével is: Révolution industrielle et sous-développement. /Paris, 3rd ed., 1969/ és The Main Trends in National Economic Disparities since the Industrial Revolution. in P. Bairoch és Lévy-Leboyer, eds., Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution /New York, 9181/, 7–9.
54. in P. Léon, Histoire éconimique, 255–73. v. ö. Valensi, La Meghreb avant la prise d'Alger. /Paris, 1969/, 54–57.
55. John C. Fei és Gustav Ranis, Development of the Labour Surplus Economy. /Homewood, Ill., 1964/. A. V. Chayanov, The Theory of Peasant Economy.

/Homewood, Ill., 1966/. F. Mendels, La composition du ménage paysan en France au XIXè siècle: une analyse économique du mode de production domestique. *Annales*, XXXIII /1978/, 780–802. Kriedte et al., Industrialization. 40 és a következők.

56. Chie Nakame, Japanese Society. /Berkeley, 1970/, 7. Peter Laslett, ed., Household and Family in Past Time. /Cambridge, 1972/, 429–544. T. C. Smith, Pre-modern Economic Growth: Japan and the West. *Past and Present*, No 60 /1973/, 127–60. Kang Chao nézeteit lásd kifejtve in Chao, The Development of Cotton Textile Production in China. Cambridge, Mass., 1977/, és Chao, The Growth of a Modern Cotton Textile Industry and the Competition with Handicrafts. in Dwight Perkins, ed., China's Modern Economy in Historical Perspective. /Stanford, 1975/, 167–201.
57. Shunsaku Nishikawa, Productivity, Subsistence and By-Employment in Mid-Nineteenth Century Chōsū. *Explorations in Economic History*, XV /1978/, 70.
58. Lásd a hivatkozásokat Mendels-nél.
59. J. D. Chambers, The Vale of Trent 1660–1800. /Chambridge, 1957/. Rudolf Braun, Industrialisierung und Volksleben. /Zurich, 1960/. Braun, Proto-industrialization and Demographic Changes in the Canton of Zurich. in Charles Tilly, ed., Historical Studies of Changing Fertility /Princeton, 1978/, 289–334; Paul Deprez, The Demographic Development of Eighteenth Century Flanders. in D. V. Glass és D. E. C. Eversley, eds., Population in History. /London, 1965/, 508–30. John T. Krause, Some Aspects of Population Change 1690–1790. in E. L. Jones és G. E. Mingay, eds., Land, Labour and Population in the Industrial Revolution. /London, 1967/, 187–205. Mendels: Industry and Marriage in Flanders before the Industrial Revolution. in Paul Deprez, ed., Population and Economics. /Winnipeg, 1970/. David Levine, Family Formation in an Age of Nascent Capitalism. /New York, 1977/. David Almquist, Pre-Famine Ireland and the Theory of European Proto-industrialization. *Journal of Economic History*, XXXIX /1979/, 699–718. Philippe Guignet, Mines, manufactures et ouvriers du Valenciennois au XVIIIè siècle. /New York, 1977/. Philippe Toutain és Didier Terrier, Le travail des hommes à Comines au XVIIIè s. /Comines, 1978/. Nils Friberg, The Growth of Population and its Economic-Geographical Background in a Mining District of Central Sweden 1650–1750. *Geografiska Annaler*, XXXVIII /1956/, 395–440.
60. Richard Smith, Three Centuries of Fertility, Economy, and Household Formation in England. *Population and Development Review*, VII /1981/, 595–622. E. A. Wrigley és R. S. Schofield, The Population History of England 1541–1871. /Cambridge, 1982/.
61. J. Hajnal, European Marriage Patterns in Perspective. in Glass és Eversley, Population in History. 101–46. Lásd még Mendels, La composition du ménage paysan en France au XIXè siècle: une analyse économique du mode de production domestique. *Annales*, XXXIII /1978/, 780–802; Mendels, Notes on the Age of Maternity, Population growth, and Family Structure in the Past. *Journal of Family History*, III /1978/, 236–50; Mendels és L. K. Berkner, Inheritancé Systems, Family Structure, and Demographic Patterns in Western Europe /1700–1900/. in Charles Tilly, ed., Historical Studies. 209–24.
62. Levine, Family Formation.

63. Charles Tilly, Demographic Origins of the European Proletariat. kiadatlan kézirat, CSRO Working Paper No 207 /Ann Arbor, 1979/.
64. V. S. Clark, History of the manufactures in the United States. Vol. I. /New York, 1949/. Diane Lindstrom, The Industrial Revolution in America. in S. Pollard, Region und Industrialisierung, 69–88.
65. Anita B. Baker, Bigger was not Better: An Economic Appraisal of Kustarnichestvo in the 1920s. nem kiadott kézirat, 1982. Baker, Deterioration or Development ?: The Peasant Economy of Moscow Province Prior to 1914. *Russian History*, V /1948/, 1–23. Idézi Adam Kaufman, Small-Scale Industry in the Soviet Union. /New York, 1962./
66. Jean Yver, Egalité entre héritiers et exclusion des enfants dotés. /Paris, 1966/, 100.
67. Berkner és Mendels, Inheritance Systems., John Habakkuk, Family Structure and Economic Change in Nineteenth-Century Europe. *JEH* XV /1955/, 1–12. Lutz K. Berkner, Rural Family Organization in Europe. *Peasant Studies Newsletter*, I /1972/, 145-55. Martine Segalen, Nuptialité et alliance. /Paris, 1972/.
68. Maurice Le Lannou, Géographie de la Bretagne. I. /Rennes, 1950/, 1–14. II. /Rennes, 1952/, 69–93. Mendels, Industrialization. 40. és a következők. Serge Chassagne, Aspects des phénomenes d'industrialisation et de désindustrialisation dans les campagnes françaises au XIXè siècle. *Revue du Nord*, LXIII /1981/, 35–58.
69. Bairoch, Le tiers-monde...
70. Louise Tilly, The Food Riot as a Form of Political Conflict in France. *Journal of Interdisciplinary History*, II. /1971/, 23–57.
71. Margaret Masterman, The Nature of Paradigm. in I. Lakatos és A. Musgrave, eds., Criticism and the Growth of Knowledge. /Cambridge, 1972/, 65.
72. Robert Lafont, Décoloniser en France. /Paris, 1971/. Michael, Hechter, The Celtic Fringe. /Berkeley, 197./
73. John Hicks, A Theory of Economic History. /Oxford, 1969/, 165.
74. V. ö. Pierre Jakez Helias, Le cheval d'orgueil. Mémoires d'un breton du pays bigouden. /Paris, 1975/. Eugen Weber, Peasants into Frenchmen. /Stanford, 1976/.
75. De-industrialization in India in the Nineteenth Century: Some Theoretical Implications. Amiya Kumar Bagchi, *Journal of Development Studies*, XII /1976/, 135–64.
76. Bairoch, Le tiers-monde, 291.
77. W. Galenson és H. Liebenstein, Investment Crieria, Productivity and Economic Development. *Quarterly Journal of Economics*, /1955/, 343–70.
78. Richard Eckhaus, ed., Appropriate Technologies for Developing Countries. /Washington, DC, 1977/, E. F. Schumacher, Small is Beautiful. /New York, 1973/. Egy szovjet vitáról, lásd S. A. Kuzmin, The Developing Countries. Employment and Capital Investment. ford. A. Schultz /New York, 1969/.
79. Samuel P. S. Ho, „Decentralized Industrialization and Rural Development: Evidence from Taiwan. *Economic Development and Cultural Change*, XXVIII /1979/, 95. v.ö. Rural Enterprise and Nonfarm Employment. A World Bank Paper. /Washington. DC, 1978/.
80. Houssel, Essor des villes manufacturières. Véronique Maurus, Hongkong à l'italienne. Le Monde, /Paris/ August 31, 1980. Michel Battiau, Comment fonctionne le modèle d'industrialisation dans le Sud-Est asiatique, Le Monde, /Paris/ Nov. 4. 1980, 27.

Melléklet

A beküldött anyagok jegyzéke

Rafael Aracil és García Bonafé: La industria rural en España a fines del siglo XVIII.
Xan Carmona Badía: L'industrie rurale en Galicie. XVIIIè et XIXè siècles.
Maxine Berg, Proto-industry, Political Economy, and the Divison of Labour 1700–1800.
Duncan Bythell, From Handloom to Powerloom: Corporation and Co-operation in the English Cotton Industry in the mid-Nineteenth Century.
Kang Chao, Textile Production in Traditional China.
Salvatore Ciriacono, Echecs et réussites de la proto-industrialisation dans la Vénétie: le cas du Haut-Vicentin /XVIIIè – XIXè siècles/.
L. A. Clarkson és Brena Collins, Proto-Industrialization in an Irish Town: 1820–21.
Alain Dewerpe, Genèse protoindustrielle d'une région développée: l'Italie septrentrionale /1800–1880/.
Herman Diedericks, Proto-industrialization in the Netherlands. Some Observations.
Toby L. Ditz, Proto-industrialization and the Household Economy in the American North: Inheritance Patterns in Five Connecticut Towns, 1750–1820.
Agustín González Enciso, Economic Structure of Cameros' Dispersed Industry. A Case Study in Eighteenth Century Castillian Textile Industry.
Herman Freudenberger, Proto-Industrialization and Protofactories.
Gay L. Gullickson, Proto-industrialization, Proletarializacion and the Sexual Division of Labour.
Myron P. Gutmann, How Many Phases? Continuity and Change in the Development of European Industry.
Paul H. Hohenberg, Toward a Model of the European Economic System in Proto-industrial Perspetive, 1300–1800.
Samuel P. S. Ho. The Simple Analytics of Protoindustrialization and Deindustrialization.
Samuel P. S. Ho, Small-Scale Rural Industries in Contemporary Economic Development: The Cases of South Korea and Taiwan.
Gerd Hohorst, Protoindustrialisierung im Übergang zum industriellen Kapitalismus: Die demoökonomische Entwicklung in Kreis Hagen 1817 bis 1863.
Pat Hudson, The Environment and the Dynamic of Proto-industry: Some Considerations.
Christopher H. Johnson, Proto-industrialization and De-Industrialization in Languedoc: Lodève and its Region, 1700–1870. ;1981. május, 49. oldalig használtuk;.
Marion Johnson, Proto-industrialization in West Africa.
Çağlar Keyder, Proto-industrialization and the Periphery. A Conceptual Enquiry.
Peter Kriedte, Die Stadt im Prozess der europäischen Proto-Industrialisierung.
Rene Leboutte, Industrialisation et évolution démographique. Approche d'une analyse démographique differentielle: Le cas de la région liégeoise au XIXè s.
John S. Lyons, Competitiveness or Complementarity in the Survival of Proto-industry?
Wolfgang Mayer, Gesellschaftsformation im Übergang: agrarisch-gewerbliche Verflechtung und soziale Dynamik in Ravensberg während der Frühen Neuzeit ;16. Jh. – 1. Hälfte 19. Jh./

Hans Medick, Freihandel für die Zunft. Ein Kapitel aus der Geschichte der Preiskämpfe im Württembergischen Leinengewerbe des 18. Jahrhunderts.

Franklin Mendels, Faut-il modifier le modele flamand?

D. R. Mills, Proto-industrialization and Social Structure: The Case of the Hosiery Industry in Leicestershire, England.

Shunsaku Nishikawa, Protoindustrialization in the Domain of Chōshū in the Eighteenth and Nineteenth Centuries.

E. Oxenbøll, Proto-industrialization in Denmark.

M. R. Palairet, Woolen Textile Manufacturing in the Balkans 1850–1911. A Study of Protoindustrial Failure.

Frank Perlin, Some Central Problems Concerning the Proto-industrialization Thesis and Pre-colonial South Asia. /harmadik vázlat 97. oldaláig használtuk/.

Carlo Poni, A Proto-industrial City: Bologna: XVI–XVIII Century.

Richard L. Rudolph, Agricultural Structure and Proto-industrialization in Russia: Economic Development with Unfree Labour.

Debra A. Sandel, Spinning a New Tale: The Belfast Cotton Industry.

Osamu Saiot, Population and the Peasant Family in Proto-industrial Japan.

Jürgen Schlumbohm, Agrarische Besitzklassen und gewerbliche Produktionsverhältnisse: Grossbauern, Kleinbesitzer und Landlose als Leinenproduzenten im Umland von Osnabrück und Bielefels /a 18. oldalig használtuk/.

Lennart Schön, Swedish Textile Production 1820–1870: Protoindustrialization and Mechanization.

Helga Schultz, Die Ausweitung des Landhandwerks vor der industriellen Revolution. Begüngstigende Faktoren und Bedeutung für die „Protoindustrialisierung".

Paul Servais, Industries rurales et structures agraires: le cas de l'Entre-Vesdre-et-Meuse aux XVIIIème et XIXème siècles.

Michael Sonenscher, Solomon's Temple: Notes upon Work and the Historiography of Industry in the Eighteenth Century.

Margaret Spufford, English Petty Chapmen and their Wares in the later Seventeenth Century.

Charles Tilly, Flows of Capital and Forms of Industry in Europe, 1500–1900.

Chr. Vandenbroeke, Analyse critique de la phase proto-industrielle en Flandre: L'évolution sociale et le comportement démographique, 17è siècle-début du 19è s.

Wolfgang von Stromer, Textil-Landschaften vom Frühmittelalter bis an die Schwelle der Industriellen Revolution.

NATHAN ROSENBERG:

TECHNOLÓGIAI FEJLŐDÉS ÉS GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS

I. A TÖRTÉNELMI TAPASZTALAT SOKFÉLESÉGE

A. Az ipari forradalom háttere

A technikai fejlődéssel kapcsolatos, központi jelentőségű történelmi kérdések egyike e fejlődés tér- és időbeli változékonyságára vonatkozik. A történelem egyik legfeltűnőbb ténye, hogy a különböző társadalmak igen eltérő módon voltak képesek a gazdasági szükségleteiknek megfelelő technikai újítások létrehozására. Sőt, szélsőséges változékonyságot mutat az a képesség és könnyedség is, amellyel a társadalmak elfogadták és hasznosították a máshol kifejlesztett technológiai újításokat. Ráadásul az egyes társadalmak elkülönült történelmi fejlődésük folyamán szemmel láthatólag megváltoztatták technológiai dinamizmusuk méreteit és intenzitását. E – kellően még fel nem tárt – különbségek okai nyilván számos összetett és bonyolult szálon kötődnek a nagyobb társadalmi rendszerek működéséhez, intézményeihez, értékeihez és ösztönző struktúráihoz.

E kérdésekkel természetesen – direkt vagy indirekt módon – a társadalomtörténet és -elmélet legnagyobb képviselői is foglalkoztak. Karl Marx szerint a technológiai dinamizmus közvetlen kapcsolatban áll a kapitalista intézmények történelmi kialakulásával. Szerinte a kapitalizmus azért vezet a termelékenység nagyarányú növekedéséhez, mert rendkívül erőteljes ösztönzőket és intézményeket hoz létre a technológiai változás és a tőkefelhalmozás meggyorsítására. Ahogy Marx és Engles *A kommunista kiáltvány*-ban megfogalmazza, a burzsoázia „elsőként mutatta meg, mire képes az emberi tevékenység. Az egyiptomi piramisokat, a római vízvezetékeket és a gótikus katedrálisokat messze túlszárnyazló csodákat valósított meg." /Marx és Engels 1848; 1951/ Ennek az az oka, hogy a kapitalista osztály a történelem első olyan uralkodó osztálya, amelynek az érdekei a status quo fenntartása helyett elválaszthatatlanul összekapcsolódtak a technikai változással. Ahogy *A kommunista kiáltvány* kifejezi: „A burzsoázia nem létezhet a termelési eszközök forradalmasítása, ebből következőleg pedig a termelési viszonyok és a társadalom valamennyi viszonyának állandó forradalmasítása nélkül. A korábbi iparos osztályok fő létfeltétele – éppen ellenkezőleg – a régi ter-

lési viszonyok változatlan formában való megőrzése volt." /Marx és Engels 1848; 1951/ Marx – a 16. század növekvő profitszerzési lehetőségeinek okát keresve – megvizsgálja a kapitalizmus történelmi kialakulását és rendkívüli alapossággal áttekinti a kapitalista intézményeket, mégsem ad kielégítő választ arra, hogy miért Európában, és miért nem máshol jött létre a kapitalizmus. Bár meggyőzően bebizonyítja, hogy a gyors nyugati technológiai fejlődés történelmileg elválaszthatatlan a kapitalizmustól, valójában azonban nem ad magyarázatot arra, hogy a gyors technikai fejlődésnek ez az intézményes hordozója miért nem Közel-Keleten, vagy Ázsiában jött létre. A marxi analízis e kétségtelen hiányosságát Wittfogel bírálata tárta fel /1957/.

David Landes *The Unbound Prometheus* /A megszabadított Prométheusz, 1969/ című irányadó könyvében megkísérelte újraértékelni az európai /és főleg a brit/ technológiai dinamizmus okait. Arra keresi a választ, hogy mi volt az az egyedülálló jelenség az európai fejlődés modelljében, ami magyarázatot ad a modern ipari technológia nyugat-európai megjelenésére. Landes két önálló jellegzetességet állapít meg. Az első az, hogy Európa olyan politikai, intézményes és jogi fejlődésen ment keresztül, amelynek következtében az egyéni gazdasági beruházások számára sokkal nagyobb lehetőségek tárultak fel, mint bárhol a világon. Szisztematikusan korlátozták az állami kizsákmányolást, a tulajdonnak jogi intézmények nyújtottak egyre növekvő támogatást és biztonságot. A mindenek felett álló állam kényszerítő tevékenységét törvényesen érvényesíthető, szerződéses megegyezésekkel helyettesítették. A politikai hatalom korlátlan gyakorlatában rejlő bizonytalansági tényezőket fokozatosan visszaszorították. Bár elmondható, hogy e különbség csak fokozati, a nyugat-európai kereskedő osztályok sokkal jelentősebb mértékben felszabadultak a politikai hatalom önkénye alól, tulajdonukat kevésbé kellett félteniük az elkobzástól, az üzleti társulatok cselekvésszabadságát pedig sokkal ritkábban korlátozták törvényes megszorításokkal, vagy más alkalmatlankodással, mint bárhol a világon. Landes úgy fogalmaz, hogy amennyire Európa a társadalmi lehetőségek tekintetében előnyben volt a világ többi részéhez képest, annyira volt Anglia előnyben Európa többi részéhez képest. Az angliai osztályszerkezet nagyobb mértékű mobilitást engedett meg az európainál, az angolok sikeresebben korlátozták az uralkodó és a nemesség hatalmát, stb.

A másik megkülönböztető jellegzetessége az európai fejlődésnek Landes szerint abban áll, hogy Európában igen nagyra értékelték az emberi környezet racionális kezelését. Az európai kultúra a céloknak megfelelő eszközök racionális felhasználását hangsúlyozta, a babona és a mágia egyre kisebb

és kisebb területre szorult vissza. E tudományos forradalom, ahogy mostanában nevezik, kizárólag európai jelenség volt.

Bár történelmileg nyilvánvalónak tűnik, hogy a moderntudomány a reneszánsznak, reformációnak és a kapitalizmus kialakulásának nevezett események folyamán jelent meg, és indult virágzásnak, azt azonban mégsem állíthatjuk, hogy megközelítőleg is olyan jól megértjük az események – tudomány, reneszánsz, reformáció, kapitalizmus – pontos összefüggéseit, amennyire szeretnénk. Azt sem állíthatjuk, hogy az európai civilizáció a racionalitás monopóliuma. Joseph Needham és munkatársai /Needham 1954/ monumentális művei meggyőző erővel bizonyítják, hogy a kínai civilizáció a 15. századig technológiailag sokkal fejlettebb volt az európainál, és általában nagyobb sikereket ért el a természeti jelenségeknek az emberi szükségletek szerinti felhasználásában. Needham még ennél is tovább megy *Science and Society in East and West* /Tudomány és társadalom keleten és nyugaton, 1969/ című, igen tartalmas cikkében. Kijelenti: „Több úton is eljuthattam arra a következtetésre, hogy a középkori Kína társadalmi és gazdasági rendszere sokkal racionálisabb volt, mint a középkori Európáé." Needham szembeállítja az európai feudalizmusnak a vezetők kiválasztásánál érvényesülő, öröklődésen alapuló, jellegzetes törvényeit a kínai rendszerrel. Ez a császári hivatalnokok közé való bejutást versenyvizsgák rendszeréhez kötötte, és így sokkal szélesebb társadalmi alapról volt képes begyűjteni a tehetségeket, mint Európa, hűbéres báróinak hierarchiájával. De a mandarinosztály, amely az érdemen alapuló hatalom nézőpontjából szemben állt az örökletes vagy arisztokratikus elvekkel, ellenségesen viszonyult a gazdagság és a nyereségvágy értékeihez is. A kínai értékek, törvények és intézmények oly módon maradtak tudós-bürokrata uralom alatt, hogy sem motivációt, sem cselekvésszabadságot nem nyújthattak egy kapitalista osztály kialakulásához, mely az új tehnológiák által megkövetelt módon képes lett volna a társadalom átalakítására.

B. Pillantás Európára: Nagy-Britannia és ami azon túl van

A 18. század utolsó harmadában Nagy-Britanniában elkezdődő ipari forradalomnak a középpontjában egy gyorsan gyarapodó „fegyvertár" állott, amely az új energiaforrásokat, új kohászati, gépgyártási és új szállítási eljárásokat foglalta magában. Ezek az új technológiák, sikeresen szervezve és irányítva hatalmas termelékenység-növekedést vontak maguk után, amely végül a folyamat valamennyi résztvevőjének az életét átformálta.

Volt egy lényeges oldala e technológiai forradalomnak, amelyet fontos megérteni. Az elkülönült – kohászati, energia-fejlesztési és szállítási – újítások hatottak egymásra és kölcsönösen megerősítették egymást. Gyakran kiderült, hogy egy újítást nem lehet kellően kihasználni más újítások nélkül, vagy hogy egy újítás bevezetése hatásosabbá tesz más újításokat. A kohászat tökéletesítéséhez például elengedhetetlen volt a hatékonyabb gőzgépek megszerkesztése, a gőzgépet viszont arra használták, hogy forró légfuvallatot vezessenek az olvasztókemencébe. A forró légfuvallat az égésfolyamatot javítva csökkentette a szükséges fűtőanyagot, és ezzel lecsökkentette a vas árát. Így az olcsóbb fém olcsóbb energiát jelentett, s az olcsóbb energiával még olcsóbb fémet hoztak létre. Hasonló fontos szerepet játszott az olcsó vas a vasutak építésénél. Amint megépült a vasút, igen jelentős mértékben csökkentette a szén és a vasérc szállításának az árát. E módon a vasutak visszaszorították a vasgyártás költségeit. De az olcsóbb vas még olcsóbb vasutat jelentett, tovább csökkentette a szállítási árakat, ami ismét kedvezően hatott az acélgyártás költségeire. Tehát az ipari technológia bevezetésével kapcsolatos hatalmas termelékenység-növekedés egyik titka az volt, hogy a különböző újítások gyakran összekapcsolódtak, és kölcsönösen felerősítették egymást.

Bár ez az átalakulás, amit ipari forradalomnak nevezünk, Nagy-Britanniában indult meg, kétség sem férhetett ahhoz, hogy az eféle új technológiák kedvező /vagy kedvezővé tett/ körülmények és feltételek esetén másfelé is elterjedhetnek. És valóban, azok a 19. századi angol törekvések, amelyek törvényes eltiltásokkal próbálták meg az új technológiák feletti monopóliumot megőrizni, sorra csődöt mondtak.

A brit technológiai eljárások képezték az alapját Nyugat-Európa, majd az Egyesült Államok, és később több más, kedvező körülményekkel bíró ország ipari fejlődésének. Az angol szakmunka, a vállalkozás és olykor a tőke kezdetben fontos szerepet játszott az új textilipari, közlekedési, energiaügyi és mérnöki technológiák Nyugat-Európába való behozatalában.[1] A brit technológia átvevői ezért abban a rendkívül kedvező helyzetben voltak, hogy az iparosítás folyamatába egy már kialakított technológia puszta átvételével beléphettek, és nem kellett újra feltalálniuk az ipari technológiai eljárások teljes skáláját. Ez a lehetőség: önálló feltalálás helyett átvétellel való iparosítás – a „későnjövők" fő előnye. Sok szempontból fontos előny ez, de jelentőségét nem kell eltúlozni. Már csak azért sem, mert az éremnek két oldala van. A fejlett, ipari társadalmakkal való gazdasági együttműködés magában hordozza azt az állandó fenyegetést, hogy az ilyen társadalmak birto-

kában levő, kifinomult, dinamikus technológia olyan újításokat fejleszt ki, amelyek nagyon káros következményekkel lehetnek a kevésbé fejlett országokra.

Ezen felül a technológia átvétele sohasem bizonyult könnyű feladatnak, mert az átvevő ország magas fokú műveltségét és technikai jártasságát követeli meg. Nem véletlen, hogy a 19. században és a 20. század elején azok az országok vették át legsikeresebben a külföldi technológiát, ahol a népesség iskolázottsága is magas szintet ért el. A technológiák elsajátítása különben sokkal többet jelent egy szétszerelt gép átvételénél. Működésükkel beágyazódnak a társadalomba, amelynek következtében hasznosságuk a vezetői jártasságtól, a szervezeti struktúráktól és a megfelelő érdekeltségi rendszerek működésétől függ. Ráadásul a technológia átvételének végső eredménye függeni fog attól is, mennyire egyeztethetők össze alkotóelemeinek követelményei az adott országban, vagy környékén fennálló viszonyokkal. Függhet az ország természeti készleteinek speciális minőségi vonásaitól: a vasérc foszfor-, a szén kéntartalmától, a réz telítettségétől. Ezért a technológia sikeres átvétele nem azonos fémáruk egyik földrajzi helyről a másikra való átszállításával. A technológia új társadalmi-gazdasági környezetben való sikeres működésében olyan finomabb tényezők is közrejátszhatnak, mint az átvevő ország szelekcióra, átalakításra és módosításra való képessége.
A nyersanyagok minőségében észlelhető, látszólag kis fontosságú eltérések is megkövetelhetik a technológia jelentősebb módosítását – ahogy ez gyakran meg is történt a kémiai folyamatokkal kapcsolatos technológiákkal.
E 19. századi, széleskörű tapasztalatokra alapozott észrevételek arra utalnak, hogy a technológia sikeres átvétele igen nagy mértékben függ az átvevő ország sajátos, belső körülményeitől.

Ez persze csak a történet egyik részlete. Hosszabb távon nyilvánvaló, hogy az ipari technológia átvétele addig folytatódott, ameddig az a technológia egyáltalán létezett. A 19. század folyamán előbb Franciaországban, Németországban, Németalföldön jelent meg, majd fokozatosan terjedt keletre és délre. A század végén a technológiai eljárások már Oroszországban és Japánban is meghonosodtak. E „későnjövők" a 20. században szélsőségesen gyors iparosítási folyamaton mentek keresztül, bár teljesen különböző intézményes úton. A világ más részein a technológiai eljárások az európaiak bevándorlása és letelepedése folyamán honosodtak meg – először az Egyesült Államokban /ahol már 1850-re jelentős gyáripar jött létre/, aztán az észak- és nyugat-európai telepesek megjelenésével Kanadában, Ausztráliában és Új-Zélandban, végül Latin-Amerika egyes részein, ahová

Dél- és Kelet-Európából tódult a kivándorlók nagy hulláma. Japán kivételével – és Japán valóban figyelemre méltó kivétel volt – a technológia átvétele legkorábban és legsikeresebben azokban a társadalmakban történt meg, amelyek szoros kapcsolatban állottak Európa iparosodó nemzeteivel.

C. Az amerikai gyakorlat

Az elmúlt évszázadot figyelembe véve arra a következtetésre juthatunk, hogy az olyan fejlett technológiai adottságokkal rendelkező országok, mint az Egyesült Államok és Japán, igen sikeresen alakították át az új technológiai eljárásokat időről-időre változó szükségleteik szerint. Tulajdonképpen elsősorban a kifinomult átalakításokra való képesség különbözteti meg a magas szinten iparosított országokat a többitől. Nem sokat számított az sem, hogy a technológiai eljárásokat belföldön fejlesztették ki, vagy külföldről származtak, és a behozatal után lettek módosítva. Ami történelmileg számottevő, az a technológiai célból megkívánt változtatások végrehajtásának a képessége. A két leglátványosabb sikert elérő ipargazdaság, az Egyesült Államok és Japán első sikereit máshol kifejlesztett technológiai eljárásokkal érte el. Mindkét gazdaság igen nagy jártasságot ért el a világ bármely részén kifejlesztett technológiai eljárások módosításában és kiaknázásában. Ráadásul e sikereket a legeltérőbb körülmények között érték el: az USA nyersanyagbőség és munkaerőhiány, Japán munkaerő-bőség és nyersanyaghiány közepette. Alighanem mindkét országról elmondhatjuk, hogy a közös alapot képező erő a gazdasági gyarapodás kívánatosságáról való hatalmas erejű, átható társadalmi meggyőződés volt. E meggyőződéssel mindkét ország megtalálta végül a saját erőforrás-készletének megfelelő utat.[2]

Valószínűleg az is lényeges, hogy mind az Egyesült Államok, mind Japán megtartotta a belföldi ellenőrzést a külföldről importált technológiai eljárások felett. Japán esetében ez már a 19. században a Nyugat felé történő „kapunyitás" óta nyilvánvaló. A japánok háború utáni, külföldi technológiai eljárások megvásárlására vagy bérbevételére irányuló készségét több megfigyelő is a közvetlen idegen beruházással szemben megnyilvánuló bizalmatlanságnak tulajdonította /Peck 1976; Tilton 1971/. Amerikában a 19. században az importált technológiák feletti nemzeti ellenőrzés megtartása nem volt annyira tudatos politikai elhatározás, mint Japánban, inkább csak a korabeli technológiák terjedési folyamatának természetére való reflektálás.

Az amerikai gyarmatokat, és később az Egyesült Államokat az európai /főleg brit/ kultúra észak-amerikai vadonba való átterjedésének kell te-

kintenünk. Az európai telepesek kezdetben az emigrációjuk előtt elsajátított technológiai eljárásokat alkalmazták. Az átvétel nem volt más, mint az egyes telepesek ismeretei és technikai jártasságai, valamint az egyszerű szerszámok, eszközök és kellékek, amelyeket magukkal hoztak. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az amerikai gyarmatok korában az európai technológiai eljárások is preindusztriális természetűek voltak. Két alapvető gyakorlatot vettek át: az egyik olyan kisipari és kézműves mesterségeket jelentett, mint az ács, a kőműves és a kovács, a másik a földműves élelmiszertermelő tevékenységét.

A korai években az európai munkamegosztás nem terjedt el a gyarmatokon. Az első telepek kis méretei nem indították el az egész napos tevékenységek közötti munkamegosztást, és ez később is csak a nagyobb városokban jelent meg. Az Új Világban sokkal természetesebb volt, mint az Óvilágban, hogy egy személy egyetlen foglalatosság helyett igen sokfélét űz. A farmer, az ács, vagy a kovács szívesebben készítette, mint vásárolta a szerszámait; az egyéni háztartás a szükségletek sokkal szélesebb körét elégítette ki – főleg a ruházkodás, a háztartási kellékek és az élelmezés területén – mint Angliában.

Az összetettebb és tőkeigényes iparágak, például a kohászat esetében sokkal nagyobb volt a bizalom az angol felszerelés iránt. Az átvételnél majdnem minden esetben a gyakorlott munkás játszotta a főszerepet. Még a később kialakuló ipari technológiák esetében is a képzett munkás vagy kézműves volt a fő közvetítő a fejlettebb és kevésbé fejlett társadalom között. Samuel Slater a leghíresebb példája ennek, aki a brit kiviteli tilalmak miatt az újonnan iparosított angol textilipar valamennyi tudnivalóját emlékezetébe vésve hozta át és terjesztette el Rhode Island-en, megalapítva ott az első amerikai textilgyárat.

Az Egyesült Államok volt a haszonélvezője azoknak a Nagy-Britanniában kifejlesztett technológiai újításoknak, amelyeket most ipari forradalomnak nevezünk. Az amerikai iparosítási gyakorlat nem kötődik szorosan a találmányokhoz, inkább a máshol kifejlesztett technológiai eljárások átvételéhez. Ez az átvétel nem volt könnyű, sok gyakorlatot, alapos mechanikai jártasságot és technikai tudást követelt.

Mindennek következtében a technológia sikeres átvétele sokkal többet jelentett gépek egyszerű átszállításánál egyik földrajzi helyről a másikra. Gyakran számolni kell a szelekció, adaptáció és módosítás kérdéseivel is, amelyekkel lehetővé teszik, hogy egy technológia új környezetben hatásosan működhessen. A készletek látszólag kis különbségei gyakran nagy tech-

nológiai változtatásokat követelnek meg; ez volt a helyzet például a kohászat, és más, kémiai folyamatokkal kapcsolatos tevékenységek esetében.

Bár kezdetben az európai technológiától való függőség igen nagy volt, mégsem volt totális. Ahogy a rendelkezésre álló készletek és az új környezet különbségei az európai tapasztalat előtt ismeretlen problémákat eredményeztek, úgy váltak néha használhatatlanná, többször pedig hatástalanná az európai eljárások és technikai megoldások. Angliában például egyre ritkábbá és értékesebbé váltak az erdők, Amerikában pedig szinte zavarbaejtően sok volt belőlük. Ezért aztán a faanyag, és olyan értékes melléktermékei, mint a különböző hamuzsírok, a szó szoros értelmében a mezőgazdasági tevékenységet megelőző, terület-tisztító folyamatok hulladékanyagai voltak. Tench Coxe még 1810-ben is azt állította, hogy művelés alá fogott terület kivágott fáiból kivont hamuzsírok „csaknem kártalanítják a telepest" a befektetett összegért, különösen ahol a terület „hajónavigációval" is megközelíthető volt /Coxe 1814/. Angliában a 18. században /és korábban/ a tüzelőfa és építőgerenda magas ára a vastermelés felújítására ösztönzött /beleértve ebbe a tüzelőfa és a faszén ásványi fűtőanyagokkal való helyettesítését/, az amerikaiak ugyanakkor fafelhasználás lehetőségeit tárták fel. Nem volt az Óvilágban egyetlen olyan gyakorlati folyamat és technikai eljárás, amelyet az Új Világ módosítás nélkül átvehetett volna.

Eképpen az amerikai gyakorlat megkülönböztető vonásainak többsége annak tulajdonítható, hogy amikor a nemzet hozzálátott a 19. század első felében az iparosításhoz, rendelkezésére állottak az angol tapasztalatok, de sokkal kedvezőbb készletekkel rendelkezett. E körülmény következménye volt a technológiai újítások iránya. Ennek nagy része a – tőkéhez és munkához képest – bőségesen rendelkezésre álló természeti készletek intenzív kihasználásával volt kapcsolatban. Amerika Nagy-Britanniához képest későn kezdte meg az iparosítást, ennek ellenére hamarosan világméretű vezető szerepre tett szert a tervezés, termelés és a famegmunkáló gépek használata terén. Mindez magában foglalta a fűrészelő, gyaluló, csaplyuk-készítő, formázó és fúrógépek egész sorát, valamint a speciálisabb célokra alkalmazott famegmunkáló gépek tárházát /Rosenberg 1975/. Az volt a jellemző e gépekre, hogy pazarolták a fát. Figyelembe véve a viszonylagos hiánytényezőket az Egyesült Államokban, az ilyen gépek, amelyek a bőséges és olcsó faanyagon, valamint a ritka és drága munkaerőn alapultak, tökéletesen megfeleltek az amerikai szükségleteknek /Rosenberg 1973/. Az egy főre eső amerikai épületfa-fogyasztás többszöröse volt az angliai mennyiségnek, és az ipari fejlődés első éveiben egyre fokozottabban növekedett.

A készletbőség és a munkaerő-hiány, valamint az ipari technológia természete az amerikai gazdasági életet igen gyorsan a tőke és a készletek intenzív felhasználására kényszerítette. E feszültségek a kutató tevékenység fokozódásához, és végső soron a tudományos tapasztalatok megszületéséhez vezettek, mindezek okát azonban nem összegezhetjük a fentebb vázolt tényező-kímélő és tényező-kihasználó hajlamokban. Mindezek a specializáció és a cégek közötti munkamegosztás új formáihoz vezettek – különösen a beruházási javak termelői és felhasználói között – és ennek eredményeképpen az amerikai gazdaság a technológiai dinamizmus és a kreativitás olyan szintjére emelkedett, amely ismeretlen volt a 19. század második felében az ipari gazdaságok körében. E technológiai dinamizmus nagyjából annak a rendkívüli szerepnek köszönhető, amelyet a beruházási javakat termelő iparágak játszottak az amerikai iparosítási folyamatban, és azoknak a különösen kedvező feltételeknek, amelyek közepette tevékenykedtek. E beruházási javakat termelő iparágak – elsősorban a fémmegmunkáló ágazatokra gondolok itt – tanulmányi központokká váltak, ahol a fémmegmunkáló jártasságokat meg lehetett szerezni és tovább lehetett fejleszteni, s ahol az ilyen jártasságok végső soron új sorozatgyártmányok termelését eredményezték: felcserélhető alkatrészekből álló tűzfegyvereket, kar- és faliórákat, mezőgazdasági és varrógépeket, írógépeket, kerékpárokat, autómobilokat. Az iparosítás egyik kulcsa az, hogy bizonyos, alapjaiban hasonló termelési technikákat alkalmaznak egyre különbözőbb végtermékek létrehozásánál. Azonfelül az a technológiai ismerethalmaz és gyakorlat, mely fokozatosan felhalmozódott e szektorban, közvetlenül alkalmassá vált arra, hogy maguknak a beruházási javaknak csökkentse az árát. Egy újonnan megtervezett forgóeszterga, univerzális marógép, vagy egy új acélötvözet, amely lehetővé tette a gyorsabb fémmegmunkálást – mindezek az újítások nemcsak jobb gépeket eredményeztek, de elsősorban a gépek termelési árát szorították vissza. Így, bár az első lépést a tőkekihasználásra az amerikai készletek imént tárgyalt, egyedülálló állapota indította el, nem lehet kétséges, mi volt e folyamat végső eredménye a tényezők eltolódása szempontjából. A tőkekihasználás is olyan útnak bizonyult, amely megnövelte a képességet a tőkekímélő újításokra. Az a kísérlet, hogy leküzdhessék a munkaerő-hiányt egy természeti forrásokban bővelkedő területen, az Egyesült Államokat olyan irányba kényszerítette, amelyben igen gazdag újítási lehetőségek nyíltak meg számára. Egy tőkében gazdagabb, hatásosan megszervezett beruházási javakat termelő szektorral rendelkező társadalom elsajátított jártasságai megteremtették az alapot – a tudás, a mérnöki gyakorlat és szakértelem területén – olyan újí-

tások számára, amelyek ugyanúgy kímélték a tőkét, mint a munkát. A legtöbb új terméknek – technikai jellegzetességei stabilizálódása után – lemegy az ára, a termelők ezért minél nagyobb mennyiségben kezdik gyártani, hogy gyorsabban visszanyerhessék a befektetést. Az amerikai ipar különösen kimagaslik e tevékenységekben.

Az amerikai gyakorlat oly módon határozza meg a szabványosítással, az uniformizálással és a felcserélhetőséggel a beruházási javakat termelő szektor fejlődését, hogy ez rendkívül eredményes közvetítője lesz a technológiai újítások kifejlesztésének és elterjesztésének. A szabványosítás mértéke jelentősen meghatározza, mennyire tudja a beruházási javak termelője aktivizálni a fogyasztóját. A termékek szélsőséges heterogenitásával /ami Angliára volt jellemző/ a gépgyártó szerepe passzívvá és alkalmazkodóvá válik. „Mérték után" folytatott tevékenységét a potenciális fogyasztóval való kapcsolata kényszerítette ki. A kezdeményezés így – mint Angliában – a felszerelés végső használójánál marad, akinek igen nehéz technológiailag kreatív módon ellátni szükségleteit. Az amerikai gépgyártók a gépek használói már kezdettől sokkal sikeresebb kapcsolathálózatot építettek ki, mint az angliaiak. Nem akarom azt állítani, hogy a technológiai tényező, amelyet hangsúlyoztam, teljes mértékben a jól szervezett amerikai kapcsolatrendszernek köszönhető, de kialakulásában igen lényeges szerepet játszott. Amerikában a gépgyártók és felhasználók közötti kapcsolat kialakított egy olyan információs csatornát és kommunikációs rendszert, amely lehetővé tette a gépgyártójának, hogy magasszintű kreatív módon reagálhasson a fogyasztó szükségleteire. Ugyanakkor a gép használója egyre több bizalommal viseltetett a gépgyártó nézetei és kezdeményezései iránt. E kezdeményezések a gyártó részéről a fogyasztó szükségleteinek és e szükségletek megfelelő kielégítésének, egyre bővülő közvetlen ismeretén alapult. E kölcsönös bizalom tette lehetővé a gépgyártóknak, hogy visszaszorítsák a technikailag komolytalan, vagy irreleváns fogyasztói preferenciákat, és e módon csökkentsék a tőkemennyiséget és a végtermék árát.

Így az amerikai tőkeberuházási javakat termelők nagyobb kezdeményezési szabadsága, hozzájárulva nyilvánvaló pénzügyi érdekeltségükhöz termékeik növekvő eladása kapcsán, egyedülállóan hatalmas és sikeres erőnek bizonyult az új technológiák elterjesztésére. Az amerikai beruházási javak termelői sokkal többet foglalkoztak fejlesztő tevékenységgel, mint bárhol a világon; egyidejűleg oktatták a gépek vásárlóit, és meggyőzték őket az új technikai eljárások magasabbrendűségéről.

Úgy tűnik, Amerika huszadik századi rendkívüli sikereinek nem annyi-

ra a feltaláló tevékenységben rejlik a magyarázata, inkább abban a képességben, amellyel az új találmányi lehetőségeket gyorsan a kereskedelmi bevezetés szintjéig fejlesztette.

D. A japán helyzet

Talán a hazai technológiai képesség korai megjelenése volt az a legsajátosabb tényező, amely meghatározta a technológiai eljárások átvételének a sikerét. Ilyen képesség hiányában az idegen technológiák általában virágzásnak szoktak indulni. A sikeres tapasztalatokkal rendelkező országok hamar megtanulták, hogy az idegen technológiai eljárások sikeres átvétele legalább a technológiai jártasság minimális szintjét megköveteli – nemcsak azért, hogy a helyi szükségletek szerint módosítsák a külföldi technológiai eljárást, hanem azért is, hogy képesek legyenek választani a széleskörű külföldi kínálatból. A lehetséges technológiai eljárások közötti értelmes választás már tekintélyes mennyiségű technológiai tudást előfeltételez. Az ilyen tudást pedig nehéz megszerezni hazai tapasztalatok híján.

A japán gyakorlat e szempontból különösen tanulságos. A japánok igen sikeresen alakították a nyugati technológiai eljárásokat sajátos viszonyaikhoz. Igen fontos az is, hogy mindezt anélkül tették, hogy megbíztak volna a nyugati vállalatokban, vagy a közvetlen beruházásokban. A japánok általában minden olyan intézménynek ellene voltak, amely felhígította volna a technológiai eljárások feletti hazai ellenőrzést.

A japánok – különböző módokon – úgy adaptálták a nyugati technológiai eljárásokat, hogy a tőke megtérülésének arányát visszaszorították. A textiliparban például régi, használt gépeket vásároltak – gyakran olyanokat, amelyeket Lancashireben már elavultnak tartottak. Ráadásul amint beindították a gépeket, mindegyiket sokkal nagyobb sebességgel és hosszabb ideig működtették, mint Angliában vagy Amerikában, kiszolgálásukra, karbantartásukra és javításukra pedig sokkal több munkát áldoztak. Mikor a japánok eljutottak arra a szintre, hogy megépíthették saját textilgépeiket a vasat ahol csak lehetett, fával helyettesítették – például a tartógerendáknál. Olcsóbb nyersanyagokat vezettek be a termelési folyamatba /például a pamutfonásnál/, majd minden fonógépen sokkal több munkával ellensúlyozták a fonál gyakori szakadását. Ráadásul a nyugati technológiai eljárásokat csak néhány kiválasztott helyen vezették be, máshol pedig folytatták az ódivatú, tőkekímélő háziipari eljárásokat – mint a nyersselyem termelésénél és a gyapotszövésnél. A japán iparban, különböző módon, továbbra is fontos

szerepet játszott az alvállalkozási megállapodásokkal létesített, viszonylagosan munkaigényes kisipar. Az olyan kiegészítő tevékenységeket, mint az anyagszállítás, vagy a csomagolás, továbbra is szívesen végeztek kézi erővel.[3]

Hasonló „tőke-nyújtó" módosításokat hosszan sorolhatnánk Koreának és Tajvannak a második világháború befejezése óta folytatott ipari gyakorlata kapcsán /Ranis 1957; 1973/. Amit azonban a nyugati technológiai eljárások e sikeres módosításai iránti tiszteletünk mellett hangsúlyoznunk kell, az abban áll, hogy gyakori, és komoly hiba állandó intenzitás-tényezőt tulajdonítani egy ipari gépezetnek. Nyilvánvaló, hogy bizonyos esetekben maga a gépezet diktálja az intenzitás-tényezőt, s ezt aligha lehet fejleszteni – különösen olyan termelési folyamatoknál, ahol a takarékosság igen fontos, mint a petróleum-finomító, és más kémiai iparágaknál. De a legsikeresebb ázsiai gazdaságok tapasztalatai azt bizonyítják, hogy széleskörű lehetőség kínálkozik a tőkének munkával való helyettesítésére egy nyugati ipari gépezet kihasználásánál. Továbbá – ahogy Raymond Vernon állította – a termelés intenzitás-tényezője és a szükséges jártasság természete jellegzetesen váltakozhat bármely adott termék életciklusa folyamán /Vernon 1966/. Bár a szakképzetlen, vagy fél-szakképzetlen munkaerő túlsúlya az új termék gyártásának korai szakaszaiban /amikor nagy gyakorlatra lenne szükség/ csak korlátozott lehetőségeket kínál, de később, amikor a termék kifejlődött és a termelési technológia megszilárdult, sokkal nagyobb nyereséget igérhet.

Így az is lényeges, hogy a technológia átvételét nem tarthatjuk „egyszer s mindenkorra" megtörtént dolognak. Nem egyetlen naptári napon történik, inkább folytatólagos, folyamatos cselekmény. Ezt elhanyagolva a technológiai átvétel lényegét veszítjük szem elől. Egy technológia sikeres átvétele a módosítására, átalakítására és adaptálására való képességet is magában foglalja – gyakran olyan módon, amely csak a megfelelő jártassággal bíró személy számára nyilvánvaló. Egy gazdaság, amelyben nincs meg erre a belső képesség, aligha képes sikeresen felhasználni a más körülmények között kifejlesztett újításokat. Viszont egy olyan gazdaság, amely bírja, vagy megszerzi e képességet, abban a helyzetben van, hogy a külföldről átvett technológiákkal igen látványos eredményeket érhet el. Vitathatatlannak tűnik, hogy ez a képesség lényeges alkotóeleme a japán ipar huszadik századi, s különösen az elmúlt 25 év alatt aratott sikereinek. A japánok a szépművészet szintjére emelték azt, amit ők „mérnöki tökéletesítés"-nek neveznek. Bár e technikai jártasság nem játszott közre valamennyi jelentős, eredeti találmányukban, ez tette képessé őket a külföldi technológiai eljárások hatal-

mas tömegének átvételére, és saját speciális követelményeikhez való kifinomult átalakítására. A magas szinten integrált világgazdaságban végső soron nem a feltaláló tehetség számít egyre növekvő mértékben, hanem az új technológiai lehetőségek kihasználásának a képessége, bárhonnan is származzanak azok.

A japán gyakorlatnak van még egy fontos oldala, amelyet hangsúlyoznunk kell. Japánt általában a külföldi technológiák importálójaként emlegetik, ezzel azonban nem homályosítható el az a tény, hogy Japán készleteinek igen nagy hányadát fordítja a termelékenységet fejlesztő, új technológiai eljárások rendszeres kutatására. Valójában a Japán gazdaságra az elmúlt években egyre inkább jellemző a magas szintű kutató tevékenység. Bár Japán az össz nemzeti termék kisebb hányadát fordítja a kutatási és fejlesztési tevékenységre, mint az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Nyugat-Németország és Franciaország, helyzete azonban sokkal kedvezőbbé válna, ha levonnánk azokat az összegeket, amelyet a nyugati országok a hadügyi fejlesztésre és kutatásra fordítanak. Továbbá a magánkézben levő ipar Japánban nagyobb hányadát vállalja a kutatási és fejlesztési tevékenységnek, mint más ipari országokban. A japán ipar így nagy részt vállalt azokból a feladatokból, amelyektől a kifinomult technológia kiaknázása függ. Nagy figyelmet szentel a felszívó képességét növelő tevékenységeknek. A japánok folyamatosan fejlesztik technológiai képességeiket. A közvetlen külföldi beruházás gyakorlatilag ki van zárva, és a fejlett technológiák elsajátítását olyan politikával érték el, amely a licence-egyezményekre és a kiterjedt magánjellegű kutatási és fejlesztési tevékenységre alapul. Japán figyelemreméltó sikertörténete fő alkotóelemének ezért az a kormánystratégia tekinthető, amely a külföldi technológiák bevezetésénél a helyi viszonyokra és a belső technológiai kapacitás kialakulására helyezi a hangsúlyt.

II. A TECHNOLÓGIAI VÁLTOZÁS SAJÁTOSSÁGAI

A. Bevezetés

A közgazdászok és gazdaságtörténészek egyik fő gondja az elmúlt 25 év során az volt, hogyan alakítsanak ki a technikai fejlődés gazdasági növekedésre gyakorolt hatásának lemérésére alkalmas mennyiségi mutatókat. E kutatás során nemcsak módszertani, de fogalmi nehézségek is felbukkantak. Sok problémát okoz a technikai fejlődés eredményeinek elkülönítése más folyamatok – tőkefelhalmozás, nevelés, készletfelhasználás stb. – eredmé-

nyeitől. Ráadásul nincs olyan egyértelmű teljesítmény-mérték, amely a hosszabb időegységek alatti nagyobb ármozgások és a teljesítmény különböző összetevői fontosságának lemérésére alkalmas lenne /index-szám probléma/. Nem tudjuk kielégítő módon számba venni a fontosabb minőségi változások és termelési újítások hatását a gazdaság teljesítményének mozgására – az ilyen mozgás pedig szerves részét képezi a technikai fejlődés következményeinek. Mindezek ellenére sok időt és fáradságot szenteltek e problémákra. A gazdaságtörténészek utóbbi években megnövekedett érdeklődése a technikai fejlődés iránt nem kis mértékben köszönhető annak a felismerésnek, hogy a technológiai fejlődés főszerepet játszik a gazdasági növekedés folyamatában. E felismerés Moses Abramovitz és Robert Solow 1956-ban és 1957-ben írt művei hatására következett be. Mindkét cikk a technikai fejlődés mennyiségi jelentőségét tárta fel az amerikai gazdasági növekedés szempontjából. A cikkek igen sok szempontból eltérnek egymástól, más időegységeket alkalmaznak, más területre terjed ki a kutatás, és a módszertanuk is eltérő. Mindezek ellenére a szerzők egyetértenek abban a következtetésben, hogy az amerikai egy főre eső teljesítmény hosszabb távú növekedése csak igen kis mértékben tulajdonítható a növekvő tőkebefektetésnek és munkateljesítménynek, ahogy ezt általában elképzelték. Mindkét cikk erőteljesen arra utal, hogy az egy főre eső teljesítménynövekedés inkább a készletek növekvő produktivitásának, mint mennyiségi gyarapodásának köszönhető. Abramovitz körültekintően kimutatta, hogy a produktivitás növekedését alaptalanul nevezték el „technológiai változás"-nak. Erre abból következtethetünk, hogy miután mindkét szerző megkísérelte lemérni a növekvő tőkebefektetésnek tulajdonított egy főre eső teljesítmény-növekedést, hatalmas „maradék" gyűlt fel, amely a növekvő termelékenység technológiai változáson kívül eső okai következtében jött létre. Valójában a metodológiát úgy választották meg, hogy a visszamaradó mennyiség az egy főre eső teljesítmény-növekedés valamennyi okát magába foglalta a fejenkénti energiaráfordítás növekedésén kívül. A meglepően nagynak bizonyuló, magyarázat nélkül álló teljesítménynövekedést Abramovitz „tudatlanságunk fokmérőjének" nevezte.

Ezek az ijesztő eredmények széleskörű hatást váltottak ki, és sok tudós próbált meg magyarázatot adni a különbözet összetevőire, s ezek megközelítő fontosságára. Talán Edward Denison kísérlete volt a legheroikusabb és valószínűleg a legismertebb is. Denison az amerikai fejlődést vizsgálta meg 1929 és 1957, valamint 1909 és 1929 között, majd néhány szimplifikáló hipotézis használatával megkísérelte lemérni valamennyi változó hozzájárulá-

sát e növekedéshez. Ezen felül, hogy felbecsülhesse a változó tőke- és munkaerőráfordítás hatását, Denison megkísérelte a munkaráfordítás minőségi változásait összeegyeztetni az oktatás növekedésének és a minőségi munkára fordított órák csökkenésének hatásával. Denison legjelentősebb eredményeinek egyike a különbözet összetevőinek feltárása során az volt, hogy felismerte a tudásanyag gyarapodásának és a nagyságrendbeli megtakarításoknak a fontosságát /Denison 1962/. Denison lényegében ugyanezt a módszert alkalmazta egy megbízható kutatás folyamán is, amelyben az Egyesült Államok és nyolc európai ország második világháború utáni eltérő gazdasági növekedését tette részletes, összehasonlító vizsgálat tárgyává /Denison 1967/.

Egy találmány technikai tökéletesedésének történelmi időmodellje, és az ebből eredő termelékenységnövekedés szoros összekapcsolásának kísérlete igen sok csapdát rejt magában. A tökéletesedés nem feltétlenül ágyazódik be közvetlenül a termelési folyamatokban, különösen akkor nem, ha jellegük megköveteli az új tőkebefektetést. Ilyen körülmények közepette, ahogy Salter hangsúlyozta, a technikai tökéletesedés a meglevő alaptőke megoszlásától és az új beruházási javak beszerzésének arányától függ /Salter 1960/.

A technológia tökéletesedése és az aktuális termelékenység-növekedés közötti összefüggés hiányának másik oka az adott technika széleskörű elterjedése előtti időszak sajátossága. Fejlődésének korai fázisában az új technika termelési költségei magasak, még a jelentős árcsökkentéseket eredményező fejlesztések sem befolyásolják különösöbben a technológia befogadásának folyamatát. Amikor azonban a felgyülemlett minőségi változások a költségeket nagyjából a korábbi technológia szintjére csökkentik, akkor már a legkisebb további áresés is a technológia széleskörű befogadásához vezethet. E ponton már – a megtakarítási szándéktól függően – az ártényezők kis változása is az új technológia javára billenthetik át az egyensúlyt. Elmondható tehát, hogy van egy küszöbszint, amelyen az új technológia versenyképessé válik a régivel. A küszöbszint fogalmát Paul David a gazdaság mérete és az aratógép elterjedése vizsgálatánál használta fel. David ebben az esetben a küszöbszint megközelítése és elérése kapcsán nem a technológiai változást hangsúlyozta, inkább az aratómunkások munkaerejének növekvő árát, mely csökkentette a gazdaságoknak azt a küszöbszint-méretét, amelyiken már gazdaságos volt az aratógép használata /David 1966/.

Így az új technológia kialakulásának folyamatában hosszú kihordási idő is lehetséges, amely alatt az új technológiát azért nem alkalmazzák szélesebb körökben, mert az ára felülmúlja a régiét. Amint azonban a küszöbszintet megközelítik, vagy elérik, az új technológia elterjedési mutatója egy-

re érzékenyebbé válik a további tökéletesítésre. Ezért egy újítás „prenatális" korszakában igen sokat tökéletesedhet anélkül, hogy ez bármilyen következményt vonna maga után. Viszont a küszöbszint elérése utáni, kisebb technikai fejlesztés is eredményezhet gyors és nagyarányú termelékenység-növekedést.

B. Termék és újítási folyamat a gazdasági fejlődésben

A termékfelújítás elsődleges szerepét – a technológiai változás fő összetevőjének tekintve – a múlt század gazdasági növekedésében régóta hangsúlyozták már, és Simon Kuznets bőségesen dokumentálta. 1930-ban megjelent *Secular Movements in Production and Prices* /A termelés és az árak ismétlődő mozgásai/ című művében Kuznets kimutatta, hogy a technológiai újítások nagy része az új termékeket termelő új iparágak kialakulásával állott kapcsolatban.[4] Érvelésében fontos szerepet játszott, hogy ez a kapcsolat egyáltalán nem volt ritka, vagy véletlen. Egy gazdaság magas össznövekedési aránya éppen a termékek és iparágak állandó váltakozásának lesz a következménye.[5] Minden gyorsan növekvő iparág ismeri a visszaesést, mint az ár-csökkentő technológiai újítás következményét, amely minden, alkalmanként a kimerülést is megközelítő iparágban érezteti hatását. A gyors növekedés folytatódása új termékek kifejlesztését követeli meg. Tekintetbe véve a régi, alapvető fogyasztási cikkekből származó, hosszúlejáratú, alacsony bevételeket, és azt, hogy az állandó igények miatt az árak bizonyos elasztikusságot mutatnak, ezekben az iparágakban az árakat tovább csökkentő újítások relatíve kis hatást érnek el. Ezért a gyors, átfogó növekedés folytatódása új termékek és új iparágak kifejlesztését követeli meg.

Természetesen nem Kuznets volt az egyetlen, aki hangsúlyozta az új termékek fontosságát. Joseph Schumpeter egész életében a technikai fejlődésnek a kapitalista növekedés dinamikájában játszott központi szerepét hangsúlyozta. Nagy műve, a *Business Cycles* /Üzleti ciklusok/ erőteljesen vizsgálja a kapitalista gazdaságok magasfokú változékonyságáért felelős technológiai újítás történelmi szerepét. Későbbi könyvem a *Capitalism, Socialism and Democracy* /Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia/ /Schumpeter 1942/ tulajdonképpen az általa „alkotó rombolás örök vihará"-nak nevezett jelenség jótékony hatásának apoteózisa. E „viharok" a termékfelújításokat jelentették, amelyek félresöpörték a régi termékeket gyártó régi iparágakat. Schumpeter számára a gazdasági fejlődés nem a fegyvergyártók egymás közti árleszállításait jelenti. A hosszú távon jelentőssé váló versengés, amely az

autógyárosok újító tevékenységéből ered és egyszerűen felszámolja majd a fegyvergyártást, mint gazdasági tevékenységet. Schumpeter számára a termékfelújítás alapvető a kapitalizmus történelmi szerepének és a versengés folyamatának megértéséhez. A közgazdászok tévednek, amikor azt állítják, hogy a lényeg az, „...hogyan kormányozza a kapitalizmus a létező struktúrákat, hiszen a lényeges kérdés éppen az, hogyan hozza létre és semmisíti meg ezeket." /Schumpeter 1942; 84./

Schumpeter jelentős mértékben befolyásolta a közgazdászok és gazdaságtörténészek tevékenységét azzal is, hogy a jelenség megszakított természetét hangsúlyozta. Schumpeter azzal kezdte, hogy az újítás fogalmát igen széles értelemben definiálta, mint különböző okokból bekövetkező változást a termelés feladatában. Ezek az okok többet foglaltak magukba a szűk értelemben vett technikai fejlődésnél – például a termelést, vagy az újítási folyamatot. De ide tartozik az új piacok feltárása, új nyersanyag-forrás szerzése, vagy egy iparág struktúrájának átszervezése. Jelen értekezésünk számára még fontosabb az a tény, hogy Schumpeter nagy hangsúlyt helyezett a technikai folyamatra, mint a múlttal való nagy törések, óriási megszakítások folyamatára. E hangsúly jól megfelelt a kapitalista társadalom szociológiájáról írt elemzésének, és az üzleti ciklusok stratégiai faktorára irányuló kutatásainak is. /Az újítások felgyülemlése volt a szíve Schumpeter elméletének az üzleti ciklusokról./

C. A kisebb fejlesztések hatása

Éles ellentétben Schumpeter nézeteivel a technikai fejlődés megszakított természetéről – e nézetek igen erős hatást gyakoroltak egy teljes közgazdász-generációra – egy másik iskola a technológiai változás folytatólagos elemeit hangsúlyozta. Első és legékesszólóbb alkotásuk a huszadik században A. P. Usher írása /1954/. Usher nemcsak a folytatólagos elemekre hívta fel a figyelmet, de az újító folyamat fokozatosságára is, amelvben nagyszámú, kis terjedelmű változások halmozódnak fel.

Gondoljunk itt az egyes találmányok életciklusaira. A termelékenység jelentősebb fejlődése csak akkor következik be, amikor már a kezdeti találmány számtalan kisebb módosuláson és változáson ment keresztül, hogy megfeleljen a speciális fogyasztók igényeinek.[6] Olyan széles körben használatos termékek, mint a gőzgép, az elektromotor vagy a szerszámgép, egyre újabb és újabb változtatásokon mentek keresztül, ahogyan a végső fogyasztók különböző igényei szerint módosultak. Ugyanez történt a tartós fogyasz-

tási cikkekkel is, de minőségüket speciálisan a különböző jövedelmi kategóriákhoz kellett igazítani.[7] Az efféle módosításokat színfalak mögötti tervezői és mérnöki tevékenységgel hajtották végre, de éppen ennek következtében fejlődött a termelékenység és nőtt az ipari gazdaságok fogyasztóinak jóléte.

Az a szemlélet, amely a technológiai változást számtalan kis fejlesztés és módosítás szaporodásának tekintette, néhány ritka, nagyobb újítással, legszebb megfogalmazását S. C. Gilfillan *Inventing the Ship* /A hajó feltalálása/ című, 1935-ben megjelent könyvében nyerte el. Bár Gilfillan elsősorban a folyamat társadalmi és nem gazdasági oldalával foglalkozik, könyve felbecsülhetetlen értékű „közelképet" nyújt a technológiai változás fokozatos és apránkénti természetéről. Főleg a gyakorlat folyamán végrehajtott kis finomításokat és a más iparágakban kifejlesztett, jobb minőségű alapanyagok, vagy egyéb összevetők fokozatos felhasználását emeli ki.

A fejlett ipari gazdaságokban végrehajtott technológiai változások többsége, ha nem is láthatatlan, de alig látható: az anyagkezelés javítása, a termelési folyamat átszervezése, a karbantartás és javítás költségeinek csökkentése stb. A vas és acél gyártásánál a gépek átrendezésével sikerült kiküszöbölni az újramelegítő tüzelőanyagok felhasználását. A fémmegmunkálás egyre keményebb anyagokból készítette a vágó felületeket, és ezzel felgyorsította a munka iramát. Az elektromos energia fejlesztésénél, ahol a teljes ágazat hosszútávú termelékenység-növekedési aránya minden más amerikai iparágat megelőzött /Kendrick 1961/, a központi hőenergiai gépek lassú, fokozatos fejlesztése a tüzelőanyagoknál hatalmas, hosszútávú gazdasági eredményeket tett lehetővé.

A kis, alig látható, de összességükben nagyfontosságú újítások legelterjedtebb fajtái azok az eljárások voltak, amelyekkel csökkentették a beruházási javak karbantartását, és megnövelték élettartamukat. A régi anyagok újakkal /például alumíniummal és rozsdamentes acéllal/ való helyettesítése, a súrlódásgátlás új technikái /kenés és forgócsapágyak/ a beruházási javak élettartamának jelentős meghosszabbításához vezetett. A kezeletlen vasúti kötések karbolsavban kezelt kötésekkel való helyettesítése előreláthatólag megduplázza egy kötés élettartamát, tizennégyről huszonnyolc évre. Az üledékeltávolítók és a kémiailag kezelt tápvíz meghosszabbította a vasúti kazán életét, s már ritkábban kell kivonni a forgalomból a mozdonyokat, hogy a kazánjukat kimossák. A könnyebb sinek nehézre való kicserélése meghosszabbította a sín életét, s ez bőven fedezi a nehezebb fém költségeit.

Albert Fishlow az 1870 és 1910 közötti amerikai vasúthálózat techni-

kai fejlődéséről és teljesítményéről írt találó tanulmányában megkísérelte lemérni az egyes tényezők szerepét a teljesítmény növekedésében és az árak csökkenésében /Fishlow 1966/. Ebben az időszakban a teljesítmény-növekedés igen magas volt, és megjelent néhány fontos találmány, a légfék, az automata kapcsolószerkezet és jelzőberendezés, az acél sínek helyett pedig vas síneket használtak. Fishlow mégis úgy találta, hogy az árak csökkentéséhez legnagyobb mértékben a mozdonyok és a tehervagonok tervezése járult hozzá, még akkor is, ha a folyamat során nem jelent meg megkülönböztetetten fontos vagy emlékezetes találmány. Mégis, „felhalmozódó jellege és az egyes látványos találmányok hiánya sem homályosíthatja el a folyamat gyorsaságát. Alig negyven éven belül – 1870-től 1910-ig – a teherkocsik teljesítménye több mint háromszorosára nőtt. Az átalakulás megkülönböztető vonása feltűnő olcsóság volt; a befogadóképesség növekedése csak nagyon kis mértékben növelte meg a holtsúlyt, az arány 1:1-ről 2:1-re változott. Ugyanebben az intervallumban a mozdonyok ereje több mint kétszeresére növekedett..." /Fishlow 1966, 635./

D. A technikai kiegészítések hatása

A találmányok aligha működtek valaha is elszigetelten. Az amerikai technológiai eljárások történetében újra meg újra megtörtént, hogy egy adott találmány felvetette a technikai kiegészítések kérdését. Gyakran nem is léteztek e technikai eljárások, így aztán *A* találmány fő haszna az volt, hogy a *B, C,* vagy *D* találmányok kifejlesztését igényelte.

A találmányok társadalmi megtérülését azért nehéz feltárni, mert a kapcsolódások e téren igen nagyszámúak, és különböző fontosságúak, így aztán a pontos mérés nagyon bonyolult. Egy.találmány, amely csökkenti az energiafejlesztés költségeit, különböző módon hat a különböző iparágakra. A múltban az alumínium iparra, az elektromosság fokozott felhasználójára lényeges hatást gyakorolt. Az ilyen árcsökkentések fontos szerepet játszottak a műtrágya esetében is: elkészítése olcsóbb lett, egyre jobban kihasználhatták az élelmiszertermelésnél. De jelentéktelen szerepet játszottak a golyóstoll bevezetésénél.

Gondoljuk csak végig egy olyan találmány társadalmi megtérülését, amely visszaszorította a szállítás költségeit, például a vasút hatását a 19. század közepének amerikai gazdasági életére ! a gazdasági megtérülés magában foglalta a mezőgazdaság termelékenységének megnövekedését, mivel a gazdaságok terményeit nagyobb földrajzi területen bocsájthatták áruba, mint

ahogy ez korábban lehetséges volt. Ennek következtében nagyobb lendületet vehetett a területi specializálódás, mint azelőtt, nagyobb energiát szentelhettek a különböző mezőgazdasági készletek kiaknázására. A vasút társadalmi megtérülésének folyamatánál tehát számításba kell venni a megnövekedett területi specializációból származó eredményeket, s a mezőgazdasági készletek sajátos területi megoszlásaihoz is sikeresebben tudtak ezután alkalmazkodni. A szállítási költségek csökkenése azzal is elősegítette a termelékenység növekedését, hogy lehetővé tette a kisszámú, gazdaságosabb egységre való koncentrálást. Például a szénbányától az áramfejlesztőig való szállítás költségeinek a csökkenése segítette elő /USA Munkaügyi Min. 1966/, hogy több, kevésbé gazdaságos üzemeltetésű bányát bezárhassanak, amelyek ezidáig is csak azért működhettek, mert közelebb voltak a piachoz. A bányaipar ezután kisszámú, de eredményesebben kiaknázható bányákra koncentrálhatta tevékenységét. A szállítási költségek csökkenése tulajdonképpen valamennyi gazdasági tevékenység intenzívebb kihasználását tette lehetővé.[8] Egy olyan világban, ahol a közlekedés drága, minden üzem tevékenységét visszavetik a szállítási költségek, különösen akkor, ha a terméket távolabbi piacokra szánták. A szállítási költségek csökkenése megnöveli az elérhető piacok számát, és növeli ezzel a gazdasági lehetőségeket is.

Szélesebb földrajzi egységet véve figyelembe, a társadalmi megtérülést igen jelentős mértékben megnövelte a gőzhajó, amely már az óceánon túli szállítások árát is csökkentette, valamint a mélyhűtés, amely mind a vonat, mind a gőzhajó teljesítményét megnövelte. E kiegészítő újítások révén kezdett kialakulni a 19. század végére a valódi világméretű mezőgazdasági munkamegosztás. Ez az egyedülálló munkamegosztás a szárazföldi és vízi szállítási költségek csökkenésének, valamint a hús hosszútávú szállítási lehetőségeinek közös eredménye volt. Az 1880-as 1890-es évekre a mélyhűtési eljárások következtében Nyugat-Európa gyorsan növekvő lakossága egyre jobban függeni kezdett a tengerentúli termékektől, nemcsak az észak-amerikaiaktól, de az Új-Zéland-i és ausztrál bárány- és az argentin marhahústól is.

A kiegészítő újítások fontossága miatt leszögezhetjük: egy újítás társadalmi megtérülését ritkán vizsgálhatjuk elszigetelve. Az ipari gazdaságok növekvő produktivitása következtében nagy számú összekapcsolódó, egymást kölcsönösen felerősítő technológiai eljárás jött létre, amelyek egyedi összetevői önmagukban nem sok következményt vontak volna maguk után. A megfigyelés megfelelő egysége ezért nem annyira az egyedi újítás, inkább egy összefüggő újítás-halmaz. A korai ipari forradalom csak néhány alapvető technológiai eljárás interakciója keretében érthető meg. E technológiák

teremtették meg a szükséges alapot más technológiai változásokhoz, amelyek egyre szélesedő, koncentrikus körökben folytatódtak, melynek központjában olyan néhány, legfontosabb találmány állt, mint a gőzgép, vaskohászat és az ásványi tüzelőanyagok széleskörű alkalmazása. Hasonló csoportosulásokat fedezhetünk fel a 19. század végén az elektromosság, a 20. század elején a belsőégésű motor, és az elmúlt években a műanyag, az elektronika és a computer körül.

E. „A nélkülözhetetlenség axiómája"

Egy újítás társadalmi megtérülése attól függ, milyen széles körben alkalmazza a gazdaság – ahogy például a kibernetikai asztalt is minősíti a cellák száma. Az is igaz – ceteris paribus –, hogy minél szélesebb körben használnak egy újítást, annál nagyobb a társadalmi megtérülése. De azt is elmondhatjuk, hogy ez csak az érem egyik oldala. Van olyan újítás, ami csak kis mértékben olcsóbb a régi technológiánál, és mégis széles körben elterjed. Állandó felbukkanásából azonban tévedés volna gazdasági fontosságára következtetni. Egy újítás társadalmi megtérülésének áttekintésénél nemcsak a „kibernetikai asztal"-on elfoglalt celláinak számát kell körültekintően megvizsgálnunk, hanem azt is, milyen mértékben szorítja vissza az újítás a kiszorított technológia teljes költségeit. Az újítás gazdasági fontosságának megállapításához nem elég annyit tudni, hogy csökkenti az árakat, ami eléggé nyilvánvaló, de azt is ismerni kell, mekkora ennek az árcsökkenésnek a terjedelme.

Ez volt a központi kérdés a 19. századi vonatoknak az amerikai gazdasági növekedéshez való hozzájárulásukat elemző, heves vitában. A vita valamennyi résztvevője egyetértett abban, hogy a szállítási költségek csökkenésének alapvető szerepe volt, a vélemények azonban élesen eltértek egyetlen újítás – a vasút szerepének kérdésében. Korábban az a nézet volt közkeletű, hogy a vonatok nélkülözhetetlenek voltak a 19. századi Amerika gazdasági növekedéséhez. Nemcsak azt a nézetet terjesztették el, hogy a vasút igen eredményes szállítóeszköznek bizonyult, de azt is, hogy rajta kívül nem volt és nem is lehetett volna semmiféle egyéb alternatíva. Robert Fogel e nézetet nevezte „a nélkülözhetetlenség axiómájának", és igen bíráló megjegyzései értekezésünk szempontjából is igen fontosak.

> A nélkülözhetetlenség axiómájának értékeléséhez... nemcsak azt kell megvizsgálnunk, milyen szerepet játszott a vasút, de azt is, hogy mi helyettesíthette volna. A vasutak csak akkor jogosultak a nélkülözhe-

tetlenség címére, ha kimutatható, hogy nagyobb mértékben járultak hozzá az amerikai gazdaság 19. századi teljesítményéhez, mint amennyire erre más alternatíva képes lett volna. Az axiómát alátámasztó történelmi bizonyítékok mindeddig csaknem kizárólag annak a leírására korlátozódtak, amit a vasút megtett. A szállítás más lehetőségeit kutató néhány vizsgálat megduplázta a vasútnak tulajdonított eredményeket. Ennek bekövetkeztében az egyéb szállítási lehetőségek gyakorlatilag ismeretlenek. Az a következtetés tehát, hogy a vasút potenciális helyettesítőjének a fejlődési lehetőségei alacsonyak voltak, nem bebizonyított tényeken, hanem egy halom meg nem kérdőjelezett előítéleten alapul. /Fogel 1964, 10./

Fogelnek a vasútak nélkülözhetetlenségi axiómája ellen indított támadása megrendítette a vasútak széleskörű elterjedéséből levont következtetést, mely szerint a vasút messze felülmúlta a csatornákat. Hatalmas energiával és leleményességgel látott neki kimutatni, milyenné vált volna az amerikai gazdaság 1890-re vasutak nélkül. Fogel nem tagadja, hogy a 19. század gyors gazdasági növekedése a szállítási árak csökkenésének köszönhető. Azt tagadja, hogy ez túlnyomórészt a vasúttól függött.

Nem szolgálná jelenlegi céljainkat, ha belemélyednénk a Fogel könyve körül azonnal fellángoló módszertani vita ismertetésébe.[9] Csak azt a központi kérdést kell kiemelnünk, hogy egy újítás társadalmi megtérülését az általa lehetővé tett árcsökkentés arányában kell megvizsgálnunk, és össze kell hasonlítanunk más, alternatív technológiák árstruktúrájával. Nem elegendő megfigyelni egy újítás széleskörű elterjedését.[10]

F. Az elvárások szerepe

Végezetül egy fontos dolgot kell elmondani az elvárások szerepéről. Azt az elhatározást, hogy *X* újítást ma bevezetjük, igen jelentős mértékben befolyásolni fogja az az elvárás, hogy *X*-et már holnap jelentős mértékben tökéletesíteni fogják, vagy az a szilárd meggyőződés, hogy holnapután már egy új technológiát, az *Y*-t fogják bevezetni. A bölcs várakozásra való hajlandóságot minden potenciális beruházóban megerősítették már azok a tapasztalatok, amelyek a számtalan, elsietett beruházásaik miatt megbukott vállalkozóhoz kötődnek.[11] Amint az állandó technológiai változás lehetőségét elfogadjuk, egy újítás optimális időzítésének kijelölését igen jelentős mértékben fogja befolyásolni a jövőben bekövetkező beruházásokkal kapcsolatos elvárás. Még ha az újítási folyamat gazdaságosnak is bizonyul a szi-

gorú vizsgán, a cég mégsem fogja bevezetni, ha valószínű, hogy az újabb technológiai fejlesztés hamarosan be fog következni. Az újítás optimális időzítésének – hol maximáljuk a várt visszatérülést ? – a szélsőségesen gyors technológiai változások korában igen fontos kérdése mindeddig viszonylag kis teret kapott az elméleti szakirodalomban. E tárgyról rendszeres empirikus kutatásokat sem folytattak. Az újításról korábbi fázisaiban gyakran köztudott, hogy még tökéletlen. Számtalan „difi"-t kell még kiküszöbölni. Ha ezek jelentős beruházásokat követelnek meg, ostobaság lenne azonnal bevezetni az újítást – különösen, ha nagy pénzügyi hozzájárulást és tartós felszerelési tárgyakat igényel.[12] Ha a Schumpeter-i újítások abnormálisan sokba kerülnek, és csak később térülnek meg, a rámenős újító tönkre is mehet, mert koraszülött újítási modellbe fektette be a pénzét.

Néhány fontos – és főleg ellentmondásos – dolog következik mindebből. Nem egyszerű a kapcsolat a technológiai változás aránya, valamint a technológiai újítás és ennek elterjedési aránya között, olykor az intuitív elvárások ellenkezője is bekövetkezhet. Egy gyors technológiai változás lassú befogadási és elterjedési arányhoz is vezethet, vagy egy olyan gépezet bevezetéséhez, amely képtelen a „legfejlettebb" technológia szerint működni, amíg vásárlói számára előrevetíti az eljövendő fejlesztések folytatódó vagy növekvő arányát. Az az elhatározás, hogy most megvásároljuk a technológiát, önmagunk megterhelését is jelentheti, egy hamarosan elavuló technológiával. Ebből következik, hogy amikor a technológiai változás lelassul, és a termék stabilizálódik, a befogadás gyorsasága megnövekedhet, mert a vásárló bízik benne, hogy a terméket nem fogja felülmúlni egy jobb termék, viszonylag rövid idő múlva. Így az „elérhető legjobb" módszerek mögött meghúzódó lemaradás kevésbé lesz feltűnő, amikor a technológiai változás lelassul. Ebben az értelemben érvelésünk a „legszínvonalasabb gyakorlat" frontján működő cégek kudarcaira is magyarázatul szolgálhat – az ilyen kudarcok főleg a technológiai fejlődés eljövendő sebességével kapcsolatos vállalkozói elvárások közötti különbségeknek köszönhetők.[13]

Két különböző dologról volt itt szó. Az egyik a legjobb technológiai gyakorlat fejlődésének mértéke. A másik e legjobb technológiai gyakorlatok elterjedésének mértéke. Ha a kettő független egymástól, az elterjedés területén történő lemaradás költséges a társadalom számára. Mégis, amint a történelmi tapasztalat tisztán mutatja, az elterjedés elmaradását nagyon sokszor éppen a legjobb technológiai gyakorlat fejlesztéséből kialakított környezet okozhatja. Így az elterjedési mutató alacsony aránya lesz az az „ár", amit a dinamikus gazdaságok fizetnek, dinamizmusuk fejében.

Jegyzetek

1. Lásd Henderson /1954/ kiváló beszámolóját. Később a franciák hasonló szerepet játszottak Európa más részein az új technológiai eljárások bevezetésével. Lásd még: Cameron /1961/.
2. Japán és az USA eltérő mezőgazdasági fejlődésének értékes és ötletes összehasonlítását lásd: Hayami és Ruttan /1971/.
3. Lásd: Ranis /1957, 1973/. A mexicói és a puerto ricói használt gépek alkalmazásáról lásd: Strassman /1968/. A használt munkaeszközök meglehetősen elterjedt brazíliai alkalmazását lásd: Leff /1968/.
4. Lásd: Kuznets /1930/, különösen az I. fejezetet.
5. „...A magas növekedési arány fenntartása az új találmányok és újítások állandó felbukkanásától függ. Ez hozza létre az alapot olyan új iparágak számára, amelyek gyors fejlődése ellensúlyozza a találmányok és újítások elkerülhetetlen csökkenését, és a régebbi iparágak hanyatlását. Egy gazdaság magas szintű, általános növekedése ezért szükségszerűen összekapcsolódik az egyes iparágak fontossági rendjének megváltozásával. A régi iparág hanyatlik, az új pedig gyors növekvő szerepet játszik a nemzeti jövedelem egészében..." /Kuznets 1959, 33. l./
6. Marx kimutatta, hogy Birmingham-ban nem kevesebb, mint 500 különböző típusú kalapácsot gyártottak.
7. Brady az egyes termékekről kiterjedt dokumentációt készített /1964/.
8. A nagyfeszültségű áttételek árát csökkentő újítások pontosan ugyanerre az eredményre vezetnek. Lehetővé tették a kicsi, régebbi üzemek bezárását, és a korlátozott számú, nagyméretű energiafejlesztő állomások gazdasági kiaknázását.
9. Az érdeklődő olvasó Paul David /1969, 506–25./ írásai segítségével kezdheti az ismerkedést ezzel az irodalommal.
10. A heves vitát tekintve meglehetősen ironikus, hogy éppen Fogel központi jelentőségű gondolatát vitatták a legkevésbé, azt, hogy a gazdasági növekedés nem tulajdonítható egyetlen technológiai újításnak. „E tanulmány legfontosabb következtetése az, hogy egyetlen önálló találmány sem volt létfontosságú a 19. század gazdasági növekedéséhez. Ha persze egyetlen újítás rászolgálna e címre, az a vasút lenne. Mégis, fél évszázados drámai fejlődése, a belső szállításban játszott központi szerepe, mohó tőkeétvágya, a kereskedelmi /és gyakran a politikai !/ versengést meghatározó hatalma ellenére sem játszott egyedülálló szerepet a gazdaság potenciáljának megnövekedésében." /Fogel, 1964, 234–35./ Lásd még Hawke /1970/ tanulmányát Angliáról és Walesről, amelyben sokkal nagyobb szerepet tulajdonít a vasútnak, mint Fogel.
11. Marx már régen felhívta a figyelmet arra, hogy „Minél újabb találmányokra alapozva működik egy gazdaság, annál költségesebb a régihez képest. Nagyon is igaz, hogy az úttörők általában tönkremennek, és akik később vették meg, olcsóbb áron a gépet, házat stb., azok húznak hasznot belőle." Felhívta a figyelmet az új gépezetek gyorsan növekvő teljesítményére, és a termelési ár gyors csökkenésére is." Amikor először vezetnek be egy gépet az iparba, az olcsóbb működtetés módszerei fokozatosan kilakaulnak, ugyanígy a fejlesztés elvei is, amelyek nemcsak egyes részeit érintik a gépnek, de az egészét." /1959. 103./ Egy lábjegyzetben Marx egyetértően idézi Babbage állítását: „Durván becsülve, egy újonnan feltalált gép első használója ötször annyit költ rá, mint a második."

12. Az ilyen elvárások következtében kialakulhat az olcsóbb és egyszerűbb munkaeszközök beszerzésére való törekvés, amit Tocqueville egykor az amerikai állapotok jellemzőjének tekintett. „...Megkérdeztem egy amerikai tengerészt, miért építik meg olyan rövid idő alatt a hajókat. Tétovázás nélkül azt válaszolta, hogy a navigáció művészete napról-napra fejlődik, így a legalaposabban megépített hajó pár év múlva már majdnem használhatatlan lenne. E szavakból, melyeket egy átlagos képességű ember szájából hallottam egy egyedi eset kapcsán, felismertem egy általános érvényű és rendszerezett eszmét, amely igen sok ember véleményét meghatározza". /Tocqueville 1901/.
13. A „legfejlettebb gyakorlat" kudarcainak más okairól lásd: Salter, 1960. 4. fejezet.

Bibliográfia

Abramovitz, M. 1956. „Resource and Output Trends in the United States since 1870," *American Economic Review Papers and Proceedings.*

Brady, Dorothy. 1964. „Relative Prices in the Nineteenth Century", *Journal of Economic History.*

Cameron Rondo. 1961. *France and the Economic Development of Europe*, Princeton University Press, Princeton.

Cox Tench. 1814. *A Statement of the Arts and Manufactures of the United States of America for the Year 1810*, Philadelphia.

David Paul. 1966. „The Mechanization of Reaping in the Ante-Bellum Midwest", in *Industrialization in Two Systems: Essays in Honor of Alexander Gerschenkron*, Henry Rosovsky /ed./, Wiley, New York.

David, Paul. 1969. „Transport Innovation and Economic Growth: Professor Fogel on and off the Rails", *Economic History Review.*

Denison, E. 1962. *The Sources of Economic Growth in the U.S. and the Alternatives Before Us*, Committee for Economic Development, New York.

Denison, E. 1962.a. „United States Economic Growth" *Journal of Business.*

Denison, E. 1967. *Why Growth Rates Differ*, The Brookings Institution, Washington, D. C.

De Tocqueville, Alexis. 1901. *Democracy in America*, /translated by Henry Reeve/, 2 vols., D. Appleton and Co., New York, vol. 1.

Fishlow, Albert. 1966. „Productivity and Technological Change in the Railroad Sector, 1840–1910," in D. Brady /ed./, *Output, Employment and Productivity in the U. S. After 1800*, N. Y., N. B. E. R.

Fogel, Robert. 1964. *Railroads and American Economic Growth*, The Johns Hopkins press.

Gilfillan, S. C. 1935. *Inventing the Ship*, Follett Publishing House, Chicago.

Gilfillan, S. C. 1935a. *The Sociology of Invention*, Chicago.

Hawke, G- R. 1970. *Railroads and Economic Growth in England and Wales 1840–1870*, Oxford University Press, Oxford.

Hayami, Yujiro, and Ruttan, Vernon. 1971. *Agricultural Development*, The Johns Hopkins Press, Baltimore.

Henderson, W. O. 1954. *Britain and Industrial Europe, 1750–1870*, Liverpool University Press, Liverpool.

Kendrick, John. 1961. *Productivity Trends in the United States*, Princeton, N. J.

Kuznets, Simon. 1930. *Secular Movements in Production and Prices*, Houghton Mifflin, Boston.

Kuznets, Simon. 1959. *Six Lectures on Economic Growth*, The Free Press, Glencoe.

Landes, D. 1969. *The Unbound Prometheus*, Cambridge University Press, Cambridge.

Leff, N. 1968. *The Brazilian Capital Goods Industry 1929–1964.* Harvard University Press, Cambridge.

Marx, K., and Engels, F. 1848. *The Communist Manifesto*. As reprinted in Marx, K., and Engels, F. 1951. *Selected Works*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 2 vols.

Marx, K., and Engels, F. 1959. *Capital*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, vol. III.

Marx, K., and Engels, F. n. d., *Capital*, Modern Library Edition, New York, vol. I.

Marx, K., and Engels, F. n d., *Capital*, New York.

Needham, J. 1954. *Science and Civilization in China*, Cambridge University Press, Cambridge. Seven volumes in 12 parts.

Needham, J. 1969. *The Grand Titration*, George Allen and Unwin, Ltd., London.

Peck, Merton J. 1976. „Technology", *Asia's New Giant*, Hugh Patrick and Henry Rosovsky /eds./, The Brookings Institution, Washington, D. C., Chapter 8.

Ranis, G. 1957. „Factor Proportions in Japanese Economic Development", *American Economic Review.*

Ranis, G. 1973. „Industrial Sector Labor Absorption", Economic *Development and Cultural Change.*

Rosenberg, Nathan. 1973. „Innovative Responses to Materials Shortages", *American Economic Review Papers and Proceedings.*

Rosenberg, Nathan. 1975. „America's Rise to Woodworking Leadership", *America's Wooden Age*, Brooke Hindle, /ed./, Tarrytown, N.Y.: Sleepy Hollow Restorations.

Salter, W. E. G. 1960. *Productivity and Technical Change*, Cambridge University Press.

Schumpeter, J. 1939. *Business Cycles*, McGraw-Hill, New York, 2 vols.

Schumpeter, J. 1942. *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper and Row, New York.

Solow, R. 1957. „Technical Change and the Aggregate Production Function", *Review of Economics and Statistics.*

Strassman, Paul W. 1968. *Technological Change and Economic Development*, Cornell University Press, Ithaca, N. Y.

Tilton, John E. 1971. *International Diffusion of Technology: The Case of Semiconductors.* The Brookings Institution, Washington, D. C.

U. S. Department of Labor. February 1966. *Technological Trends in Major American Industries*, Washington, D. C.

Usher, A. P. 1954. *A History of Mechanical Inventions*, Harvard University Press, Cambridge. First edition appeared in 1929.

Vernon, Raymond. 1966. „International Investment and International Trade in the Product Cycle", *Quarterly Journal of Economics.*

Wittfogel, K. 1957. *Oriental Despotism*, Yale University Press, New Haven.